

10.013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

93. évfolyam

1977

4

DÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

93. ÉVF. 1977/4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetés díj egy évre: 60, — Ft

1 szám ára: 20, — Ft

Index szám: 25 543

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhöz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Szilágyi Tönkő Márton „Philosophiá”-ja megjelenésének körülményei

Az első magyar kartézianus tankönyv, *Philosophia ad usum Scholarum praesertim Debrecinae applicata* (RMK. III. 2899) 1678-ban jelent meg, Heidelbergben, Szilágyi Tönkő Márton (1642–1700) debreceni professzor tollából. Szilágyi, miután tanulmányait az utrechti, franekeri, leideni egyetemeken befejezte, 1670-ben volt nevelő iskolájának, a debreceni Kollégiumnak a professzora lett, mégpedig az 1657 óta üresen álló második, ún. írásmagyarázati tanszéken, ami elsősorban a bibliai nyelvek, a héber és a görög tanítására kötelezte ugyan, de mintha meghívása a tanszék tantárgyi körének kibővítését is jelentette volna, mert mint Veszprémi István írja róla szóló kéziratoss életrajzában¹, mindjárt kezdetben „ad obeunda in facultate Philosophica munia sollemni ritu inauguratus est”, azaz a filozófia tanításával bízták meg, s egyúttal a rector-professor tisztét is ráruházták.²

Szilágyi Márton működése első percétől kezdve új ösvényt vágott a filozófia debreceni tanításában. Az ő felléptéig ugyanis Debrecenben ezt a stúdiumot régebben Keckermannak, a protestáns iskolákban általában használatos *Systema logicuma* (s esetleg *Systema physicum*-ja) képviselte,³ amelyet 1660 után Martonfalvi Ramus logikájával cserélt fel. Szilágyi, a ramusi logika mellett (amelyet továbbra is Martonfalvi tanított) olyan új módszert és elveket (*Metho-*

¹ A kézirat a debreceni Ref. Kollégium Könyvtárában található F.300,22 jelzet alatt.

² Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) zürichi professzorhoz írott leveleiben pl. legtöbbször így írja magát alá: „Martinus Szilágyi, Illustris Collegii Debrecinensium Rector, Philosophiae et Linguarum ibidem Professor” (l. az 1675. november 20-án kelt levelét. Szilágyi Tönkő Mártonnak hat Heideggerhez írott levele maradt ránk a zürichi Zentralbibliothekban. Ezek xerox-másolata megtalálható a Kollégium könyvtárában R.3329/1–6. jelzet alatt. A levelek 1665 és 1669 között íródtak a „*Philosophia*” kinyomtatása ügyében. Tanulmányom első részének adatait főleg ezekből merítettem. — J. H. Heidegger előbb Heidelbergben volt docens, majd 1667-től Zürichben a teológia professzora. Mint teológus, Coccejus mérsékelt követője volt, s mint ilyen, a descartes-i filozófiának sem ellensége. A felekezeti türelmesség képviselője. 1675-ben pl. ezért bízták meg a svájci consensus formula megfogalmazásával. E magatartása, tevékenysége a svájci felvilágosodás előkészítői közé emeli. Élénk részt vett a magyar gályarabok kiszabadítására indított akcióban, s mikor azok kiszabadulva Zürichbe érkeztek, közvetlenül is támogatta őket. Mintegy harminc kötetet kivevő levelezése, mint néhány példánk is mutatja, jelentős művelődés- és egyháztörténeti anyagot rejtget magába (L. *Religion in der Geschichte u. Gegenwart*, Tübingen, 1928. II. k. 1687. hasáb, és Hans SCHEFFEL: *J. H. Heidegger*, Theologiai Szemle 1975. 7–8. sz.)

³ Keckermann, Bartholomäus (1571–1609), filozófus, a danzigi ref. „Gymnasium illustre” tanára az arisztotelizmus híve, Ramus ellenfele volt. Tankönyveit (logikáját, fizikáját) a magyar református iskolákban is használták.

us et Principia) vezetett be a tantárgy előadásában, melyet, mint maga írja egyik levelében, „a közönséges (Vulgaris) és skolasztikus filozófusok okoskodásaitól” (λογομαχιασ) eltértek.⁴ Vagyis amint kinyomtatott munkájából és egyéb adatokból kiderül, Descartes bölceletét kezdte tanítani, tehát azt a filozófiát, amelyet hollandiai egyetemi tanulmányai során sajátított el. Hiszen Utrecht, Franeker, Leiden ekkorra már a kartezianizmus fellegvárai lettek.⁵ A szerző ugyan sem leveleiben, sem munkájában nem hangoztatja Descartes nevét, hiszen az még mindig vöröspoztó Európa sok helyén, mint azt könyvével kapcsolatban is látni fogjuk, de a mű egészéből kitűnik, hogy Szilágyi „módszere és elvei” nem más, mint a nagy gondolkodó tanainak ismertetése.⁶ Természetesen tudnunk kell, hogy a filozófia ekkor még a természettudomány tanainak összességét jelentette, amint azt munkája második részének címlapján (94. l.) maga az író is kifejti. Szilágyi műve beosztásában is Descartes 1644-ben megjelent *Principia philosophiae* c. munkáját követi. Ennek első része, a „metaphysica”, a megismerés alapelveit tárgyalja. A második általános (generalis) fizikát ad, a harmadik a világrendszerek és égitestek elrendezését magyarázza, a negyedik pedig azokat az ismereteket foglalja magába, melyek Földünkre vonatkoznak. Szilágyinál is a 93 nyolcadrét oldal terjedelmű első rész, a Praeparativa, a descartes-i ismeretelméletet s az arisztotelészi filozófia éles bírálatát tartalmazza. A második, a 94-től a 143. lapig terjedő szakasz „Physica generalis”. Itt Descartes nyomán definiálja a testet, a mozgást, a mozgás okait, s utóbbival kapcsolatban támadja Galilei impetus elméletét. A 144. lapon kezdődő „Physica specialis” ismerteti a descartes-i örvényelméletet a háromféle anyagot, és a Föld mozdulatlanságának kartéziánus paradoxonját. A következő 12 fejezetből álló rész, majd a végső, öt szakaszból álló caput is a descartes-i fizika nyomán halad.⁷

Az új módszernek és elveknek tanítványaira tett hatásáról maga Szilágyi beszél Heideggerhez írott első levelében (1675. nov. 20.):

„Azt tapasztalom, hogy ifjúságunk, mely a teológiai tárgyakba mélyebben és alaposabban belemerült, azokkal szinte eltelve, még a jogosnál is nagyobb éhséget érez a filozófia iránt, és kész annak szentelni magát. Sőt, a mindenható Isten, minden fénynek és világozásnak adományozója a megértésben, annyi kegyelemmel árasztotta el a mi csekély igyekezetünket, hogy sokan, mégoly távoli vidékekről is, a törekvések egyéb nemei

⁴ Ezek a szavak munkája ajánlásában is olvashatók. L. Dedic. 7. r.

⁵ A hollandiai egyetemek kartezianizmusára nézve l. BÀN Imre *Apáczai Csere János* c. monografiájának (Bp. 1958) „Descartes eszméi Hollandiában” c. szakaszát (117—125.). Ebből az tűnik ki, hogy a három legjelentősebb holland egyetem már Apáczai ott tanulása idején erősen hódolt Descartes eszméinek, később pedig méginkább azok hatása alá került, 1660—1680 között pl. már kartéziánus skolaszticizmusról beszélhetünk velük kapcsolatban. Leidenben Szilágyi a neves kartéziánus, Arnold Geulincx (1624—1669) tanítványa, s 1669-ben disputát is áll nála (RMK III. 2493).

⁶ A „methodus” és „principia” szavak is Descartes két művére utalnak, az 1637-ben megjelent *Discours de la methode* és az 1744-ben kiadott *Principia philosophiaera*.

⁷ A descartes-i filozófiának már Szilágyi előtt is voltak ismerői Debrecenben. Így pl. Budai P. István, aki 1655-től 57-ig kollégiumi tanár volt, 1657-től pedig debreceni lelkész, s Utrechtben a kartéziánus Jan de Bruyn tanítványaként disputált is, valamint Komáromi Csapkés György, aki *Iudiciaria Astrologia* c. művében (1665) először említi a „cartesianusok”-at Debrecenben. Valószínű, hogy Szilágyi az ő bátorításukra kezdett a descartes-i bölcelet tanításához. Szerepe volt itt természetesen annak is, hogy Debrecen ekkor már erősen a puritanizmus befolyása alatt állott, s a puritanizmus és kartezianizmus összefüggése eléggé ismeretes. Nálunk a legjobb példa rá Apáczai tevékenysége.

mellett, melyekkel a természet ura (arbiter naturae) a mi athenaeumunkat gazdagítani akarta, ennek a vágyától is hajtva, hozzánk sereglettek.”⁸

Ez a hatás (és nyilván az új filozófia terjesztésének igénye) hozta magával, hogy mint ugyancsak Szilágyi írja (1. levél):

„A mi filozófiának szentelt ifjúságunk közös elhatározással, izzó könyörgéssel kérte és követelte, hogy készítsék egy filozófiai kompendiumot annak a módszernek a szellemében és jellegének megfelelően (Secundum genium et indolem Methodi et Principiorum), amelyet követek, — s azt sajtó alá bocsátva, majdan az ő hasznukra fordítsam.”⁹

A szóban forgó munka Szilágyi előadásai nyomán már 1673-ban kialakult, és írásbeli formát is öltött, sőt mint Heideggerhez szóló ötödik levelében (1677. júl. 30.), s könyve előszavában is írja, az egy tanítvány révén¹⁰ eljutott Johann Ludvig Fabriciushoz, a heidelbergi egyetem teológia-tanárához is, aki már akkor kedvezően nyilatkozott róla, s véleményét később a megjelenő mű ajánlásában is megerősítette. 1675 őszén a szerző már annyira késznek érezte a munkát, legalábbis nagy részében, hogy elérkezettnek látta az időt a kinyomtatásra. Kéziratát e végből egy 1675. november 20-án kelt levél kíséretében két Zürichbe induló tanítványával, Kotsi Jánossal és Gyöngyösi Istvánnal elküldte Heideggerhez, hogy tanácsát és segítségét kérje a kinyomtatáshoz.¹¹ Hogy a könyv mégis három évvel később és Németországban, Heidelbergben jelent meg, annak több oka volt, amelyek mind igen éles fényt vetnek a magyarországi és európai tudományos viszonyokra. Mutatják pl. azokat a nehézségeket, melyek között egy magyar tudós munkája készült a sajtó alá kerülhetett, de mutatják azt is, hogy a mostoha körülmények ellenére e művek egyik-másika mennyire haladóbb volt és haladóbb környezetéről tett tanúságot, mint ama tudósok némelyike, akik Nyugat-Európában, minden szempontból kedvezőbb lehetőségek között, a haladás forrásaihoz közelebb működtek.

Nagymértékben hátráltatta pl. a mű befejezését, hogy az, mint Szilágyi írja (1. levél), „az egész világon legsanyargatottabb hazában” készült. Ne felejtsük el, az úgynevezett gyászértizedben vagyunk, a protestáns lelkészek bebörtönzése, megkínzása, gályáakra hurcolása idejében, amikor — hogy megint Szilágyi szavait használjuk — „egyházunk oldalának véres török vannak szegezve” (1. levél). Debrecen kivételes történelmi helyzete, melyet eddig a három hatalom (Habsburg-, török, Erdély) egyensúlya biztosított számára, a két utóbbi meggyengülése folytán, ugyancsak megrendült, illetve most már inkább abban

⁸ Az új filozófiának az ifjúságra tett nagy hatásáról Bán Imre is megemlékezik a holland egyetemekkel kapcsolatban: . . . ” a leideni és utrecht-i egyetemen kitűnő és tudós professzorok a hallgatók tapsaitól kísérve („nec sine quodam applausu auditorum suorum”) hirdették Descartes tanait (I. m. 120.).

⁹ Hogy a Kollégium ifjúsága tisztában volt azzal, hogy Szilágyi Tönkő Descartes filozófiáját tanítja, mutatják az egykori tanítvány, a később kitűnő kartézianus filozófussá fejlődött Apáti M. Miklós *Vita Triumphans* (1688., RMK III. 3445) c. művének szavai (21.), melyben arról beszél, hogy maga Szilágyi nyíltan Descartes *Methodus*-ának és *Meditationes*-ének tanulmányozására utasította tanítványait.

¹⁰ Ez a tanítvány egy Vásárhelyi György nevű, „Transylvanus” volt (L. M. SYLVANUS: *Philosophia*, 1678. RMK III. 2899., 2. v.) Thury Etele Iskolatörténeti adattárában (Pápa, 1908.) ez olvasható róla: „Georgius Vásárhelyi. Visitavit academias, unde pastor Püspökensis” (I. m. II. k. 134.)

¹¹ Kotsi (Csörgő) János (1648—1711) 1694-ben debreceni professzor lett, 1700-tól pedig haláláig a tiszántúli egyházkerület püspöke volt. — Gyöngyösi István Debrecenből Zürichbe, Genfbe távozott tanulás végett. 1681-ben állítólag Párizsban időzött. Ezután nyoma veszett (L. ZOVÁNYI Jenő: *Cikkei stb.*, Bp. 1940.).

jelentkezik, hogy a versengő hatalmaknak szinte csatatere lett. Hol a török, hol a német csap reá, hol a kurucok háborgatják az elkövetkező időben, egymást kergetve, egymás elleni bosszújukat a városban töltve ki. Ez események nyitánya volt az ún. Szejdi-járás 1660-ban, s szomorúan jellemző példája Carlo Strassoldo 17 napig tartó fosztogatása 1673 februárjában, melyről Szilágyi még a hónap végén kelt levelében egyebek közt azt írja, hogy az „a várost nem kevésbé elszegényítette, . . . az egyház szolgálait az iskolai ifjúsággal együtt veszelte”. Hivatali elfoglaltsága mellett ilyen gondok akadályozták, hogy mint írja, munkája egyes részeit a kinyomtatás előtt „kellő gonddal átsimítsa”, illetve mint 1676. június 10-i levelében, mely a kézirat befejező részét (nyomtatásban ez a Praeparativa) kíséri, olvassuk: „Honfitársaink és idegenek fegyverzajának zúgásában s a magyar Siont már-már tíz éve sújtó megpróbáltatások hullámai között” kellett művének a végső rendet és csiszolást megadnia.

Ez a helyzet részben választ ad arra a kérdésre is, hogy miért kellett Szilágyinak könyve számára idegenben keresni nyomtatási lehetőséget. Debrecenben ugyan már 1561 óta működik egy nyomda, de a vázolt körülmények között ennek léte is igen bizonytalannak látszott, azonkívül felszerelése elavult volt (egy század óta jóformán nem újították), s 1662-től 1676-ig, mikor Karancsi György volt a vezetője, működésének mélypontját élte, mint a nyomda történetében olvashatjuk:

... „nyomdatechnikai szempontból ez a korszak a debreceni tipográfia mélypontja. Karancsi nem is törekedett arra, hogy szép és tiszta munkát végezzen — maga a tanács is ségelyelte a piszkos nyomású, hibáktól hemzsező könyveket, amelyek bizony nem váltak díszére Hoffhalter egykori officinájának.”¹²

Ezért fordul tehát Heideggerhez a kinyomtatás ügyében. Első levelében (1675. nov. 20.) még csak tanácsát kéri a nyomtatás helye (Zürich, Bazel, Genf?) és költségei felől. Az 1676. június 23-i levél már egy Gessner nevű zürichi nyomdász ajánlatával foglalkozik. Szilágyi szeretné, ha a vállalkozó a könyvét 500 példányban, 12° alakban, nem a legfinomabb papíron 100 tallérért elkészítené, további 200 példányért pedig egy-egy tallért adna ívenként „a mi ugyancsak nem egészen fehér papírunkon” (Vagyis a papírt Szilágyi szeretné be). Ha azonban „a petit betű többbe kerülne vagy a nyomdász úr vonakodna a példányok számát megtéezni, ez ne legyen akadály, a munka haladjon”. . . S mindjárt küld is 35 tallért a költségekre.¹³ Az 1677. július 30-án kelt levélben pedig, melyhez a mű dedicatioját és praefatioját is csatolja, arra kéri Heideggert, hogy lássa el a könyvet ajánlásával, hogy „ezáltal az erőtlennek erő, a dísztelennek (informi) ékesség adassék”. Reméli, hogy Heideggert nem riasztja el kérése teljesítésétől, hogy kézikönyvében (cynosura) a filozofálás új módszerét (μεθοοσειαυ) alkalmazta, annak a nyomán halad, követve sokaknak erről szóló felfogását.

„Mert ha az — írja — némileg az újdonság hidegét és következményeit árasztja is, az általunk gyakrabban használt részekben szorgalmasan enyhítettem, magyaráztam, módosítottam. Megvallom ugyanis, hogy az érdem mellőzésével való mohó újításnál,

¹² BENDA Kálmán — IRINYI János: *A 400 éves debreceni nyomda története*. Bp. 1961. 29.

¹³ A sorszám szerinti 4. levélben, melynek kelte 1676. június 10., újabb 42 tallér küldését jelzi. A levél tartalmából kivehetőleg az 1676-os évszám elírás, mert hiszen akkor az előbbi levél előtt íródott volna, holott, mint tartalmából kiviláglik, annál későbbi dolgokra vonatkozik. De a következő, 1677. július 30-án kelt levél is úgy hivatkozik rá, mint amelyet közvetlenül ez előtt küldött írója.

a Sárát erőszakkal Hágár alá való rendelkezésnek¹⁴ s így az ortodoxia trónjáról való letaszításának nagy ellenzője vagyok”.

Tiltakozik viszont azok eljárása ellen, „akik a módszernek amaz újdonságait, melyek mellett kitartok (insisto), a dogmák magaslatáról és segítőcsapataival igyekeznek megsemmisíteni s az elátkozás kardjával meggyilkolni.” (Szerencsére) „akadnak viszont többen, akik járatosak mind a természet, mind a Szentírás forgatásában (in volumine), s akik annak (ti. az új módszernek) vagy teljes egészében vagy részben aláírnak”. Megemlíti még, hogy J. L. Fabriciustól is kérni fogja négy évvel korábban (Quarto ab hinc anno) nyilvánított véleményének megerősítését és végleges formába öntését.

Nincs közvetlen adatunk arra, hogy Szilágyinak tudomása lett volna a könyve körül Zürichben kitört egyházi és világi (városi) háborúságról (bár mintha a fenti mondatok ilyesminek a tudatában fogantak volna, s arra céloznának), mindenestre: ha csupán Szilágyi leveleit ismernénk, váratlannak találnánk a fordulatot, amelyről a könyv címlapja s Szilágyi 1679. május 9-én kelt levele értesít. Ebben ugyanis Heidegger 1678. augusztus 4-én kelt levelére válaszol s közli, hogy tudomásul vette „filozófiai rendszere nyomtatásának abbamaradását, nem csupán külső nyomás következtében (non quidem publica. . . auctoritate), hanem a te és barátaid bölcs elhatározásából is” s azt, hogy a munkát átküldték Fabriciusnak. Miután köszönetét fejezi ki Heideggernek „ob merita perenni cedro condigna hac in re erga scholas Hungaricas maxime nostram Debrecinam praestita” — rendkívüli érdemeiért, jelzi, hogy a ki nyomtatott példányokat febr. 2-án nagy örömeire (magát és a kollégiumi ifjúságot érti) már meg is kapták.

* * *

A Zürichben lejátszódó eseményekről egy, az ottani Zentralbibliothekban Ms. L. 408. jelzés alatt őrzött több száz lapból álló kézirat számol be, melynek idevágó része a *Pro memoria* címet viseli.¹⁵ A manuscriptum az első két oldalt kitevő részében elmondja, hogy azokról a villongásokról fog szólni, melyek 1763-ban keletkeztek a zürichi lelkészek és tanítók (e szón a főiskolai tanárokat érti) sorai-ban, melyek 1680-ig elhúzódtak, hevességük pedig a szószékekig felcsapott. A viszályok közül többnek jelentős magyar vonatkozása van. Pl. mindjárt az első debreceni tiszteletes Veresegyházi Tamás disputációja körül tört ki, mely a helvét hitvallás tizedik pontjáról szólt,¹⁶ a továbbiakat ugyan svájci (zürichi) lelkészek dogmatikai vitái okozták, de volt két másik magyar vonatkozású „botránykő” is. Ezek közül az egyiket az képezte, hogy a gályákról kiszabadított s Zürichben tartózkodó magyar prédikátorok külön, „auf den Chor

¹⁴ Utalás a bibliai Ábrahám és felesége, Sára, valamint ágyasa, Hágár történetére (Mózes, I. kv., 16. f.).

¹⁵ A német nyelvű gótbetűs kézirat elég nehezen olvasható, főleg mivel nem irodalmi, hanem svájci köznyelven s „egyéni” helyesírással van írva. Központosítása is rendkívül hiányos vagy következtelen, ezért értelmezése is meglehetősen nehéz munkát jelentett.

¹⁶ Veresegyházi Tamás (1643—1716) Debrecenben született és tanult, majd több külföldi egyetemen (Odera-Frankfurt, Marburg, Zürich, Bazel) is megfordult. — Zürichi disputációját részletesen ismerteti ZOVÁNYI Jenő *A coccejanizmus Magyarországon* c. művében (Bp. 1890. 136—137.).

Herren Stuben" kívántak úrvacsorát venni¹⁷, a másik pedig a debreceni Szilágyi filozófiai értekezése (*Philosophisches Tractat*) miatt keletkezett.¹⁸ A viták rendkívül élesek voltak, s mint a beszámolóból kitűnik, erősen személyeskedő, csoport- vagy pártjelleget öltöttek.¹⁹

A cívódások sorából minket most a Szilágyi „*Tractatus*”-a körül zajló érdekel, amely maga is mintegy három évig tartott, s hevesebben szinte valamennyin túltett.²⁰ A történet úgy kezdődik, mint egy Balzac- vagy Turgenyev-regény: „Az 1675. év végén ide (ti. Zürichbe) érkezett két magyar diák, név szerint Kotsi (a szövegben: Kothi) János és Gyöngyösi István urak, mindketten Debrecenből”, s magukkal hozták Szilágyi (Sylvanus) Márton debreceni rektor és professzor filozófiai értekezését a szerzőnek azzal a dr. Heideggerhez intézett kérésével, hogy segítsen a mű kinyomtatásában. A továbbiak szerint Heidegger azt tanácsolta az ifjakknak, hogy mivel Kotsi János úgymint tovább szándékozik utazni Heidelbergbe, vigye magával az értekezést, mert ott kisebb költséggel ki tudja nyomtatni, mint Svájcban.²¹ Kotsi el is vitte a kéziratot, s Heidelbergben L. Fabricius meg is egyezett az akadémia nyomdászával, minthogy azonban a nyomtatás költsége nem volt kéznél, az nem volt hajlandó megkezdeni a munkát. Mivel pedig Kotsinak tovább kellett utaznia²², a kéziratot visszaküldte Gyöngyösinek Zürichbe, hogy az most már sürgősen, ott próbálja elvégeztetni a nyomtatást. Közben a pénz is megérkezett, s a „Pro memoria” szerint „Gyöngyösi úr tárgyalt Gessner Dávid nyomdásszal”, az értekezést pedig a fennálló törvények értelmében átadták Schweitzer professzornak mint hivatalos cenzornak. Ez, miután látta dr. Fabricius „már nyilvánosan kinyomtatott bizonyítványát”, melyben az többek között azt írja, hogy „még nem látott művet, amely ezzel följérne, s örül, hogy a bölselkedésnek (Philosophandi) ez az értelmes módja Törökország és Magyarország határain is hívekre talál”²³, s egyébként sem tapasztalt benne semmit, ami a hit és a jó erkölcsök ellen vétene, a mű kinyomtatását javasolta H. Escher Seckelmeisternek mint a cenzorok előljárójának.²⁴ A munka meg is kezdődött, s már hét ív el is készült, amikor Gessner egyéb dolgai miatt 1677 augusztusáig felfüggesztette

¹⁷ Ennek főleg liturgikai okai voltak. A zürichi ref. egyházak tagjai még a 18. sz.-ban is úgy vették az úrvacsorát, s ragaszkodtak a kovásztalan kenyérhez és ostyához (L. Paul WERNLE: *Der schweizerische Protestantismus im XVIII Jahrhundert*. Tübingen, 1923. I. 64.) A magyar reformátusoknál viszont már a 16. sz.-ban meghonosodott a két szín (kenyér és bor) alatti úrvacsorázás s a gályarab-prédikátorok ehhez ragaszkodtak. — A „Chor Herren Stube” a reformáció előtt a kanonokok ivószobája volt, később a zürichi klérus vendéglője lett. A reformáció után pedig egyházi jellegű előadások (disputációk), összefügetek színhelye.

¹⁸ A kézirat Szilágyi nevét többnyire Szylaginak vagy latinosan Sylvianinak írja (A többi magyar nevet is erősen torzítja).

¹⁹ A tárgyban járatos olvasó előtt egy-kettőre kitűnik, hogy a *Pro memoria*t valamely, Heidegger pártján álló krónikás készítette.

²⁰ A viták e mozzanatáról a kézirat 200—229. lapjain a negyedik fejezetben (Das vierte Kapitel) olvashatunk.

²¹ Erre lehetőséget adott neki Szilágyi kísérő levele, melyben csupán tanácsot kér Heidegertől a nyomtatást illetőleg. Heidegger intézkedésének az is oka lehetett, hogy ő ismerte a helyi vezető körök elfogultságát a kartézianus filozófiával szemben, s meg akarta kímélni a szerzőt a későbbiekől.

²² Kotsi Csörgő valószínűleg akkor indult Hollandiába. L. ZOVÁNYI Jenő: *Cikkei*.

²³ Ezek a szavak valóban ott olvashatók J. L. Fabricius 1674. március 19-én kelt levelében, mely Szilágyi Praefatiója után található a megjelent munkában (2. r.)

²⁴ Escher, Heinrich (1626—1770), mint Seckelmeister a város pénzügyeinek legfőbb intézője volt. A „forderist censoris” (Vorderst, Erster, primus censor) tisztét csak ebben az esetben töltötte be, 1678-tól polgármester lett.

a nyomtatást. Ekkor azonban, mielőtt újra felvette volna a munkát, bemutatta az értekezést Holzhalt assessornak,

„amit előzőleg elmulasztott, s talán szándékosan, mert tudta, hogy Holzhalt úr titkos egyezségre lépett J. Müller professzor úrral és H. J. Gessner diakonussal, hogy mindazt ami a nyomdában történik, házukba és fülükbe juttatja.”²⁵

A dolog azonban Heideggernek is fülébe jutott, s ő megpróbálta az assessort kedvező döntésre bírni. Érvei közt megemlítette pl., hogy a mű, amely az ő tetszését is megnyerte, sem teljesen arisztotelészi, sem teljesen kartézianus, felhozta Fabricius „bizonyítványát”, s azt a körülményt, hogy a könyvnek elkészülte után egy példánya sem marad Zürichben, hanem valamennyi Magyarországra kerül. Azokkal az urakkal szemben pedig, „akiknek semmi sem tetszik”, állítja, hogy az [a mű] mindenkinek tetszeni fog. (211—215. l.) Holzhalt úgy tett, minha elfogadná Heidegger érveit, s parancsot adott a nyomdásznak a munka titokban való folytatására. Közben azonban az elkészült hét ívet eljuttatta Gessner diakonushoz, sőt azt állította, hogy dr. Heidegger megtiltotta neki, hogy Müller professzort és Gessner diakónust tájékoztassa az értekezéstről, ő viszont a nyomdásznak azt a tanácsot adta, hogy a kinyomtatott íveket semmisítse meg, a kéziratot juttassa vissza Gyöngyösihez, s a nyomdász ezt a tanácsot, a „békesség és egyetértés kedvéért, s hogy a becsületes Szilágyi urat is kímélje”, készségesen megfogadta. (215—216. l.)

A vizálykodás fellobbant tüzét azonban nem sikerült kioltani. Sőt, most már nyilván az ellenfél, „suttogó propagandája” következtében, a polgárság körében is „szörnyű riadalom” (ein ungeheures Geschrei) keletkezett. Egy Bulot nevű prédikátor pénteki prédikációjában „nyilvánosan is lármázni kezdett” (angefangen öffentlich lärmen) keményen ócsárolva a föld mozgására vonatkozó kopernikuszi hipotéziseket, s azokat a nyomdákat, melyek ilyen ocsmány dolgokat kinyomtatnak. Egyetértését fejezte ki Müller professzor és követői (Anhang) véleményével a kartézianus filozófia távoltartását, s a filozófiára vonatkozólag a cenzúra megszigorítását illetőleg²⁶. Két lelkész pedig (Peter Füssli és Hans Jakob Gessner káplán) az ellenkező felfogásúakat sértető hangú cédulákat (verletzliche Zädel) küldözgetett világi uraknak, s Gessner diakónus nem sajnálta a fáradságot, hogy a Holzhalttól megkapott hét ív alapján egy bántó, erélyes tanulmányt (einen heillosen und biederlichen Aufsatz) készítsen, melyben gonoszul több dolgot hozott fel a szerző rovására, amelyekre azonban derekas választ kapott.

A vizálykodás hullámai elérték a városi tanácsot is: a röpcédulák (fliegende Zädel) eljutottak a tanácsurakhoz is, és az egyik ülés végén (dátuma nem szerepel forrásunkban) több tanácsúr, akikhez „Herr Statthalter Meier”, vagyis Meier helytartó és a „Bunts Bürgermaister” (a zürichi városállam legfőbb vezetői) is csatlakozott, bosszúságát fejezte ki a cédulák miatt, s úgy vélekedtek, tiszta vizet kellene önteni a pohárba: meg kell vizsgálni, hogy miért és ki miatt

²⁵ Müller, Johannes (1629—1684), régebben a zürichi főiskolán a héber nyelv, egyháztörténet, katekizmus tanára volt, 1660-ban pedig diakon (lelkész), majd archidiakon lett a városban. 1672-től haláláig ismét professzor. — Gessner, Hans Jakob (1639—1704), 1661-től diakon Zürichben, majd 82-től archidiakon a Grossmünsterben. Erősen orthodox nézetei miatt többször ellentétbe került a zürichi városállam kormányzatával.

²⁶ Valószínűleg Hans Ulrich Bulot (1624—1687) lelkészről van szó, aki 1672-től a zürichi Grossmünster archidiakona volt. Erősen maradi szellemű teológus volt, aki meggyőződését ellenfeleivel szemben pamfletekkel is védelmezte (L. *Lexicon der Schweiz*, Neuenburg, 1924., II. k. 425. l.).

(worum und um wen) történnék ezek a dolgok. A tanács október 26-án (1677 ?) foglalkozott az ügygel, melynek során több tanácsúr (pl. Bodmer és Körner) élesen összehálgalmazott, a Bürgermeister pedig Gessner diakónus becsületsértő cédulái (ehrhürige Zetteln) miatt emelt szót, s úgy látszott, hogy az eljárás egészében az ősz végéig el fog tartani. Miután azonban Gessner Meier helytartótól írásban bocsánatot kért, a dolog elcsöndesedett, s várták, mit szándékozik tenni Müller és pártja a továbbiakban (220—221.).

Közben a dékánok prosynodusán, okt. 22-én az oberwäzíkani káptalan dékánja társai nevében igen megindító előterjesztésben kérte a város lelkészeit a zűrzavarok megszüntetésére. Több éles felszólalás után a jelenlevő Müller archidiaconus igyekezett megnyugtató választ adni, s megígérte, hogy a következő zsinaton jó hírellel fognak szolgálni. Füssli lelkész azonban minden tekintet nélkül dühös kirohanást intézett azok ellen, akik „a mi hitvallásunk ellen” (wider (!) unsere Confession) írnak, s többek között megemlítette „Herr Szilágyi Philosophy” (a Szilágyi Filozófiáját) s személy szerint is megtámadta Heinrich Escher Seckelmeistert. (A vádak közt úgy látszik a chiliazmusra is történt célzás, mert szó van olyanokról, akik „von einer guldenen Zeit” aranykorról beszélnek.) Szavaira dr. Heidegger igyekezett a megbékélés szellemében válaszolni. Füssli azonban tovább folytatta támadásait, sőt a már említett Bulot lelkész is segítségére sietett. Ezzel véget is ért a gyűlés. Ennek végeztével ugyan Füssli félrevonta dr. Heideggert, „s egészen más hangon, a jövőre nézve egyetértését és barátságát ajánlotta, persze minden állhatatosság nélkül (Eintrecht und Freundlichkeit erboten aber ohne Bestand), főleg mert Gessner is állandóan ingerelte” (220—223). Müller pártja (Müllers Partei) ezután dr. Heidegger ellen a polgárság körében indított röpcédula-hadjáratot. Gyalázkodó céduláikban azzal vádolták, hogy ő is az újítók mellett van, egyetért velük. Annyira ment a dolog, hogy dr. Heidegger felsőbb kívánságra írásban válaszolt a vádaskodásokra (betreffend die vermeinte göttliche Offenbarungen Drabicy, Rottera, Poriatoviae, Melischy), azaz Drabik stb. vélt isteni kinyilatkoztatásait illetőleg. (Ez a mondat is mutatja, hogy a chiliazmus is szerepelt a vádak között. Az említettek chiliasta rajongók voltak.) Heidegger válaszát *y* jelzéssel a főszöveghez csatolták (224.). Ezt azonban nem volt módomban megtekinteni.

A következő (XI.) szakasz mintegy összefoglalja Johannes Müller archidiaconus és pártja Heideggerrel kapcsolatos rosszindulatú eljárását (itt említés történi Müllernek a magyar gályarabok iránti barátságtalan magatartásáról is), s Heideggernek főleg Szilágyi értekezése körüli tevékenységével kapcsolatos védekezését. Ennek lényege: 1. ő csupán szolgálatkészségből (aus dienstfertigen Gemüt) vállalta, hogy segítséggel és tanáccsal szolgáljon az értekezés kinyomtatásában; 2. egyáltalán nem gondolt arra, hogy a mű egyházainkra gyalázatot vagy veszélyt jelentene, egyrészt mert egy nagyszerű teológus (Fabricius prof.) kitüntető bizonyítvánnyal látta el, másrészt mert valamennyi példány Debrecenbe került volna, továbbá: az itteni cenzúra sem talált benne semmi kivetnivalót; 3. az is szokásos volt (so war es auch nit [!] wieder die Gewohnheit), hogy az itteni nyomdák olyan műveket is kinyomtatassanak, amelyek tartalmát nem mindenben helyeselték. Csupán az előszóban rámutattak, hogy nem értenek egyet a könyv minden részletével (erre nézve a szöveg konkrét példákat hoz fel.) Ez történt volna ebben az esetben is (welches man auch, bei diesem Buch zu tun gesinnt war). A nyomdák ilyen gyakorlata ellen eddig senkinek sem volt kifogása. 4. Egyébként kevéssel a történetek után

Szilágyi filozófiai értekezését Heidelbergben a teológiai és filozófiai fakultás beleegyezésével s a legcsekélyebb megjegyzés nélkül kinyomtatták. Mindez világos bizonyítéka annak, hogy a heidelbergi Akadémiának egyáltalán nem olyan volt a véleménye és felfogása (Meinung und Concept) az értekezésről, mint az itteni túlbuzgóknak (wie die hiesigen Eiferer) (224—228).

* * *

Az „itteni túlbuzgók” véleménye szerencsére mint a *Pro memoria* melléklete (*Litt X* jelzet alatt) ránk maradt. Ennek szövegét (fordításban) teljes egészében ide iktatjuk, mert világosan elénk tárja azokat a sarkalatos pontokat, amelyekkel Szilágyi értekezése megbotránkoztatja az „*Orthodoxia*” zürichi védelmezőit.

„A Szilviasy [így] Philosophiájában” megfigyelt tévedések.²⁷

P[agina]²⁸ 3. Úgy látszik, a szerző azt állítja, hogy az igaz bölcsességhez vezető helyes és egyenes út az, ha elfogulatlanok vagyunk (indifferentem esse) mind az állítás, mind a tagadás tekintetében.²⁹

I. megjegyzés (Nota). Ez ellenkezik az V. cikkellyel, melyben a szent (?) rendek (Hl: Staden) megtiltották annak tanítását, hogy az embernek mindenben, még Isten létét (Wesen) illetőleg is kételkednie kell, minthogy az ember azokat a dolgokat, amelyben kételkedik, hamisnak tartja.³⁰

II. megjegyzés. A szerző ugyan nem használja könyvében a kételkedni (dubitare oder zweifeln) szót, hanem ehelyett a megvizsgálni, az ítéletet függőben tartani, elfogulatlannak lenni (Examinare, suspendere iudicium, indifferentem esse) szavakat: az egyik azonban annyi, mint a másik.

III. megjegyzés. Ez a manichaeusok régi módszere; ők is a kételkedés leple alatt fertőztek meg másokat a maguk ostobaságaival.

P. 51. A szabad ítélettel való olyatén visszaélésben, mely az értelem használatát fonákul alkalmazza, áll az észnek ama sajátos tökéletlensége, amelyet tévedésnek hívunk, amelyben szándékosan határain túl, visszaélünk vele.³¹

I. megjegyzés. Ez az állítás is szembe fordul a szent rendek XVII. cikkelyével, amelyben megtiltották annak tanítását, hogy rajtunk múlik, ha vigyázunk, hogy ne tévedjünk, ne hibázzunk, és hogy a tévedés egységesevül a mi akaratumkon áll.

II. megjegyzés. Az újítók (Novatores) ezt tanítva és ebben a meggyőződésben (élvén) nemcsoda, ha orcátlanul és beképzeltlen magukat a világosság gyermekei (Filii Lucis) címmel ékesítik.

²⁷ A kéziratban a Szilágyi könyvéből vett állítások (nem szó szerint) latin nyelven, a hozzájuk fűzött megjegyzések német nyelven vannak írva.

²⁸ A lapszámok eleinte valószínűleg a Gessner által kinyomtatott ívek számozását követik. Bár valószínű, hogy a kézirat is Gessner kezében volt, mert az „idézett” állítások lapszáma messze túlmegy a hét íven.

²⁹ A megjelent műben a 4. lapon: „2. Istud examinis, vel examinare, nobis non aliud est, quam de rebus incognitis iudicium suspendere, et suspendendo errorem vitare: seu indifferentem esse ad duo, nempe: affirmandum, et negandum ante inventionem certi alicuius principii, ex quo de re ignota cognosci, et sciri queat.”

³⁰ A nehezen olvasható kézirat itt és még többször a „Hl(Heilige) Staden” által kiadott kánonokra, decretumokra hivatkozik. A hivatkozások forrását sem irodalmi kutatás, sem többszörös svájci érdeklődés útján nem tudtam megállapítani.

³¹ *Philosophia*, 1678. 50. l. — Az „Errores observati” Szilágyi *Philosophiájának* az igazság kritériumaira vonatkozó fejezetéből (Praeparativa, Caput III.) csak egy állítást emel ki, azt is a saját szavaival. A felhozott kifogás az említett fejezet 15—16 és 22. pontjaira vonatkozhat (50—51., 53.).

P. 43. A világnak nincs megszabott határa (Mundus est indefinitus).³²

Megjegyzés. Itt a szerző mellözi az „infiniteus” (végtelen) szót, hogy ne tűnjön ki, hogy ő a dekrétum és kánonok ellen cselekszik, mivel a XI. kánonban meg van tiltva annak tanítása, hogy a világ az ő kiterjedésében végtelen, tehát nem lehetséges, hogy több mint egy világ legyen. Az ő állításáról viszont azt mondjuk; az, hogy a világnak nincsenek határai, s annyira határtalan, hogy még csak gondolni sem lehet nagyobbbat, csupán játék a szavakkal (lusus in verbis), s ezzel a XI. cikkely és az igazhitűek (Orthodoxorum) tanítása ellen cselekszik, amely azt állítja, hogy a világnak van határa (mundum esse finitum).

P. 51. A tévedés elkerülésének szabálya (norma et regula) megvan a filozófiai tudományokban: sohasem csatlakozunk, ha világos és pontos észrevételek alapján értelmezünk, mivel Isten az észrevétel (érzékelés stb.) legfőbb létesítője (facultas), így a nekünk adott képesség sem fordulhat rossz irányba, s a megértés (felfogás) képessége csak arra terjed ki, amit világosan érzékelünk. Csalódunk viszont, amikor nem pontos érzékletekre alapozzuk a megértést.

NB. Ez megint ellenkezik a Szent Rendekek tilalmával, akik a XVII. cikkelyben megtiltották, hogy azt tanítsák: a mi hatalmunkban áll, ha vigyázunk, hogy ne tévedjünk.

II. megjegyzés. Ebből nyilvánvaló, hogy a szerző azt állítja: valamely dolog helyes felfogása az igazság szabálya és zsinórmértéke, s ettől a durva tévedéstől függ egy másik, amely ebből következik: az emberi értelem oly biztos, mint a kijelentett igazság, ami Wittichius Theologus pacif. §. 133, 134, tanítása, aki a Lapis Lydius előszavában oly nagy dicséretet nyert, bár Wittich épp oly téves tanokat adott elő.³³

P. 128. Az első égneк vesszük azt a hatalmas örvényt, melyben mint majd előadjuk, az általunk lakott földet más bolygókkal együtt a nap körül az álló csillagokon belül egy égi anyag (materia coelestis) forgatja.³⁴

I. megjegyzés. Itt azt ígéri, lentebb bebizonyítja, hogy a föld a bolygókkal együtt mozog.

II. megjegyzés. Ez megint nyíltan Isten ígéje ellen szól: *Prédikátor* (Eccles.) könyve I. v. 4. Egyik nemzedék megy, a másik jó: a föld azonban megmarad örökké; *Zsoltárok könyve* 104. v. 5. (Psalm.) Te helyezed a te földedet az ő talajára, amely megmarad mindörökkön örökké.

III. megjegyzés. Bár a szerző kissé óvatosabban tér erre a dologra, mint a többire, hogy az óvatlanokat rászedje, és ravaszságát ne lehessen oly gyorsan felismerni, amikor a 139. lapon a tévedését azzal akarja leplezni, hogy azt írja: azt lehet mondani, a föld valamilyen járulékos erő (per accidens) következtében mozog, rejtett mozgással, amely érzéklé-

³² Itt újból nem szó szerint, de a *Philosophia* 46. lapján (Praeparativa) olvasható kijelentésre hivatkozik a szerző: „Sed ea, in quibus nullos fines assequimur (ut sunt numerus Stellarum, magnitudo mundi etc.) tanquam indefinita agnoscenda et dicenda”. (A következő, 5. pontban Szilágyi az infiniteus és indefinitus szavak értelmének különbségét tárgyalja). — Érdekes, hogy a világ végtelenségének, más csillagok lakott voltának kérdése Maróthi groningeni disputációjában (17—36) is felmerül (L. TÓTH Béla: *Maróthi György eltitkolt disputációja*. Ref. Egyház 1972. 6. sz.), de itt a kopernikuszi tanokra való hivatkozással Maróthi már határozott igennel felel rá.

³³ Itt közelebbről a Praeparativa, c. III. 23. pontjáról van szó (54.), de mivel, mint utaltunk rá, az egész fejezet az igazság kritériumait tárgyalja, az *Errores* szerzője, valójában az egész caputot kifogásolja. — A Wittichiusra való utalás Christoph Wittich (1625—1687) német származású leideni professzor *Theologia pacifica* c. művére vonatkozik. Wittich cocejanus theologus és következetes kartézianus s a volt, dogmatikus tanokkal szemben a tudományos világszemlélet elsőbbségét hirdette. — A *Lapis Lydius* (próbakő) cím valószínűleg Jean Gontery (1526—1616) francia jezsuita hasonló című, a reformáció ellen irányuló hitvitázó munkájára utal (a könyvészeti adatok szerint a munka Magyarországon is többször megjelent).

³⁴ *Philosophia*, 1678., Physica Specialis Prima I. 20.: „Pro primo coelo sumimus: Ingentem illum vorticem, in quo tellurem, quam nos incolimus cum aliis planetis circa Solem intra stellas fixas a materia coelesti circumferri suis locis ostendemus” (155.). Szilágyi itteni állítása Descartes közismert örvényelméletén alapszik, melyet az *Principia Philosophiae* (1644) c. művében fejtett ki.

sünetet elkerülve nem vevődik figyelembe a Szentírásban minthogy azok tudvalevően a mindennapi élet gyakorlatához alkalmazkodnak.³⁵

IV. megjegyzés. Itt ezt akarja [t. i. mondani — tőlem]: A föld rejtett módon valamilyen járulékos erő folytán mozog körbe-körbe, amelyet a Szentírás (amely tehát többet ad az emberi életre, mint az ilyen természeti dolgokra) nem vesz figyelembe. Ez az utóbbi a bizonyíték, hogy a szerző mily alattomosan igyekezett mérgét elrejtteni, de azért elárulja magát, mikor azt állítja: a Szentírásnak az a szokása, hogy a köznép hamis és téves előítéletei szerint beszéljen.³⁶

Látnivaló tehát, hogy a több évig tartó vita személyeskedő jellegétől eltekintve, valóban lényeges kérdések körül folyt. A régi maradi, betűhöz, Szentíráshoz, kánonokhoz ragaszkodó felfogás csapott itt össze a gondolkodásnak amaz új módszerével és elveivel, melyeket Descartes kezdeményezett, s amelyek a világnak elfogulatlan, reális megismeréséhez, egy új természeti világkép (pl. kopernikanizmus) kialakulásához vezettek. S mindez egy debreceni tudós könyve körül. Elannyira, hogy tanulmányunk címül akár azt is írhattuk volna: „Egy magyar tudós műve, amely a 18. században megremegettette Zürichet”.

BÉLA TÓTH

Les circonstances de la publication de la „Philosophia” de Márton Szilágyi Tönkö

L'étude analyse les circonstances de la publication du premier manuel hongrois de philosophie, ouvrage de Márton Szilágyi Tönkö (1642—1700), imprimé à Heidelberg en 1678, intitulé *Philosophia ad usum Scholarum praesertim Debrecinae applicata*. C'est en 1670 que Szilágyi est devenu le professeur du Collège de Debrecen, et dès le commencement de son activité, il a enseigné la philosophie cartésienne qu'il a adoptée à des universités néerlandaises (Utrecht, Leyde, Franeker). Son ouvrage s'est revêtu d'une forme écrite déjà en 1673, et il l'a envoyé, par l'intermédiaire d'un de ses élèves, à J. L. Fabricius, professeur d'Heidelberg. Fabricius s'est exprimé sur l'ouvrage en termes appréciatifs, et plus tard il a confirmé son opinion par écrit aussi. Au mois de novembre de 1675, Szilágyi a envoyé le manuscrit à Zurich, au professeur de théologie J. H. Heidegger, et il a prié son aide pour l'impression du livre. Heidegger dont la sympathie pour les Hongrois était généralement connue, s'est mis d'accord avec un imprimeur nommé David Gessner, mais celui-ci a fait traîner longuement le travail. Entretemps, le contenu du livre, le fait qu'il analyse la philosophie cartésienne, est parvenu à la connaissance des chefs arriérés du clergé de la ville. Ceux-ci ont fait tout leur possible pour en empêcher l'impression. A l'aide de leur propagande clandestine, de leurs prêches de chair, de leurs feullies volantes, l'affaire est parvenue aux sessions du conseil municipal, à des rassemblements ecclésiastiques, de plus, ces nouvelles ont causé „une panique effroyable” („ein engeheures Geschrei”) parmi les bourgeois de la ville aussi. C'est pourquoi, pour conserver la paix, le professeur Heidegger a conseillé à Szilágyi de faire imprimer son ouvrage à Heidelberg, où il a paru finalement en 1678.

Cette querelle bruyante est un témoignage clair du fait que la Hongrie et la ville de Debrecen, tourmentées par la lutte des Turcs et des Allemands, étaient bien souvent plus

³⁵ *Philosophia*, 1678. Phys, Spec. Prima, Cap. II. 8. (167.) „Ex duobus hisce fontibus, rursus supponimus: IV. Terram, et omnes Planetas in suo quidem coelo quiescere; sed nihilominus ab iisdem deferri”. „Ezt a mozgást azonban nem vesszük észre, mint azt sem, ha a hajót szél vagy evezők híján a tenger áramlása (occulto cursu delabens) viszi”. — Az *Errores* végül itt is többet mond, mint Szilágyi szövege, de valójában nem tér el annak szellemétől.

³⁶ Az e szavakban kifejezésre jutó kartéziánus elv már ott szerepel Apáczaianak a *Disputatio de mente humana* c. műve X. thesisében (RMK. 918.), s hasonlóképpen érvel Maróthi is már említett disputációja II. szakaszában a kopernikuszi rendszer igazsága mellett. De hasonló érveket hoz fel, Chr. Wittich is a tudományos szemlélet elsőbbségét hirdelve a Biblia betű szerinti értelmezésével szemben.

avancées dans le domaine du progrès de la science que ceux, qui, dans des circonstances beaucoup plus favorables et beaucoup plus proches des sources de la science, auraient pu former plus librement leurs convictions, leurs efforts.

Les sources de notre étude étaient d'une part les copies des lettres de Márton Szilágyi Tönkö, conservées à la bibliothèque du Collège de Debrecen (Sign. R. 3329/1—6, leurs originaux se trouvent à la Zentralbibliothek de Zurich), d'autre part un manuscrit en langue allemande conservé de même à la Zentralbibliothek, intitulé *Pro Memoria* (Sign. Ms L. 408), qui décrit en détail les luttes autour de l'impression du livre. L'annexe „Litt. X.” de ce dernier manuscrit est très intéressant et très important, parce qu'il expose, en latin et dans des points détaillés, les objections des „orthodoxes” contre Szilágyi et les doctrines progressistes de Descartes.

Barsi József laptervei 1848 őszén

Megvalósulatlan tervek — mégis rögzítésre méltók. Azzá teszi őket céljuk, szellemük és keletkezésük ideje. A kör, ahonnan kiindultak, szerényebb a közismerteknél, de felvilágosult, sokoldalúan művelt, világlátott, tág látókörű; bírál, nevelni és használni akar, ellensége a vakhitnek és elnyomásnak, ahogyan Barsi írja zászlajára: „szabadságért, emberségért” akar élni, s azért tudatosan megszenvedni. Nevelési elveik pestalozziánusok, haladók, néptanítók és néptanítókat nevelők óhajtanak lenni.¹

E körből maradtak fenn Barsi Józsefnek (1810—1893) Kánya Pálhoz (1794—1896), a pesti evangélikus iskola tanárához 1847 és 1852 között írt baráti levelei.² Szerepel bennük szinte egész körük és törekvéseikben számos kapcsolatuk: protestálók és protestánsok — elsősorban Horárik János, Tavasi Lajos, az utópista szocialistából radikálissá váló Nagy Károly, általa Kossuth, Táncsics, Vörösmarty, a reformgróf Batthyány Kázmér, sőt Kánya Pál tanári működése révén a „széplelkű” István nádor is. Barsi leveleiben „a köztársasági párt részesének” mondja magát, és éppúgy lázadozik a klérus uralma ellen, mint Horárik; bár bicskei pap létére hatalmukban van, már 1847 elejétől szintén arra készül, hogy hamarosan szabaddá, majd protestánssá legyen. Tavasi haladó pedagógiai működése, elméleti, szakírói és szervező munkássága ismert.³ Kánya Pál és Nagy Károly jeles természettudományos ismeretterjesztők; a levelekből kiderül, hogy a világlátott, éles elméjű bicskei jószágigazgató Nagy Károly a kéziratokat közvetítő kéz Kossuth és Táncsics között, támogatja Horárikot, Vörösmarty is jár nála 1847 júniusában. Kánya Pálra a legjellemzőbb, amit Emília leánya ír emlékirataiban: „. . . nálunk mindenkit szívesen

¹ Ismeretterjesztő igyekezetük előzményeire példák: UGRIN Aranka: *Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban* = Magyar Könyvszemle 1975. 2. sz. 137—153; FÜLÖP Géza: *Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznépművelésre és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban* = Magyar Könyvszemle 1976. 1—2. sz. 94—102., továbbá Fenyő István megállapítása a publicista és a pedagógus Vajda Péter demokratikus felvilágosító hivatástudatáról: „Igazság, jog és erkölcs hármasságát hirdette, az ember, a dolgozók, a nép tiszteletét.” = *A magyar irodalom története*. 3. k. Bp. 1965. 596—598.

² Magántulajdonban; 1848. február elejéig Neumann, azontúl Barsi József aláírással. E levelek tartalmát itt-ott visszamenőleg kiegészítik életrajzi adatok, jellemvonások, nézeteinek megfogalmazása tekintetében az olmtützi várfogságból 1851—1854 között De Caux Mimi (Marie) világjáró magyar operaénekesnőhöz írt (cenzúrázatlan) levelei (MTA Könyvtára MS 10.232) és a mindkét forrásnál található, egymást kiegészítő sajátkezü versesfüzetek, azonkívül *Utazás ismeretlen állomás felé 1849—1856* c. 1888-ban lezárt emlékezései (Bp. 1890.). — Az alább újabb hivatkozás nélkül idézőjelben közöltek Barsi leveleiből vagy verseiből származnak.

³ OROSZNÉ MURVAI Margit: *Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei* Bp. 1955.

láttak, aki igényt tarthatott tudásra és műveltségre”, majd másutt: „Sok forrongó elme bukkant föl már a 45—46-ik évben is hazánkban”, Horárik megjelenése pedig „majdnem forradalomszerű élenkséget hozott társaságunkba . . . érdekes egyéniség volt, éles megjegyzéseivel föltűntetett bárhol is”, éppígy újságcikkeivel, és „nagy rajongással fogadták a szabad gondolkodású társaságban”. Oly radikális, hogy neve említése is veszélyes, a levelezésben mint „Hák” fordul elő. Nagy Károly mégis arra ösztönzi üzenetében 1847 nyarán, hogy Németországból „jőjjön haza, fogjon munkához, dolgozzon, mit szabad” és hazatértét 48 márciusában száz forinttal támogatja. — A Kánya Pál házába bejáratos Pákh Albert hírlapírói működését tartják számon. — A „felséges tímárlegény” Batthyány Kázmér⁴ neve később együtt szerepel többek között Kossuthal, Petőfivel, Táncsicsal és az eltorzított nevű Barsival azok sorában, akiket utóbb a magyar forradalomban való részvételük miatt a monarchiában köröznék.⁵

Barsi József írásaiban sokkal erélyesebb és merészebb, mint ahogyan személyét jellemzi Kánya Emília: szelíd, vidám lelkületű, édes szavú; igen művelt és szerényen élő, „nem csak lelkésze volt híveinek, hanem barátja, tanácsadója is . . . sűrűn felkeresték, és láttam a nagy szeretetet, mely őket egymáshoz fűzte”. Ezt az őszinte viszonyt akarják megrontani rágalmaikkal egyházi fölöttesei, akik minduntalan megróják igazságot hirdető szónoklataiért is; szerinte korábbi püspöke, az abszolutista Szertovszky bíboros a szerzője minden bajának — elfogatásának, elítéltetésének is — mert

„nem érezvén a korpafejek, a piszkos kezek, a kőszívek iránt tiszteletet, azt nem is mutattam irántok. . . a képmutatás, a tettetés, a szereplés nem telt ki természetemből. . . esküdt ellensége vagyok a vakhitnek és mindazoknak, akik fejős tehénne alacsonyítják le (a vallásos érzelmeket) és birkanyájnak tekintik azokat, kik nekik hisznek és rájuk hallgatnak” — azaz: „arany pap, fa tanítás.”

Tágabb körben mindnyájan igen nagy becsben tartják, s földrajzi és anyagi helyzetükhöz képest mindenkor figyelemmel kísérik a sajtót. Egyetértének Szalay Lászlóval abban, hogy „a journalistica tekintély”.⁶ Jellemző azonban a viszonyokra, hogy amikor Klein Hermann, a *Der Ungar* szerkesztője 1848 júniusában munkatársul kéri fel Barsit, ő azt üzeni: nem írhatok olyan lapba, amelyet nem olvasok, előfizetni pedig nincs módom; csak akkor küldök cikket, ha díjazásomra előlegül megküldi a lapot. Az érdekesebb cikkek, akár támogatandók, akár ellenérvre serkentők, kézzől kézre járnak: Kánya Pál elküldi Barsinak, aki elviszi Nagy Károlyhoz, tőle viszont az összeköttetései révén érkező külföldi lapokból kap néha. (Ezek előfizetésére császári és királyi hivatalok ritkán elérhető engedélye kellett volna, meg drágák is voltak.) A sajtó a felvilágosult eszmék terjesztésének és megvédelmzésének az élőszó mellett legfürgébb közvetítője és rögtöni vitére — gyakorlott stilisztának még cenzúrázottan is: ezért a rengeteg álnév és főleg a betűkkel jelzett cikk. Barsi világgosan fogalmazott, szigorú szerkezetű cikkei, félreérthetetlen versei is túlnyo-

⁴ „Tímár legénynek szeretik magokat nevezgetni az ellenzéki körnek olyan tagjai, kik szilárd jellemeikkel a nemzet emberei, s a gyűldében nem járnak, tehát radicalok . . . felséges tímár legények gróf Batthyány Lajos és Kázmér . . .” = *Országgyűlés 1847*. Pest, 1848. 10—11.

⁵ A *Pester Zeitung* 1849. szeptember 20-án (1077. sz. 6010—6011.) 69 betűrendbe szedett nevet közöli a *Konst. Blatt aus Böhmen* nyomán, köztük Kossuth, Kossuthné, Petőfi részletes személyleírásával.

⁶ Szerkesztői vezércikk = *Pesti Hírlap* 1844. augusztus 15. 378. sz.

mórészt névtelenül jelennek meg több radikális, majd forradalmi, de legalábbis jószándékú lapban. Néha örül is a kényszerű névtelenségnek, így *Húsvét* című versének olvasottságát hallva⁷: „Ne tudják a boncok, hol terem a tüszzentető, és ne értsék az idioták szavainkat. Elég, ha mi és rokonink értik.” *B. G.* és *d. k. Z.* jelzeteit felfedi Kánya Pálnak, s 1848 őszén már maga leplezi le *D. k. L.* jelét.⁸ Egyaránt ír magyar és német lapokba, de mindenképp magasztalja a magyar nyelvet, habár nem anyanyelve, ezenkívül tud szlovákul, olaszul, franciául, angolul, s mint bölcsészdoktor és teológus, képzettségével jár a latin, görög, héber ismerete, tájékozottsága tehát sokoldalú. A sajtó szerepére nézve — ha másban nem is — azonosak nézetei Eötvös Józseffel, aki későbbi jegyzeteiben így foglalta össze annak lényegét:

„Azon tényezők között, melyek civilisationok fejlődésére hatnak, nincsen fontosabb mint az időszaki sajtó. Ez az, aminek az eszmék sebes körfutását, az eszméreteknek által-jában elterjedését köszönjük, s mely valamint korunk gyors haladásának, úgy democ-ratikus irányának feltételeit képezi. . . feladásunk nem lehet más, mint hogy . . . miután a tapasztalás azt mutatja, hogy oly eszmék és irányok, melyek az időszaki sajtó által képviselve nincsenek, napjainkban méltánylásra nem számolhatnak, törekvéseinket arra fordítsuk, hogy időszaki sajtónk semmit, mi nemzeti kifejlődésünkre fontos lehet, ne hanyagoljon el. . . hogy egészében a nemzet életének hív tükre legyen”, (s talán szintén visszavetithetően teszi hozzá:) „s nekünk úgy látszik, hogy az időszaki sajtó ezen feladásnak hazánkban még nem felel meg.”⁹

Kihat a sajtóviszonyokra, amit Barsi sűrűn felpanaszol: az összeköttetés és terjesztés akadálya, a lassú, bizonytalan és megbízhatatlan posta. 1848-ban nagyobb cikkben sürgeti a postai hálózat kiépítését az egész országban.¹⁰

A külső és belső nyugtalanság 1847—48-ban a sok nehézség ellenében is folytonosan új lapterveket érlel, nem annyira az addig megszűntek helyébe szánva, mint inkább az új célok szabta igényekből fakadóan.¹¹ A népműveléshez legelőbb népoktatókat kell nevelni és folyamatosan képezni. Ezért foglalkozik Tavasi, majd Kánya és Barsi olyan lap megindításának tervével, amely az elfogult katolikus *Religio és nevelés*, meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* jellegétől eltérően az iskolát, s ne az egyházat állítsa előtérbe. Az utóbbiról már a múlt században megállapította Ferenczy József, hogy „tartalmas paedagogiai dolgozatokat nem közölt, didactikai elvek nem kerültek szóba, a tanítás fogalma nem képezte eszmecsere tárgyát”. Indokoltan írja tehát Barsi 1847. június 17-i levelében Kánya Pálnak:

„. . . ,csinálhatnának belőle lapot, mely mellőzve minden pártszagot, kerülve mennyire lehet a szűkkeblűség patvarkodásait, mit Polemiának nevezgetnek, . . . a tisztá vallás és az emberiség egyetlen jövődő Megváltója, a »Szabadságra való Nevelés« zászlaja alatt, ne theoremizáljon sokat, legalább ne kizárólag, hanem problémákat rakjon az illetők elébe . . .”

⁷ 1847 márciusában. Megrója azokat, akiknél csak „Húsvetés és nemevéstől Füg az öröm, függ a bú? Hol az ünnep komolysága? Hol magasztos tanúsága, Ha csak gyomrod szomorú? A tanítás szabadsága Bántatott Nagypénteken — . . .”

⁸ Ezenkívül GÜLYÁS Pál *Magyar írói álnév lexikona* szerint 1841-ben Kossuth *Pesti Hírlapjában*: I. H. S.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 3000. ff 79—84. (Az időszaki sajtóról.)

¹⁰ D. k. L.: *Was brauchen wir vor Allem?* = Neue politische Ofner-Pesther Zeitung 1848. jún. 22. sz. 120.

¹¹ VANOT Imre *Új lapok* című híreiben (= Pesti Divatlap 1848. I. félév 612.) is szerepel ilyen — megvalósulatlan — terv: „SZEFGI Mór 'Politikai s társadalmi egyenlőség' címmel szinte lapot adand ki a másod félévben.”

Fel is vázolja, de nem dolgozza ki egy új lap tervét, mert kiadót nem talál, maga s Kánya pedig vagyontalanok. Tavasi már előzőleg, az 1846. augusztus 10-i első protestáns tanári tanácskozáson „fölemlíti egy nevelési folyóirat szükségességét”.¹² 1848-ban, a budapesti magyar nevelési társaság megalakulásakor már tágabb körnek szól a bejelentés: „Ney Ferenc és Tavasi Lajos 'Tanoda' című nevelési és tanítási folyóiratot megindítani szándékoznak, mire az egyetemes tanítói kar közremunkálását kikérték.”¹³ (A Tavasi szerkesztésében 1846 óta hat füzetben, de csak öt ízben kiadott *Nevelési Emléklapok* más jellegű, inkább protokolláris, s felekezeti kezdeményezés.)

1848. július 25-én azután Eötvös József mint „tanügyminiszter” meghirdeti egy *Nevelési Szemle* megindítását újévtől.¹⁴

„A népnevelésnek hazánkban jobb lábra állíthatása nélkülözhetetlen tényezőként igényel egy olyan folyóiratot, melyben az e részben követendő például előttünk álló nemzetek nevelési elvei, hazánk s korunk szükségéhez illesztve, időről időre felmutattassanak; a saját körünkben felmerülő népnevelési előnyök és hiányok, kellő használat s orvoslás tekintetéből, ismertessenek; az oktatás s neveléstan egyes legfontosabb kérdései népszerűleg kimerítve megfejtessenek; a neveléstani irodalom művei, honiak s külföldiek egyiránt, az azok közt célszerűleg választhatásra irányadólag bíraltassanak; s midőn az ily szelvényben közlendő értekezések által, egy részről legkitűnőbb szakembereink felmérésére alkalmat nyerünk, ugyanakkor más részről folytonosan pótoljuk azon tanítóink fogyatkozását, kiknek hivatalba állásuk előtt nem vala módjok magokat, rendeltetésök céljához illő módon kiképezni . . .”

A mondottak alapján azt hihetnők, hogy ez a program kielégítő, a lapterv mégis nagy ellenérzést vált ki, Barsiból tiltakozó cikket is, mert ha a szerkesztés miniszteri hivatalból indul ki — márpedig Eötvös közfizetéssel hirdet pályázatot a szerkesztő és segédszerkesztő tisztére, jó díjat állapít meg a cikkekért és a szemlét a tanítói karnak „anyagi terhelése nélkül” ígéri, — akkor az „irányadót” hatalmi eszközök sugalmazzák. 1848. augusztus 3-i levelében Barsi bírálja Eötvös tanügyi elgondolásait is, s megelőzendő, Kánya Pál társaságában mást tervez:

„A fordulat, melyet Európa szabadsága, és azon kapcsolatnál fogva, melyben közép Európa népei egymással állanak, a mi szabadságunk is venni látszik, nem igen biztató. Legalább Eötvös eddigi lépései nem oda mutatnak, mintha a mi elveinknek tudná vagy akarná hasznát venni. Meglehet, neki van igaza, meglehet, hogy nekünk: de útjai sohasem lehetnek a mieink, mert ő hátra néz, mi előre.

Magam is gondoltam, még mielőtt becses leveledet vettem volna, hogy a nevelési szemle, miután nálunk minden nevelendő, minden mezők közt a leggyümölcsözőbb lehetne, és hogy érdemes volna megkísérteni a szerencsét, ha talán lelkes fáradság mellett sikerülne olvasókört gyűjteni és a jobb kor magvait elhinteni az annyi időtől parlagon hevert földbe; de jobban megfontolván a dolgot, úgy látszott, mintha nem igen összeférne a tanítás és írás szabadságával, mely nélkül e téren nincs üdv, ha ministeriális hivatalnokká teszik a szerkesztőt, és ministeriális belátás szerint választják az országos pénztárból díjazandó kéziratokat. Valamint a dohánytrafika úgy hangzik ezen ministeriális nevelési eszmegyár stb. — Nekünk, ha csakugyan akarunk hatni, a ministeriális növelési szemlének ellenében kellene föllépünk és ellenőri, vetélkedő szerepet vállalnunk; buktatnunk Ministert és lapját, szerkesztőjét és dolgozó társait — a független tanok, a díjazatlan eszmék nevében és érdekében.”

Kánya nem így harcias, mégis „azon gondolatra vezérli” barátját, hogy: „csak egy kis pénz kellene, és még October elejével indítanánk egy kis *Kandallót* a korán beköszöntő hideg és sötétség elűzésére . . . Jókor kellene hirdetni, és próbalapot szétkül-

¹² *Nevelési Emléklapok*. 2. füzet. 1847. 114. — Ferenczy József véleményét l.: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Bp. 1877. 457.

¹³ *Nevelési Emléklapok*. 6. füzet. 1848. 16.

¹⁴ *Nevelési Emléklapok*. 6. füzet. 1848. 101—102., ill. a napilapokban, és németül (hírként) = *Pester Zeitung* 1848. 738. sz. 3862.

deni; kautio nem kellene, mert nem politika. Hetenkint mehetne egyszer egy íven mint egykor az Athenaeum. Első cikkül mindjárt írnék egy kis eredetiséget: Mit kell egy Nemzetnek tudnia; ott volna, hogy: ásványokat kezelni, növényeket termesztetni, állatokat tenyészteni, hadat viselni, hajózni, csillagokat ismerni, stb. — Mivel nálunk alphánál kell kezdeni, — a házi nevelést, vagyis a gyermekek azon nevelését, melyet szülői házában a ház összessége által nyer, téve alapul, — íveket tele írni nem járna semmi nehézséggel. — Csak ember kellene, ki legalább Január elsejéig viselné a költséget. És megtartván hivatalainkat szerkesztésdíjúl megelégednénk a jóval, mit eszközölnék, vagy eszközölni akaránk, és tudom, dolgozó társaink közül is azok volnának a leghaszonvehetőbbek, kiket nem pénzremény ösztönöz írásra.”

A tervezetek mögött azonban már balsejtelmek húzódnak meg:

„Egyébiránt, én mi jót sem várok többé ez évben, és a szabadsági küzdelmek jelen epochájában. Az eső igen kevés volt, a mennydörgés hamar elmúlt, a földrengés alig döntött le egyikét kéményt; a tornyok sértetlenek, a paloták, kaszárnyák, várak mit sem szenvedtek: nincs miből építeni a szabadság templomát. — Minden alapos eszme üldöztetni, minden merészebb szó börtönöztetni fog; vagy ha nyílt erőszaktól mégis tartózkodniok kellene, — megbuktatják csellel az új igék hirdetőjét. Vagy álarc alatt áruljunk igazságot? Inkább tartsuk magunknak.”

Ezt ugyan mégsem tette, mert — főleg, amióta szabad a sajtó — igen sűrűn cikkezik, és csak decemberben hallgat el.¹⁵ Magyar forradalmi lapokból eléggé ismertek írásai (pl. *Kossuth Hírlapja*, *Marczius Tizenötödike*, *Népelem*), de meglehetősen elfelejtődött az a német lap, amelynek szorgalmas tudósítója és nyíltzavú cikkírója: a *Neue politische Ofner-Pesther Zeitung*, szerkesztője és kiadója Jánisch József várbeli lakos (1802 — 1877).¹⁶

Kitérőt kell tennünk e lap előzményeihez, mert ugyancsak rejtőző újságtervezetnek el. Jánisch dicsőítő irataiból ítélve odaadó híve volt József és István nádornak,¹⁷ barátságos viszonyban volt Kánya Pállal és Barsival, és bebizonyította, hogy inkább személyekhez kötődő lojalitása mellett demokratikus felfogású, igazságszerető, lapjában Kossuthot támogatja. 1835 — 1845 között neve feltüntetése nélkül szerkesztette a viszonylag nagy példányszámú *Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung* és nevével annak melléklapját, a *Gemeinnützige Blättert*, így megvoltak kapcsolatai a helytartótanácsi hivatalokkal, ahol akadt jóakarató ember is.¹⁸ A Rösler János Kristóf alapította lapok

¹⁵ Az 1848 decemberében megjelent *Jövő*, Ábrányi Emil „népszabadság, köztársaság” programú lapja ugyan indulásakor az „állandó dolgozó társakul csatlakoztak” sorában említi Barsi Józsefet (nyilván ezért került be SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái* adatai közé), de sem neve, sem jelzete abban nem fordul elő, és Olmützből visszaemlékezve maga is megerősíti, hogy akkor már szinte semmit nem írt, nem szónokolt. Horárik viszont több önálló cikket, vezércikket írt a *Jövő*-be, másutt pedig ismételtlen felhasználta Barsi verseit, például a *Népelem* 1848. szept. 23-i 71. számának *Vezér eszmék és teendők* c. vezércikkében N. J. jelzettel ezt: „Kár magyarnak ott segélyt keresni, Honnét három század átka jött. Kábaság szelíd szavakkal élni, Róka, farkas és kigyók előtt, S alkudozni gyujtó átkosokkal Égő házunk üszkei fölött.” Ugyanitt közölte aug. 20-án az Egyenlőségi Társulatban már felolvasott *A szabadság fája* című Barsi-verse. (Ezt Torday György tévesen tulajdonítja könyvében — *Horárik János*. Bp. 1954. 72. — Horáriknak.)

¹⁶ Igazság terén (!), azaz a budai Városház-téren; nyomtatja Budán Bagó M. gyorsajtóján.

¹⁷ L. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*.

¹⁸ A lojális-konzervatív Babarczy Antal báróról például utóbb kiderült, hogy — Barsi olmützi beszámolója szerint — magyar politikai foglyot szabadított ki a várfogságból. — Jánisch szerkesztőségéről csak 1837-től (Rösler Kristóf halálától) tud Réz Heinrich (*Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn, von Beginn bis 1918*. München, 1935. 21., 77. l.) és 1848-as lapját tévesen hetilapnak tünteti fel. Jellemző, hogy ezt csak bibliográfiájában említi, német nemzetiségi szemszögből (1935-ben!) nem szól róla; ebből is nyilvánvaló, hogy csak nyelve volt német.

megszűnése (1845) után sem tett le Jánisch lapkiadó szándékáról. Elképzeléséről, szerkesztői gyakorlatára is hivatkozva, részletes tervezetet készített. Ez a Budán, 1847. augusztus 3-án kelt *Prospectus* kommentár nélkül maradt fenn Széchenyi István hagyatékában.¹⁹ A meglévő lapoktól eltérő, enciklopédikus, a közhasznú ismeretek és a szórakoztatás szócsövének szánt *Pesther Morgenzeitung* heti háromszori megindításának szándékát így indokolja:

„Ein charakteristisches, höchst erfreuliches Zeichen der Zeit, in welcher wir leben, ist die humane Tendenz: die Segnungen der Cultur und Bildung allen Classen und Ständen zuzuwenden, und die Errungenschaft auf dem Gebiete des Geistes und des praktischen Lebens zum *Gemeingut aller Menschen* zu machen. Mit Wohlgefallen ruht in dieser Beziehung der Blick des Menschenfreundes auf unserm theuren Vaterlande. Welch preiswürdiger Eifer, die Schuld früherer Jahrhunderte abzutragen, Bildung und Wohlstand auf alle Classen auszudehnen und so den Morgen einer schönern Zukunft heraufzuführen über Ungarns Gefilde! — Zur Förderung dieser humanen Tendenz, zur Verwirklichung dieser erhabenen, einer weisen, gütigen Regierung und einer hochherzigen Nation würdigen Idee beizutragen, ist der *Journalistik* wichtige Aufgabe. Je gesinnungsvoller, vielseitiger, gemeinnütziger das Wirken derselben: desto eminenter die Lösung ihrer aufgabe, desto herrlicher ihre Resultate. Durchdrungen von der *Ueberzeugung*, dass ein Journal, welches eine so gemeinnützige Wirksamkeit erstrebt, gegenwärtig ein allgemein gefühltes Bedürfniss in unserm Vaterlande ist, . . .”

részletesen felsorolja a tervezett rovatokat, választékul mindent belezsfólva, ami csak előfordulhat, sokszor szinte mai fogalmazással; jellemzésül kivonatosan ezeket: *Irodalom, tudomány és művészet* (híradás és értékelés elsősorban hazai művekről; tudományos tárgyú cikkek). *Népművelés és népelet* (alsó- és felsőbbfokú nevelési és oktatási intézmények, tudományos egyesületek, közhasznú társaságok, intézetek működése). *Honismeret* (város- és tájépítés, nevezetes építmények). *Néprajz. Statisztikák. Útleírások. Természeti jelenségek, földtan, csillagászat, meteorológia* (a budai csillagvizsgáló jelentései!). — Emberbaráti intézmények. Gyár- és kézműipar, kereskedelem, iparkiallítások. Mező- és erdőgazdaság, háztartás. Egészségügy. Közélet, a társadalom élete. Közérdekű kérdések megvitatása. A lakosság szellemi és anyagi jólétét érintő felsőbb intézkedések ismertetése. Röviden (kommentár nélkül) a főbb napi események — és még sok minden, megemlékezve nevezetes nőkről is, meg némi szépirodalom, szórakoztatás, hirdetések. — Végül összefoglalva:

„Besonders würde uns das Ziel unverrückt vor Augen schweben, das Gute, Edle und Schöne im Vaterlande ehrend anzuerkennen und zu würdigen, ohne die Schattenseiten in den heimatischen Verhältnissen unberührt zu lassen, zeitgemässe, das allgemeine Beste bezweckende Vorschläge zur öffentlichen Kunde zu bringen . . . Bürgersinn, Unterthantentreue und Eintracht zu fördern . . .”

Jánisch terve ebben a formában nem valósult meg, hanem megvárva a sajtószabadságot és az új sajtótörvényt, 1848. május 1-én megindítja, és júniusi hirdetése szerint meglepő sikerrel egész évben négyezer hetenként kiadja „hazafias vállalkozását”, most már szükségszerűen belevonva a politikát is; programját ekkor (a melléklappal együtt) így jelöli meg: „Wir proclamiren die *Neue politische Ofner-Pesther Zeitung* und die *Gemeinnützigen Blätter* als Organ des Fortschrittes, somit als Organ der gesetzlichen Freiheit, des Rechtes, der

¹⁹ MTA Könyvtára K. 205/68. 4 1. (7 ff) — Csak gyanítani lehet, hogy talán István nádor közvetítésével juthatott Széchenyi Istvánhoz.

Wahrheit, Gleichheit, Einheit und Bruderliebe!"²⁰ A főlap körét nyolc pontban közli, és az első kettő, a kormányzati közlemények meg az országgyűlési hírek után a harmadikban tér rá fő céljára: reformeszmék, gyakorlati nézetek ismertetése, téves nézetek helyesbítése, hazafias tanácsok; azután következik az események, híradások — külön felemlítve a nemzetőrség és a népgyűlések híreit —, majd az „azonos igát nyögő” ausztriai németek ügye, külföldről leginkább az abszolútizmus-ellenes intézmények ismertetése, végül árfolyamok, piaci jelentések, vízállás, hirdetések. Végiglapozva az évfolyamot, a hivatalos közlemények és a szabadságharc eseményei után a külpolitikát megelőzően találjuk állandó levelezőinek beszámolóit az ország több tájáról, s közbül egy-egy összefüggő cikket. Mindig feltűnően egészükben közli (ha nem is egy napon) Kossuth beszédeit, vele külön cikkben is foglalkozik, s gyakran átvesz a *Kossuth Hírlapjából*. A magyar ügyet képviseli, még azt is le meri írni, ha egyesek republikánusoknak vallják magukat. Barsi általában Székesfehérvár keltezéssel, betűjellel küldi aktuális írásait, s friss hangon kommentálja az eseményeket. Cikkei közül némelyik replika monarchiabeli német lapok cáfolandó cikkeire, és a többi is aktuális tárgyú, mint a postaügyben említett; azután a megértés és egyetértés érdekében nyelvünk megtanulását ajánlja a magyarországi nem-magyaroknak.²¹ ebben a tárgyban már előzőleg (április elején) levelet küldött Kánya Pál útnán Eötvös miniszternek, amiről ezt jegyzi meg:

„Egy kis indítványt teszek, melynek ha sikere lesz, igen fognék örülni, ha nem lesz, se baj, minthogy meglehet hogy kivihetetlen. A felső vidéken járván, azt tapasztaltam, hogy a nép mindenfelé nagyon szeretne magyarul tudni. Én azt javaslom, nyissanak mindenütt, hol kell és lehet, kisdedóvókat.”

Jánisch lapjában írja meg nézeteit a centralista kultuszminiszter tervezett, szerinte a gondolatszabadságot csorbító Nevelési szemléje dolgában.²² A katolikus egyházi reform-kívánalmai ügyében az alsópapsághoz forduló (*S. W.*)-t követve, Barsi itt közli októberben németül teljes aláírásával azt a merész cikket Magyarország főpapjaihoz, amelyet a *Kossuth Hírlapjában* Bajza mint szerkesztő átvételre ajánlott minden hazafias lapnak.²³

A *Neue politische Ofner-Pesther Zeitung*-ról még megemlítenéd, hogy elég sűrűn találjuk meg hátlapján a pesti könyvkereskedők nagyméretű hirdetéseit (pl. Geibel, Müller, id. Kilian), sőt Magyar Mihály magyar könyveket ajánl: Vasvári Pál *Történeti névtárát* és Nyári Albert: *A magyar forradalom napjait*.

²⁰ A kevésbé sikeresen feltámasztott melléklapról ne essék szó: a fennmaradt első szám jobbára érdektelen ollózás külföldi német lapokból. — Jánischnak, amint Barsi említi, fivére volt a segédszerkesztője.

²¹ *Der katholische Landgeistliche: An die Nichtmagyaren in Ungarn = Neue politische Ofner—Pesther Zeitung 1848. jún. 3. 15. sz. 77—78.*

²² B. G.: *Stuhlweissenburg, im August = uo. aug. 20. 56. sz. 259.* Hangadó — írja — nyilván a két meglévő félig pedagógiai lap fölött akar lenni a hivatalos nevelési szemle; persze bőven lesz pénzért tudós szerkesztő, munkatárs, de gondolat-, tan- és erkölcsi szabadság nem lehet olyan nevelés gyümölcse, melyet havonta miniszteri hivatalból sugalmaznak. Nevelés kell, a nevelők (főleg a szülők) felvilágosítása: ehhez pedig szabad sajtó kell, rendezett posta, szólás- és társulási szabadság, védelem minden elnyomás és zaklatás ellen.

²³ (*S. W.*): *An meine Amtsbrüder, die niedere kath. Geistlichkeit in Ungarn = uo. aug. 20. 56. sz. 258—259.* (A nemzeti zsinat elé terjesztendő reformkívánatok: anyanyelvű istentisztelet, szabad [egyház-] községi és egyházi választás, a cölibátus és a kólostorok eltörlése.) — Joseph BARSÍ, PFARRER (D. k. L.): *An Ungarns höhere Geistlichkeit = uo. okt. 7, 8, 10, 12. 84—86. sz.*

Barsi Józsefre visszatérve, őt folytonosan élénken foglalkoztatja a tanügy és a Kánya Pállal összefogva indítandó lap terve. Táncsics nézetével, hogy „a nevelés az egyenlőtlenség ellen keljen ki”²⁴ — persze egyetért, de Eötvös iskola-reform-terveire szeptember 4-i levelében így szól hozzá:

„Mit mondasz a tíz új középtanodák iránti tervről? Van-e annak csak legkisebb józan alapja? Lehet-e úgy alkotni hat új rendszeres oskolát, hogy mind a hat év egyszerre képes legyen tanítványaival, kik természetesen mind a régi rendszerből kerülnek, boldogulni? Minő összefüggésben lesznek ezen középtanodák a többi nem új tanodákkal? Lehet-e a régiékből ide, és innét oda menni, a tanulmányok összezavarása és a drága időnek elpazarlása nélkül? — Mi szép volna tanítónak lenni! De hol az alap hibás, ott nem tudom, mi jövendőt lehessen remélni?”

Mindezek az adalékok Barsi József nézeteihez elvezetnek az 1848. november 16-án pontosan megfogalmazott, immár az időszakhoz alakított célzatú laptervéhez. Közvetlen ösztönzője Kánya Pál földrajzkiadványának kiadója, ifj. Kilian György, aki ismerve Barsi szándékát „új térre lépni”, napilap-szerkesztői állást kínál fel neki.²⁵ Erre nyilatkozik Barsi említett levelében így:

„Szeretett Barátom és Komám! Csak tegnap vettem e hó 12-én kelt soraidat, mellyel nagy szöveget vertek fejembe, azon pályára nyitván előttem kilátást, mely rám nézve annyi ingerrel, annyi vonzó erővel bír, mely szünetlen óhajtaisám tárgya volt, s melyen annyi jót véltem szeretett nemzetem olvasó része által a nem olvasóval is tehetni. Azért sietek rájuk felelni, azon őszinteséggel, melyet nálam tapasztalhatál.

Bár mennyire ohajtom is a lapszerkesztési pályát, mindazonáltal a most ajánlkozó alkalmat el kell szalasztanom, csak azért, mert amily bajos a lapok dolgozó társának a szerkesztők személyétől függni, szintoly bajos, vagy talán még bajosabb függni a szerkesztőnek a kiadó szeszélyeitől. Nem hiszem, hogy találkozik kiadó, ki a szerkesztőnek a lap szellemi irányára nézve teljesen szabad kezét engedne; a politikai lapoknál, a conjuncturák változásával az ilyen pénzemberek igen gyakran köpenyt forgatnak, és a lelkiismeretes szerkesztő hoppon marad.

Ezt általában megemlítvén, a jelen esetre különösen azt kell megjegyeznem, hogy mindennap megjelenő lapokban hiányt éppen nem szenvedünk; ezekkel versenyt kellene futni, mi kezdő lapnak mindig nehéz, s meglehet a kiadó mindjárt az első félévben akarni eprézni. Azonfölül napilap szerkesztésére okvetlenül itt kellene hagyni jelenlegi állásomat... és a mi fő, a velem lévő háznépzet szinte most a tél közepén ki kellene tennem, mint a halat szárazra.

Hanem, ha Kilian hajlandó volna oly füzeteket megindítani, melyek függetlenül a napi aprólékos hírektől, csupán a fődolgoz fonalát tartva szemmel, s a nemzet újra alakítását főcélul kitűzve, tájékozást, irányt, módokat, eszközöket, elveket, eszméket tárgyalnának, akár kéthetenként akár havonként megjelenének, és fűzve küldetnének a postán az előfizetőknek, azok szerkesztését szívesen elvállalnám, s egyszersmind Nagy Károly közremunkálását előlegesen ígérhetném s talán Antal testvéremét is, ki igen finnyás ilyen dolgokban és nevére igen kényes, kitől tehát csak talpra esett organicus cikke-

²⁴ Igaz, Táncsics hozzát teszi: „és tulajdon” ellen. (*Józanész.* 1848)

²⁵ KÁNYA Pál: *Népszerű földrajzi oktatás, iskolai és magánhasználatul.* Pest, 1847. (Ismeretű NEUMANN [BARSÍ] = *Nevelési Emléklapok.* 5. füzet. 1848. 144—147.) — Sennovitz Adolf szerint (*A Kilianok könyvtárus családja Pesten* = Magyar Könyvkereskedők Évkönyve, 1899. Bp. 1900. V—LXIV.) a Kilian és Társa cégneven működő ifj. Kilian György (1805—1877), a tekintélyes könyvkereskedő—kiadó, korábban Bajza *Kritikai Lapok* című vállalkozása első öt füzetének is kiadója, túlnyomórészt magyar kiadványai-val nagy szolgálatot tett a magyar irodalomnak; „Föld- és útrajzi s történelmi” kiadványai közt az i. m. külön főemlíti, hogy „Kánya Pál népszerű földrajza... sokáig mint jeles munka közkezen forgott s Kiliának egyik ’bevált’ cikkét képezte.” — Megemlítendő még, hogy minden kiadói tárgyalást, pest-budai közvetítést Barsi érdekében Kánya Pál intézett, sőt Reseta cenzornál is ő járt el ismételtén 1847-ben Barsi *Pacsirta* gyűjtőcímű verseinek engedélyezése végett, és kísérletezett a kényszerű változások elfogadtatásával. Ezek közül a leglényegesebb törlendő a „Szabadságot a sajtónak!” sor volt, ami így szelődött meg: „Józan törvény a sajtónak” — mindazonáltal sohasem került nyomdába.

ket lehetne várni. — A füzetek, ha kétszer egy hóban jelennek meg, lehetnének 4, ha egyszer egy hóban, 8 ívesek. Eleinte minél kevesebb, annál jobb; talán a mondottak fele is elég volna, takarékos nyomtatás mellett. Inkább keveset és jól, mint sokat és haszontalant. — Ott lehetne

I. napi politika, ennek megítélésére vezérfonalak, s alapnézetek.

II. Organicus cikkek: az állam helyes elrendezéséről, mindig a napi szükségeket tartva szem előtt.

III. Magasabb politika, mely a jelent magasabb szempontból felfogva, a jövőre adna útmutatást.

IV. Életszükségek. Oskola, tudomány, kereskedés, ipar, földművelés, bányászat, tábor, törvényszék, stb. pénz.

V. Irodalmi és művészeti Szemle a lefolyt napok fölött.

VI. Följegyzése a lefolyt napokban történt hazai és külföldi nevezetességeknek. Különösen Pantheon jelesebb embereinek számára.

VII. Külföldi Irodalom, művészet és socialis mozgalmak.

VIII. Parallellák állapotaink és más népek hasonló állapotai között.

IX. Ellenőr minden hibás lépések, s egyéb megrovandó eljárások fölött. Különösen Pandemonium kakukkfiai számára.

X. Állandó hivatalos rendeletek regisztrálása.

XI. Jelesebb költemények és szózatok, melyek a napi lapokban elszóratván, itt állandó menhelyet találnának.

XII. Hirdetések, főképp irodalmi és művészetiek.

Íme ez volna a váz, melyre érdekesnél érdekesebb kincseket le lehetne rakni. Itt elkerülnék azon kényszerűsége a napi lapoknak, mely szerint a szerkesztő nem képes, mert hirtelen kell dolgoznia, megadni lapjának azon tökélyt, melyre nyelvünk és gyermekai állapotunk joggal tarthatnak számot. A megjelenést minden hó elsejére és 15-re lehetne határozni, úgy hogy az első füzet Január elsején megjelenék. Én itthon készítvén el mindent, azon rovatok betöltése végett, melyeket itthon betölteni lehetetlen, valamint a correcture végett is a megjelenés előtt három nappal Pestre jönnék s ott mulatnék, míg a füzet megindulna. Az idő és körülmények engedvén, több időt is töltenék Pesten, hol mindenestre hivatalos szobát kellene tartanom, mit talán Kilian maga is adhatna házábanál. Mit becsületes, lelkiismeretes munka, mit hazai-, tudomány- és művész-szeretetem, mit az emberiség jobb sorsa iránt lángoló lelkem képes volna tenni, azt szívesen megtenném.

Nagy Károlyon és öcsémén kívül van még sok erő a hazában, mely sokkal nagyszerűbb, semhogy napi hírek rágásával akarna foglalkozni. Ezek állandóbb munkához szívesen járulnának, és idővel a füzetek tekintélyt, hitelt, közkedveltséget és oly terjedést nyerhetnének, melyet egy lap sem mutathat, ez mintegy pótlása lévén valamennyinek.

A cím iránt nem vagyok válogató, Honőr igen jól hangzanék és mindent kifejezne, mi a lap tartalmához tartozik.

Talán már sokat is írtam. Szólj vele. Közöld vele nézeteimet, és írd meg szándékát. A szerkesztői díj iránt velem igen könnyű lesz megegyeznie. Csak ki kell állítani, mi nekem szükséges, és a költség pótolva legyen, a többivel nem sokat törődöm. — Nem hiszem, hogy legyen belőle valami . . . Személyesen csak akkor beszélnék Kiliannal, ha tervemet vagy egészen, vagy szellemében elfogadná . . .”

Az előérzetet a szabadságharc eseményeiről jövő hírek hamarosan vészterhessé teszik — íme néhány kusza sor Kányához: „Üdv és türelem! Népünk borzadásig csendes . . . Én még itthon vagyok. Nyugtalanságom jeleit ezennel küldöm . . .” (versben búcsúzva a csendes óráktól.) Azután felfogásáért — mert ő „durch und durch Gift” a klérus és a császáriak szemében — elfogatása Windischgraetz parancsára 1849. január 2-án: ez véget vet minden szellemi hadakozásának („Mi életem egyetlen vágya volt . . . Önálló munka férfias tevése”), addigi pályájának. Olmützi várfogsága alatt ottani „tartási költségeire” Bieskén minden javát elkobozzák, oda többé nem tér vissza, s kilép az egyházból. Tiszteletre méltó, ahogyan Barsi József leveleiben tettekre kész becsületes szándékait megfogalmazza és ahogyan hitvallását az igazságról már fogolyként 1852-ben összefoglalja:

„Emberekért élni, mert érettünk is emberek élnek: igazság. Jövő nemzedékekért fáradozni, mert érettünk is fáradtak, akik már kimúltak, az is igazság. De az ember első kötelessége, hogy maga keresse, mire szüksége van, és e keresésben ne undorodjék és ne féljen semmitől, csak attól, hogy mástól el ne üsse fáradsága gyümölcsét, mert ez igazságtalanság volna . . . Ez az, mit korunk egészen eltévesztett szeme elől.”

IRMA FABÓ

Zeitschriftenpläne von Josef Barsi im Herbst 1848

Fortschrittliche Pädagogen von demokratisch-humanitären Ansichten, Reformen ersehende, der Aufklärung nahestehende Geistliche, gebildete Naturwissenschaftler, klaresehende Republikaner, kurz: meistens Radikale bestreben gegen Ende der Reformzeit — also vor und vornehmlich in 1848 — immer mehr, das Volk aufzuklären, zu lehren und zu diesem Zwecke Volkslehrer im breitesten Sinne des Wortes heranzubilden. Die Presse, besonders die am 15. März 1848 prinzipiell (praktisch wohl beschränkt) zensurfrei gewordene Presse ist das wichtigste Mittel, um weitschallend Wort ergreifen zu können, deshalb tauchen immer häufiger verschiedene Zeitungs- und Zeitschriftenpläne auf. Wenn sie auch zum Teil nicht verwirklicht werden konnten, sind ihre Zielsetzungen und die praktischen Einzelheiten der Gründungspläne doch der Rezension würdig, zumal die hier erwähnten Skizzen in Manuskripten verborgen blieben. Nur der eingangs zitierte Plan einer *Tanoda* (Schule) zu benennenden Lehrerzeitschrift, von dem namhaften pestalozzianischen Pädagogen Lajos TAVASI proponiert, erhielt einige gedruckte Worte in dem von ihm redigierten Fachblatt. In einem handgeschriebenen *Prospectus* wurde in 1847 der Plan eines „encyclopädischen Journals“ unter dem Titel *Pesther Morgenzeitung* abgefasst, beabsichtigt vom Ofen-Pester Redakteur und Herausgeber deutschsprachiger Zeitungen, Joseph JÁNISCH. Dieses Journal blieb ein Vorhaben, erst nach Inkraftsetzung des neuen Pressegesetzes verwirklicht der Redakteur (vom 1. Mai 1848 bis Jahresende), aktuell geartet, die *Neue politische Ofner-Pesther Zeitung*, mit acht kurz kundgegebenen Rubriken, die ungarischen Freiheits- und Reformbestrebungen in der Folge betont beachtend.

Ein eifriger Mitarbeiter dieser Zeitung, ferner von mehreren radikalen ungarischen Revolutionsblättern war Josef BARSÍ, der für seine journalistische Tätigkeit und Gedichte, für seine aufklärerischen Ansichten als Landgeistlicher bald von den kaiserlichen Truppen des Windischgraetz'schen Feldzuges gegen Ungarn eingefangen und mit schweren Kerkerjahren in Olmütz büßen musste. In den Jahren 1847—1852 schrieb BARSÍ eine Reihe aufschlussreicher Briefe seinem geistesverwandten Freunde, dem Gimnasialprofessoren Paul KÁNYA, in dessen Gesellschaft er in 1847—48 erst an die Redaktion einer periodischen Publikation für Ungarns Lehrer, dann auf eine für breitere Kreise gemeinte Halbmonatsschrift, *Honör* (Heimatswächter) benannt dachte: im Herbst 1848 teilt er die Umrisse bereits ausgearbeitet seinem Freunde mit. Der geplante Inhalt ist fortschrittlich, zugleich praktisch, Auslandsvergleiche und Inlandskritik inbegriffen. — Die unglücklichen Ereignisse des ungarischen Freiheitskampfes vereitelten die Verwirklichung all dieser Zeitschriftenpläne.

BATÁRI GYULA

Magyar írók olvasmányairól

A hazai irodalmi életben már hagyománnyá vált időnként felkérni az írókat, a szellem embereit, hogy nyilatkozzanak: milyen irodalmi alkotások hatottak a legmélyebben életszemléletükre. Az ilyen körkérdésekre adott válaszok nem csupán a nyilatkozók irodalmi és szellemi fejlődéséről árulnak el sokat, hanem a korszellem alakulásáról, az irodalmi ízlés változásairól is van mondanivalójuk. Az írók vallomásai olvasmányaikról irodalmárok, történészek, olvasás-szociológusok és könyvtárosok számára jelentős forrásértéket képviselnek.

Magyarországon az első ilyen jellegű vállalkozás Kiss József lapjában *A Hét* hasábjain látott napvilágot 1893-ban. A szerkesztők kezdeményezésükkel az ebben az időben lanyhuló irodalmi érdeklődést szerették volna megpepésdíteni, ily módon felhívni a figyelmet egyes írókra, művekre és nem utolsósorban saját lapjukra. Egyébként *A Hét* igen jelentős irodalmi szerepe is indokolja, hogy megemlékezzünk szerkesztői által szervezett körkérdés-akcióról — ahogyan akkor nevezték „könyvankét”-ről — amelynek keretében 44 magyar író, művész nyilatkozott az általa legjobbnak minősített hét könyvről. A szerkesztőség az irodalom, a művészet területén működő „előkelőségekhez” körlevél útján a következő kérdéseket intézte:

„Az egyetemes, minden irodalmi ágat magában foglaló világirodalom melyik hét könyve az, mely az igen tisztelt uramnak mindenekefelett kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökre megválni volna kénytelen?”¹

A beérkező válaszokat három egymást követő számban tették közzé a szerkesztők. Vállalkozásuk célját abban jelölték meg, hogy „Magyarország legintelligensebb, legképzettebb fiai . . . megjelölik azokat a könyveket, melyek leginkább . . . hatottak közre Magyarországon mai kultúrállapotának, az uralkodó felfogásoknak megerősítésére. Sőt hatalmas alapot nyerünk ez által magának a mai életfelfogásnak a megismerésére, ami a napi élet kusza összevisszaságánál és a szellemi élet szakaszokra való tagoltságánál fogva közvetlen szemlélet és tanulmány útján nagyon egyoldalú, bizonytalan eredménnyel jár.” A másik figyelemre méltó cél az volt a kérdésekkel, hogy „a könyv iránt való hanyatló érdeklődést iparkodnánk feléleszteni”. Tudatában voltak annak is, hogy a korszak hazai könyvtermése nem kényeztette el különösebben az akkori olvasókat, ezért írják kesernyésen: „Könyvek, melyek általános vélemény szerint irodalmunk nivóját emelik, egyetlen saison alatt túléltek magukat, mellőzve porladnak a könyvkereskedésekben.” De arra is rámutatnak, hogy „minden kor

¹ *A hét könyv kérdése.* = *A Hét* 1893. 12. sz. 183—184.

termett néhány könyvet, amely áldásosan hatott olvasójára". Nem érdektelen megemlíteni, hogy a hírlapolvasást némiképpen elítélik: „Ne olvassunk oly sok újságot, ne olvassunk oly kevés könyvet.”

A *Hét* körkérésére sok már elfeledett korabeli nagyság mellett többek között a következő ismert írók és művészek válaszoltak: Jókai Mór, Justh Zsigmond, Ábrányi Emil, Bársony István, Kozma Andor, Ágai Adolf, Acsády Ignác, Vámbéry Ármin és Jászai Mari.

Talán a kérdés feltevésének különös formájában kereshető az ok, hogy a megkérdezettektől aránylag csak kevés igazán érdekes válasz érkezett. Ugyanis a szerkesztők a hetes szám bővületébe esve érdeklődtek a hét legkedvesebb könyvről (talán lapjuk címe is csábította őket erre). Ez a körülmény eleve meghatározta és némileg korlátozta is a nyilatkozatok tartalmát. Többben azonban túllépve a kérdések adta korlátokon rendkívül érdekes tartalmú válaszokat küldtek a lapnak. Ilyenek voltak például Justh Zsigmond, Jókai Mór és Jászai Mari írásai.

Talán Justh Zsigmond nyilatkozatának részleges közlése érzékelteti a közölt válaszok jellegét:

„Jókai Magyar Nábobja, legszebb éveimre emlékeztet, midőn még az élet álmai délibábként magasan lebegtek fenn, szinte a föld felett.

Hol vannak az álmok? hol az idők? Szerencsére a könyvem megvan, s még ma is sokszor olvasgatok belőle. —

Goethe Faustja meg arra az időszakomra emlékeztet, midőn mindent feketén láttam s elégedetlen voltam az ég és földdel: a boldogtalan, de rózsaszínű huszadik év idealizmusára.

Pár évvel később Párizsban, az élet symphoniájának közepén, Baudelaire *Fleurs du mal*-ja volt mindennapi kenyerem. Ez az irodalmi mákony jól esett akkor, midőn az izgalmas napok huszonötödik órájában sem bírtam nyugodni... Midőn aztán az életért meg kellett fizetnem, s nagy betegen Egyiptomban búcsúztam az élettől, Häckel Teremtéstörténetében találtam megnyugvást: én megyek, de az egész, a minden marad s én olvastam, csak olvastam. Majd a Nílus partján egyszerre csak bele szaladt a lelkembe a távoli pásztortüzek fénye, s belebolondultam Petőfibe: de egy élet folyamára.

Az ő könyve haza vitt, s éreztem: a cosmopolitából magyar ember lettem hatása alatt. Neki köszönöm a puszta, neki, hogy a népdal mélységes világát érzem. Neki, hogy otthonom van, hogy mindenünnen haza vágyok —

A Budha szent könyvei pedig végleg megerősítették a lelkem, kitépve belőle a hiába-való, a haszontalan iránti érzéket...

De legtöbbet mégis csak a magyar közmondások könyvéből tanultam, ebből éreztem ki fajom bölcsességét, egyensúlyban lévő világnézetét.

»Valahogy csak lesz« mondom velők »sehogyan még nem volt«, ha érzem, hogy fejemre szakad a ház. Így hát ha még ezt a hét könyvet is elveszíteném, valahogy abba is belenyugdónék, hisz csak nyitva az élet könyve előttem!²

Több mint két évtizeddel később — 1918-ban — *Kőhalmi* Béla is igen nagyra értékelte *A Hét* kezdeményezését egyik cikkében. Sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy ez az anyag sohasem jelent meg kötet formában, egyben mentegetődik, hogy saját kiadványában nem említette meg *A Hét* körkérés-akcióját:

„*A Hét* ankétjának a mai könyvpiacon is találó bevezető sorai rámutatnak a magyar könyv halandóságára... *A Hét* izgalmas ankétjának negyvenkét érdekes egyéniségtől származó válasza sem látta meg a napvilágot, pedig Jókai Mór, Vámbéry Ármin... Justh Zsigmond is közöttük volt...

Ami meakulpázás az én részemen, viszont elismerés *A Hét* nagynevű szerkesztőjének s ez teszi könnyűvé az elkövetett mulasztás beismerését.”³

² *A Hét* 1893. 14. sz. 221.

³ *A Hét* 1918. 40. sz. 623.

A *Hét* által közzétett válaszokban legtöbbször előforduló írói nevek a magyarok közül: Petőfi Sándor, Jókai Mór, Arany János. A külföldi írók közül pedig Shakespeare, Goethe és Dickens. A legtöbbször megemlített hazai és külföldi írónevek azt a körülményt tükrözik, hogy noha e korszak — a múlt század kilencvenes éveit — nem bővelkedett kimagasló irodalmi alkotásokban Magyarországon, de a hazai kulturális élet legjobbjai az igazán jó műveket becsülték a legtöbbre. Feltehetőleg egy szélesebb olvasóréteget érintő felmérés más — kevésbé értékes — szerzők neveit vetette volna felszínre.

A *Hét* körkérdését időrendben Gyalui Farkas vállalkozása követte, ő már tanulva Kiss Józsefék hibájából nem megkötő jellegű kérdésekkel fordult a nyilatkozókhoz.

Gyalui 1902-ben bocsátotta közre kora kiváló íróinak, művészeinek vallomásait olvasmányaikról *Legkedvesebb könyveim* címen. A Singer és Wolfner kiadónál megjelent összeállítás célját az előszóban a következőkben jelölte meg:

„Az irodalomtörténetnek és a művelődéstörténetnek kívántam adatokat szolgáltatni a mai magyar szellemi élet néhány vezérének s kiváló munkásainak olvasmányairól. Hiszem, hogy egyúttal sikerül a közfigyelmet általuk ráirányítanom a könyvekre s kivált néhány olyan könyvre, mely éppen ezért, mert nevezetes hatást tett kiváló szellemekre, méltó arra, hogy a magyar közönség újból és újból olvassa.”

Gyalui Farkas kiadványával a könyvek kultuszát is kívánta szolgálni, ezért közli néhány exlibris nyomatát is. „Azoknak, akik könyvet gyűjtenek lelkük, házuk ékességére, jó szolgálatot teszünk, ha megismertetjük néhány művészi kivitelű ex librissel” — írja a könyv utószavában, végül pedig felsóhajt:

„Vajha Magyarországon a könyv szeretete és a gyűjtés minél szélesebb körben terjedne. Vele együtt fellendülne természetesen az ex librisek szaporodása is. Szintúgy kedvesebb előttünk a könyv, ha nevünket rajta magyar művészek ötlete és tudása ékesíti, egy szikra a magyar művészetből.”

Gyalui mintegy 34 író, művész vallomását gyűjtötte össze életkoruk szerinti egymásutánban. A nyilatkozók közül ma is ismertek a következő nevek: Tóth Lőrinc, Jókai Mór, Vámbéry Ármin, Hermann Ottó, Ágai Adolf, Rákosi Jenő, Bartha Miklós, Mikszáth Kálmán, Jászai Mari, Ábrányi Emil, Bársony István, Tóth Béla, Benedek Elek, Rákossy Viktor (Sipulusz), Szabolcska Mihály, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc és Tömörkény István.

Az összeállítást név- és tárgymutató egészíti ki, amelyből kiderül, hogy a legtöbbször előforduló név Dickens, őt követik sorrendben Jókai, Petőfi, Shakespeare, Arany, Vörösmarty, Hugo, Jósika, Heine, Goethe, Schiller, Dosztojevszkij, Cervantes és Eötvös József.

Gyalui kiadványának egyik jellemző és egyben eléggé ismeretlen vallomása Tömörkényé, ezért nem látszik érdektelennek néhány részét idézni:

„Elsősorban, így gondolom, hogy irodalmi működésemre az olvasmányok kevesebb hatással voltak, mint a nép között való élés. Az apám vendéglős és birtokos volt, gyermekkorom óta minden szabadságidőmet a tanyán töltöttem, továbbá mint katona több éven át külföldi szolgálatban, közös életben voltam egyik legmagyarabb, a 46-os szegedi ezred legénységével.

Olvasmányaim, a mennyire visszaemlékezni tudok, apró gyerekkoromban ugyanazok voltak, a mik egykoru társaimé: Robinson, Jelky András, a szép Meluzina, a szent Genovéva, a fordított Rubezahl, Tatár Péter ponyvairodalma, idősebb testvéreim iskolai olvasó-könyvei — ezek hatását nem érzem.

Fenimore Cooper dolgai, továbbá a Cserkésző, melynek szerzője nevét elfeledtem, inkább mondhatom, hogy maradandó hatást tettek . . .

Megjegyzem, hogy mert az édes apám vendéglős lévén, az akkori (hetvenes) években neves összes heti és napi lapokat olvastam, ha édes apám beteg volt s ágyban feküdt, én olvastam fel neki a lapokat, ez időben igen erősen rajongtam Verne Gyula munkáiért, imitt-amott támadt pénzeimet a könyveire költöttem (bár előzőleg már azokat olvastam a Vasárnapi Újságban), mert az otthoni könyvtár is leginkább földrajzi munkákat tartalmazott.

Aztán jött Vas Gereben, az összes műveivel. Radákovics után pedig Jókai csaknem teljesen . . .

Azután Twain Mark, Bret Harte s még egy A-val kezdődő nevű amerikai humorista, a nevét elfeledtem, könyvét 1872-ben adta ki az Athenaeum. (Aldrich, T. B.)

Maradandó hatásul 15—16 éves koromban Turgenyev: Egy vadász iratai munkáját említhetem: e könyvet a szegény néppel foglalkozó irodalom legszebb gyémántjainak tartom ma is.²⁴

Figyelemre méltó, hogy Tömörkény azt emeli ki vallomásaiban, hogy irodalmi tevékenységére az olvasmányok előtt, a nép volt hatással.

Végül meg kell említeni Gyalui Farkas összeállításáról azt a körülményt, hogy megőrizte számos nagy magyar író és művész vallomását olvasmányairól, ösztönzőleg hatott a későbbi hasonló jellegű kiadványokra is.

A következő hasonló jellegű kiadvány 1918-ban Budapesten jelent meg Kóhalmi Béla szerkesztésében *Könyvek könyve* címen Lantos kiadásában. Kevés könyv jelent meg a huszadik században hazánkban, amely jobban tükrözné a kor irodalmi ízlését, többet mondana a magyar írókról, mint ez az összeállítás. A könyv pusztá megjelenése is a béke mellett való kiállás volt az első világháborúnak e legvéresebb esztendejében. Nyolcvanhét magyar író — közöttük a *Nyugat* gárdájának legjobbjai —, tudós és művész nyilatkozott kedves olvasmányairól az alábbi felhívás kérdései alapján:

„Most, hogy a háború véres függőnye mögött hihetetlen hódításokat tesz a magyar könyv, ideje talán arra gondolni, hogy ezt a hirtelen támadt könyvkultuszt el is kellene mélyíteni azok tapasztalataival, akik a könyvvel régóta intim viszonyban vannak. Ezért jutott eszünkbe éppen ma, hogy megkérjük, írja meg — tetszésére bízva, hogy tíz sorban vagy százban — melyek azok a könyvek (nemcsak magyarok), melyek állandó vagy újra meg újra visszatérő olvasmányai, és hogy átmenetileg mely könyvek gyakoroltak Önre mély hatást?

A legutolsó ankét, a Gyalui Farkas-féle (Legkedvesebb könyveim) tizenöt év előtt volt, azóta egy új, diadalmas írói nemzedék támadt és helyezkedett el. Ennek a nemzedéknek a könyvhöz való viszonya és erről szóló vallomása nyereségesebb lesz a mai olvasóközönség számára a régi ankétnál, amely ma már az irodalomtörténeté.

Nagy örömrünk telnék abban is, ha exlibrise egy példányát is rendelkezésünkre bocsátaná.²⁵

Úgy gondoljuk, Kóhalmi Bélát, de a közönség legjobb részét is a „diadalmas” új írónemzedék újszerű olvasmányélményei érdekelték. Ennek az igénynek a kötet maradéktalanul eleget tett a kor legjelentősebb hazai íróit felvonultatva: Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Benedek Marcell, Bíró Lajos, Karinty Frigyes, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Lesznai Anna, Móricz Zsigmond, Oláh Gábor, Pásztor Árpád, Révész Béla, Szabó Dezső, Szini Gyula, Tóth Árpád, Fülepp Lajos, Hatvany Lajos, Hevesi Sándor, Ignótyus, Lukács György, Schöpflin Aladár.

A korabeli avantgardista írók szélsőséges véleményét tükrözi Kassák válasza, ezért nem látszik érdektelennek idézni vallomásának egy részét:

⁴ GYALUI Farkas: *Legkedvesebb könyveim*. Bp. 1902. 147—150.

⁵ KÓHALMI Béla: *Könyvek könyve*. Bp. 9—11.

„Hogy az anketón, ha csak néhány sorral is részt vehessenek: legelsőbben a feladott kérdéseket kell így visszajárta állítanom: melyek azok a könyvek, amelyek formájukkal és tartalmukkal a legkevésbé dühítettek meg? Mert bevallom, sem a régiséggyűjtéshez, sem a szórakoztató játékhoz nincs sok érzékem. S általában és vérré vált elvből utálok a mai kultúrafejlődésnek fölfújt, minden tökféjből kicsurgatott literatúrát. Hitem, hogy az irodalomnak és tágabban: minden művészetnek a reális tudományok előtt fáklázó intuitív forradalmi erőnek kell lennie. Ezzel szemben a mi irodalmunk a legjobb esetben is csak l'art pour l'art játék, — egy magába bolondult én kifelé tetszelgése. Ezen alul pedig fontosabb szempontja) kártékonyabb minden bacillus melegágyánál, mert holdkóros romantikájával, — maga a világot rendben láttató tunyaság. Így látom a mi irodalmunkat s a mi ezen kívül esik, magasan fölibe áll, az alig több 2×2 komoly élet munkásságánál.

A magyar könyvek közül Ady Endre, Móricz Zsigmond, Révész Béla, Szabó Dezső és Szomory Dezső munkái azok, amelyekkel legalább a szakmabeli örökös kíváncsiságával el tudok olvasni. Ez az öt ember, akit ha nem is teljes világnézetével, de előbbre és előbbre lökő temperamentumával érdemesen közel tudok magamhoz.

A könyvek nyugodtan testes formátumával egyedül a Kner-nyomda barátoktat céljaihoz.

Az idegenből portált irodalmunkról sem máshangú a véleményem és kiválasztott emberem sem több a mienknél. . .”⁶

Kőhalmi kötetének minden egyes vallomása ma már igen értékes irodalmi dokumentum, amelyet ki-ki irodalmi egyénisége szerint írt meg az idézett Kassákéhoz hasonlóan. Karinyth Frigyes például nyilatkozata végén így ír: „Nem folytatom — most veszem észre, nem tudok felelni. Holnap talán már írtam volna, mint ma. A legszebb könyvet — ez kellene hogy legyen minden írónak a hite — még nem írták meg.”⁷

Könyvtárosoknak, könyvbarátoknak érdemes felfigyelni Dézsi Lajos irodalomtörténész válaszára, amelyben azt írja, hogy az antikvár-katalógusok a legkedvesebb olvasmányai közé tartoznak: „Alig voltam húsz éves, mikor a debreceni kollégium segédkönyvtárosa lettem, a bibliográfiát ekkor kedveltem meg: az antikvár-katalógus ma is egyik legkedvesebb olvasmányom.”⁸

Kőhalmi Béla összeállítását egy statisztikai kimutatás egészíti ki, amely a vallomásokban a tíznél többször megemlített írókat sorolja fel az említések számának sorrendjében. A lista élén Goethe áll (54), majd Arany és Jókai (49), Shakespeare (47) Dickens (38) stb. (Zárójelben az említések száma.) A *Nyugat* írói közül Ady Endre, Móricz Zsigmond és Babits Mihály nevét említették meg legtöbbször.

A kiadvány végén bibliográfia és névmutató található. A bibliográfia az olvasásról szóló műveket, vallomásokat, az idevágó fontosabb folyóiratcikkeket és könyvvalogatási kalauzokat sorolja fel. A mutató betűrendben közli a nyilatkozatokban említett szerzőket és fontosabb könyvcímeket.

A kritika nem fogadta egyértelmű lelkesedéssel a *Könyvek könyvé*-t, például a *Magyar Könyvszemle* kritikusa: „Bibliofil” (Gulyás Pál) így írt az ilyen jellegű művekről:

„Valami sok haszon nem származik belőlük s különösen nem az mintha az ilyen feleletek alapján lehetne egybeállítani az olvasásra érdemes műveket. . .

Mint szubjektív nézetek az egyes nyilatkozatok egész érdekesek, s ha valóban őszinték (Ezt a jövő századvég forráskutató doktorandusai fogják majd kideríteni) úgy az illető nyilatkozottévők megítélésére fontosak is lehetnek, de hogy ki lehetne belőlük hozni az

⁶ KŐHALMI: I. m. 108—109.

⁷ KŐHALMI: I. m. 104—105.

⁸ KŐHALMI: I. m. 45—46.

írók rangsorát, azt csak az hiheti, akinek az irodalmi érdemek mérlegelésénél egyetlen zsinormérték a kelendőség. Az a »rangsor«, melyet a szerkesztő föllállít, nem az írók, hanem az olvasók rangsorát adja s legfeljebb olyan könyvtári szakemberre hatnak irányítólag, akinél nem az a fődolog, hogy mit, hanem, hogy mennyit olvasnak a könyvtárában . . .⁹

Gulyás Pál itt lényegében ki is merítette az ilyen jellegű kiadványokkal szemben felhozható érveket. Mindez azonban nem csökkentheti Kóshalmi összeállításának értékét.

1937-ben jelent meg *Az új könyvek könyve*, ugyancsak Kóshalmi Béla szerkesztésében. Itt már 173 író, tudós, művész vall olvasmányairól. A kiadvány előszava burkoltan figyelmeztet a közeledő háború veszélyére, amellyel szemben az igazi kultúra értékeit ugyekszik felvonalatni, mint a védekezés egyik lehető formáját. Kóshalmi rámutat a korszak könyvégetéseire célozva, hogy „az új barbarizmus pedig a nyomtatott szó erejének, a műveltség vonzerejének hanyatlásával kezdődik”. Tehát ma már megállapíthatjuk, hogy ez az összeállítás a maga sajátos módján szellemi fegyver volt az akkor előretörő erőkkal szemben.

Az új könyvek könyve kérdései elsősorban az 1918-as régi ankét résztvevőitől érdeklődnek a közben eltelt 20 év legnagyobb hatású könyveiről:

„A világháború utolsó évében, »Könyvek könyve« címen megjelent 87 magyar író, tudós, művész vallomásait egybefoglaló munkához kapcsolódik jelen ankétom első fejezete. Fájdalom, sokan elköltöztek — ki örök hazába, ki idegenbe — a régi ankét résztvevői közül. Ankétom folytonosságát megőrzendő, körlevellemmel elsősorban a régi ankét szereplőihez fordultam. Az elébük tárt kérdések háború utáni éveik olvasmányai iránt érdeklődnek, hiszen a fejlődésükre gyakorolt hatásokról már beszámoltak.

A világháború óta eltelt közel két évtized alatt mely művek voltak azok, amelyek hatása messze túlnőtt az úgynevezett »elolvasandó könyvek« hatásán, melyek azok, amelyeket függetlenül attól, hogy mennyit köszönhet nekik, szeret (újra meg újra vizsgatató olvasmányok), melyek azok, amelyeket trouvailleként üdvözölt, volt-e köztük olyan, amelynek kívánatos, szükséges megrendülést köszönhetett? (Döntő olvasmány.)¹⁰

A már korábban szereplők közül a kérdésekre többek között a következő írók válaszoltak: Babits Mihály, Benedek Marcell, Hatvany Lajos, Ignóty, Oláh Gábor, Schöpflin Aladár.

Talán egy, Babits Mihály nyilatkozatából kiemelt idézet jellemezheti a többi másodszer résztvevő írásainak hangulatát is:

„Az új könyvek? Hol van már az a szenzáció, amivel akkor lestünk egy-egy új könyvet! Olyan könyvek voltak, amik ma is élnek, és talán mindig élni fognak. Mi még kortársnak tudtuk Tolsztojt s a többieket . . . Ezek álltak legújabbként a kirakatban.

Vajjon csak mi öregedtünk meg, vagy az irodalom is? Ma is jönnek jó könyvek, az irodalom termékenyebb mint valaha, alig tudjuk számontartani. Érdekes és kitűnő alkotások ostromolják figyelmünket. Hideg elismeréssel fogadjuk őket, s néhány év alatt elfelejtjük.

Az egyetlen nagy élményt ennek az új korszaknak irodalmából, az egyetlen életreszóló, átalakító gazdagodást, melyet a fiatalok felejthetetlen olvasmányok hatásához hasonlíthatók, Proust ezerrétű művéből kaptam. Emellett úgy halványodik el az egész kortársirodalom, mint a Divina Commedia mellett Dante koráé. De alig várom az első nagyobb szabad időt, hogy újraolvashassam, hogy beletemessem magam, mint valami hatalmas zene hullámai közé, ez mást jelent, mint egyszerűen az irodalmi kiváltságot. Egy detektívregény olykor jobb opium, mint legtöbb remekmű. Proust nekem tápszer és opium

⁹ BIBLIOFIL: *Kóshalmi Béla: Könyvek könyve. . . = Magyar Könyvszemle. 1918. 208—210.*

¹⁰ KÓSHALMI Béla: *Az új könyvek könyve. Bp. 1937. 17.*

egyszerre, tudom kortyonként izlelgetni, mint díszlakomák végén a tokajit, s részegen szívni, mint a lebujsok borát. Olvasása néha büszkévé tesz, mint turistát a magasság. De máskor olyan érzéssel forgatom, szinte lopva, mint diákkorom pad-alatti, tilos olvasmányait.

Ezenkívül alig hatott reám valami az újaktól; legfeljebb érdekelt mulattatott. A költők közül a kedvencem ma Horatius: ami annyit jelent, hogy nagyapáimhoz hasonlók. A magyarok? Róluk nem beszélek. Ha őket olvasom, egy kicsit mindig mintha magamat olvasnám. A fiatal magyarok írásai mintha a saját műveim lennének, jók vagy rosszak. Itt a vége az »olvasó gyónásnak«. Magunkkal szemben nem vagyunk »olvasók«.¹¹

A könyv második része azok vallomásait tartalmazza, akik 1918-ban még nem nyilatkoztak. Velük kapcsolatban elsősorban arról szeretne tudomást szerezni Kőhalmi Béla, hogy „kialakulnak-e egy, a háború előtti nemzedékek érdeklődésétől eltérő szellemi klímának frontjai . . . Ha valaki azt tűzné ki céljával, hogy megrajzolja a háború utáni magyar lelkiség térképét, ha a maszkok sokadalma mögé akarna pillantani, nem hisszük, hogy ne találna ebben a tükörben egynéhány vonást és sok-sok útmutatást a mappája számára. Átadjuk neki, éljen vele.”

Kőhalmi Béla több mint kétezer magyar írónak, tudósnek és művésznek küldte meg kérdéseit, amelyekre 173 válasz érkezett. A szerkesztő felteszi a kérdést: vajon, ha a kétezer mind válaszolt volna, „kimerítették volna-e a sokrétű magyar szellemi közélet gazdagságát?” Erre szkeptikusan önmaga így felel: „Bizonyára nem.”

Kőhalmi 1937-ben elsősorban arra, a napjainkban még sokkal időszerűbb, izgalmas és döntő kérdésre kíváncsi, „hog, tud-e még elragadtatásuk, tud-e szenvedélyük tárgya lenni a könyv”. Az előszóban szóba kerül a könyvnek, az olvasásnak a filmtől, a mozitól, és a rádiótól való szorongattatásának a kérdése is, természetesen még a televízió említése nélkül. A Gutenberg galaxis válságának a lehetősége is már szinte felrémlik Kőhalmi remek bevezető esszéjében.

A kötetben az újonnan nyilatkozók a következő két kérdésre válaszoltak nyilatkozataikban:

„1. Világképe, eszményei kialakulására, fejlődésére, mely művek voltak jelentős befolyással? (Nem katalógusszerű felsorolást kérek.)

2. Mely művek voltak azok, amelyek hatása messze túlnőtt az ún. »elolvasandó könyvek« hatásán, melyek amelyet függetlenül attól, hogy mennyit köszönhet nekik, szeret (újra meg újra visszatérő olvasmányok!), melyek azok, amelyeket trouva-illeként üdvözölt, volt-e köztük olyan, amelynek kívánatos, szükséges megrendülést köszönhetett? (Döntő olvasmány!)”¹²

A kérdésekre válaszoló írók közül sok még napjainkban is él és alkot, az itt közölt, a nyilatkozókat reprezentáló névsorban megtaláljuk az ő neveiket is: Bartalis János, Bernáth Aurél, Bóka László, Déry Tibor, Falu Tamás, Füst Milán, Gulyás Pál, Halász Gábor, Illyés Gyula, Karácsony Benő, Komlós Aladár, Laczkó Géza, Márai Sándor, Németh Andor, Ortutay Gyula, Pap Károly, Radnóti Miklós, Ráth-Végh István, Remenyik Zsigmond, Sárközy György, Sík Sándor, Szabó Lőrinc, Szabó Pál, Szép Ernő, Szerb Antal, Tersánszky-Józsi Jenő, Tompa László, Várnai Zseni, Vas István, Veres Péter, Vikár Béla. E tanulmány szerzőjével Kőhalmi Béla szóban közölte, hogy annak idején mindent elkövetett, hogy az akkor már igen beteg József Attilát nyilat-

¹¹ KŐHALMI: *I. m.* 18—19.

¹² KŐHALMI: *I. m.* 53—54.

kozásra bírja — mert érezte, hogy József Attila vallomása nélkül kötete „csonka” marad —, sajnos e kísérlete nem járt sikerrel.

A kötet második részének jellemzésére Radnóti Miklós vallomásából idézünk:

„Jellememet éppúgy alakította a Winettou, mint kamaszkorom kedvencének, Jack Londonnak aranyásói és tengerészei, vagy Knut Hamsun sajátosan szemérmes hőse, Glahn hadnagy, aki a báró fülebe köp. S Szabó Dezső Elsodort falu-jának Farkas Miklósa éppúgy, mint Raszkolnyikov. A világrénddel való viszonyomat, emberi magatartásomat egyaránt színezi Aquinoi Tamás, Neitzsche Zarathustrá-ja s a Barbusse Jézusa, a gyermekkorba olvasott Tamás bátya kunyhója és az öt éve Párizsban látott gyarmatügyi kiállítás szociális élménye. Könyvek és tapasztalatok együtt alakítják a lelket. Ami sajátos irodalmi fejlődésemet illeti, azt hiszem, a kép — ha lehetséges — még összetettebb, a szellem tájai még változatosabbak, éghajlatuk még személyesebb. A nemzedékek annyiban különböznek egymástól, amennyiben a hagyományokból mást és mást választanak ki s vállalnak s hogy a fiatalabb nemzedék hagyományához hozzátartozik már a megelőző nemzedék is. Nekem, aki tizenhét éves korom óta választom, vagy válogatom tudatosan olvasmányaimat, (a testében hét éve nem élő Ady ezidőtájt már mithosz volt), hagyomány a Nyugat első nemzedéke, sőt a másodikból is a korán indulók, . . .

Irodalomszemléletem kialakulásáról tarka emlékeim vannak, Babits esszéi, Lukács György »kísérleteik« és Riedl Aranya épp oly fontos itt, mint az irodalomtudomány újabb szintézisei, a külföldi szakkönyvek, melyekből sokszor csak az engem érdeklő fejezetet olvastam el, de gondolatokat ébresztettek, melyek tovább éltek és értek bennem. S az íróság szempontjából fontosnak érzem azt, hogy nyelvészetet tanultam, de ezzel kapcsolatban egyes könyvekről nem lenne értelme a beszámolóknak. A nyelvészeti folyóiratok és szótárak kedves olvasmányaim.

Tulajdonképpen húszéves korom óta nem vagyok olvasó a szó megszokott értelmében. Olvasok, de a nyelv foglalkoztat, az anyag, amellyel dolgozom. Az anyaggal való harc sikere érdekel, a nyelv és annak változó állapota. Állandó, jobban mondva visszatérő olvasmányaim az utóbbi időben is Károli Gáspár Ó- és Újtestamentuma, Csokonai, Arany János, Kazinczy, különösen a Pályám emlékezete s megjelenése óta sokat forogtam Babits Amor Sanctusát.¹³

Kőhalmi összeállítása végén található olvasmánystatisztika kimutatja, hogy ebben a kötetben Ady Endre nevét említik meg a legtöbbször (68), a sorrend a továbbiakban a következő: Tolsztoj (főleg a *Háború és béke*; 58), Dosztojevskij (főleg a *Karamazov* és a *Félkegyelmű*; 57), Arany János (54), Goethe (47), Shakespeare (43) stb. (Zárójelben a megemlétek száma.)

A szerkesztő által feltett kérdésekre három külföldi író is válaszolt: Aldous Huxley, André Maurois és Robert Musil.¹⁴

Kis József, Gyalui Farkas és Kőhalmi Béla kezdeményezései után ismét napvilágot látott egy hasonló jellegű összeállítás, amely tudatosan az előzmények folytatásának vallja magát. Ugyanis a közelmúltban megjelent egy kötet, amely 70 kortárs magyar író és költő legkedvesebb olvasmányairól írott vallomását foglalja magában.¹⁵ Az összeállítás kapcsolata az itt felsorolt előzményekkel nemcsak a kérdésfeltevés hasonlóságában jelentkezik, hanem abban is, hogy a most nyilatkozattévők közül néhányan vallottak már Kőhalmi Béla kiadványaiban is. Elsőnek az időközben elhunyt Benedek Marcellt kell megemlíteni, akinek neve az 1918-as és az 1937-es kiadványokban egyaránt megtalálható, a közben elhalálozott Lengyel Menyhért Rómából küldte el írását (ő is 1918-ban nyilatkozott). Néhányan az 1937-ben válaszolók közül is meg-

¹³ KŐHALMI: I. m. 265—268.

¹⁴ BATÁRI Gyula: *Robert Musil nyilatkozata olvasmányairól egy magyar kiadványban.* = Filológiai Közöny 1971. 1—2. sz. 180—181.

¹⁵ Írók könyvek közt. Kortárs magyar írók vallomásai olvasmányaikról. Bp. 1974. 251. l.

találhatók az új kiadványban, így Bernáth Aurél, Illyés Gyula és Szabó Pál (aki azóta szintén eltávozott az élők sorából). Az egyik nyilatkozó — Jékely Zoltán — megköszöni, hogy most alkalma nyílik egy hajdani mulasztását pótolni, ugyanis 1937-ben Kóhalmi Béla felszólítására nem küldte el választát.

Itt kell még megemlíteni: lényegében különbség a korábbi kiadványokhoz viszonyítva csupán abból adódik, hogy a válaszolóknak az olvasmányélmények mellett lehetőségük nyílt a képzőművészeti, zenei és egyéb hatások kifejtésére is. Azonban ezzel a lehetőséggel a nyilatkozók többsége nem élt.

Végül ismertetjük az összeállítás olvasmánystatisztikáját. A legtöbbször előforduló név Ady Endréé (108 említés), akit Petőfi Sándor követ (77). A legtöbbször említett külföldi író: Dosztojevszkij (58). Negyedik a sorrendben József Attila és Lev Tolsztoj, majd Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond következik. A hatodik és hetedik helyre Arany János és Babits Mihály került.

Talán a mellékelt táblázat — amely az írói olvasmányokról készült öt összeállítás alapján készült — szemléltetheti némileg a magyar írók körében tapasztalható ízlésváltozásokat és egyben azok állandóságát is.

A tárgyalt öt kiadványban a legtöbbször említett magyar és külföldi írók nevei az említések számának sorrendjében

Kiss József: „A Hét”	Gyalui Farkas: „Legkedvesebb könyveim”	Kóhalmi Béla: „Könyvek könyve”	Kóhalmi Béla: „Új könyvek könyve”	„Írók könyvek közt”
Petőfi S. Jókai M. Arany J.	Jókai M. Petőfi S. Arany J. Vörösmarty M. Jósika M.	Arany J. Jókai M. Petőfi S. Ady E. Vörösmarty	Ady E. Arany J. Jókai M. Babits M. Petőfi S.	Ady E. Petőfi S. József A. Kosztolányi Móricz Zs.
Shakespeare Goethe Dickens	Dickens Shakespeare Hugo Heine Goethe	Goethe Shakespeare Dickens Tolsztoj Dosztojevszkij	Tolsztoj, L. Dosztojevszkij Goethe Shakespeare Biblia	Dosztojevszkij Tolsztoj, L. Biblia Shakespeare Goethe

GYULA BATÁRI

Sur les lectures des écrivains Hongrois

En Hongrie, une tradition s'est formée déjà qui consiste à inviter les écrivains du pays à se prononcer sur leurs lectures préférées. La première enquête de ce genre a été organisée par la revue littéraire *A Hét* („La Semaine”), rédigée par József Kiss, dans le cadre de laquelle 44 écrivains et artistes ont dit leurs opinions sur sept livres qu'ils ont qualifiés comme les meilleurs. Dans les réponses publiées, les noms les plus souvent mentionnés sont, parmi les Hongrois: Sándor Petőfi, Mór Jókai et János Arany. Parmi les auteurs étrangers: Shakespeare, Goethe et Dickens.

L'initiative suivante était le mérite de Farkas Gyalui, écrivain et bibliothécaire. Il a publié son volume en 1902, intitulé *Mes lectures préférées*. Ce volume a rassemblé les confessions de 34 écrivains et artistes. Le nom qui y figure le plus souvent est celui de Dickens, puis en ordre de succession, Mór Jókai, Sándor Petőfi, Shakespeare, János Arany, Mihály Vörösmarty, Hugo, Jósika, Heine et Goethe.

L'entreprise suivante de caractère semblable a paru en volume sous la rédaction de Béla Kóhalmi sous le titre de *Könyvek könyve* („Le livre des livres”). Dans ce livre, 87 écrivains et savants hongrois se sont prononcés sur leurs lectures. L'intérêt particulier du

volume réside en ce que la publication des livres hongrois a pris de l'essor durant la première guerre mondiale, et en même temps le nombre des lecteurs a augmenté aussi considérablement. C'était dans ces circonstances que Béla Kóhalmi a cherché à rassembler les expériences de lecture de ceux qui avaient une liaison proche avec le livre. Le but principal du rédacteur était de faire parler les écrivains qui se sont groupés autour de la revue progressiste *Nyugat* („Occident”).

C'était en 1937 que *Le nouveau livre des livres* a paru, rédigé de même par Béla Kóhalmi, où 173 écrivains, artistes et savants déposent leurs aveux sur leurs lectures préférées. L'enquête du volume s'adresse avant tout à ceux qui figuraient déjà dans le volume précédent aussi, et les prie de se prononcer sur leurs impressions de lecteur durant les vingt dernières années. La seconde partie de l'anthologie contient les écrits de ceux qui, en 1918, ne pouvaient pas encore se prononcer. Les questions ont été envoyées à 2000 écrivains, savants et artistes. La statistique qui se trouve à la fin du livre démontre que c'est le nom d'Endre Ady qui a été mentionné le plus souvent dans ce volume. Trois écrivains étrangers ont répondu aux questions du rédacteur: Aldous Huxley, André Maurois et Robert Musil.

Tout récemment, on a vu paraître de nouveau une publication analogue qui contient les confessions de soixante-dix écrivains hongrois contemporains sur leurs lectures préférées. Le titre du recueil est: *Írók könyvek közt* („Écrivains parmi les livres”). Dans les 70 réponses à l'enquête du rédacteur, c'est le nom d'Endre Ady qui figure le plus souvent, et parmi les écrivains étrangers celui de Dostoïevski.

K Ö Z L E M É N Y E K

Elias Corvinus és magyarországi barátai. A németújvári humanista kör jelentősége egyre élesebben kezd kirajzolódni. Különösen azóta, amióta sorra jelennek meg külföldön is a Batthyányiak szerepét méltató tanulmányok, könyvek.¹ Feladatunkat itthon Iványi Béla közel 50 évvel ezelőtt már nagy vonalakban vázolta, amikor a körmendi levéltár rendezése alkalmával rámutatott a Batthyány misszilisek, memorabiliák eddig érintetlen, feldolgozatlan kincsesbányájára. A németújvári könyvtár alapításánál szereplő könyvbeszerzők neve között sokszor előkerült Elias Corvinusé is. Szerepe Batthyány Boldizsár életében sokkal szerteágazóbbnak, tartalmasabbnak tűnt, mint ahogy azt kiadatlan tanulmányában Iványi feltüntette.² Az a latin nyelvű bevezetés pedig, amelyet Sárkány Oszkár írt a Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum sorozatban megjelent — *Elias Corvinus, Joannis Hunniadae res bellicae contra turcas. Carmen epicum.* (Ed. Oscarius Sárkány Lipsiae, 1937.) — kiadványban, mindössze a Hunyadi eposz keletkezésének körülményeit tárgyalja. Corvinus életrajzát egyedül a bécsi levéltári adatokból állította össze. A jelek szerint nem ismerte azt a közel hatvan levelet, melyet Batthyány Boldizsárnak írt, és amelyet ma az OL őriz.³ A levelek átnézése számtalan új adattal bővíti nemcsak Elias Corvinusra vonatkozó ismeretünket, hanem gazdagítja a németújvári humanista körrel kapcsolatos kutatásainkat is. Sárkány ui. épp e levelek ismeretének híján Corvinus magyarországi kapcsolatait Hugo Blotz, Listhius János és Zsámboki irányában kereste és jelölte meg.⁴ Iványi Bélán és Sárkány Oszkárón kívül Corvinus nevével, szerepével nem foglalkozott a szakirodalom. Legfeljebb Takáts Sándort említhetnénk, aki *Rajzok a török világból* c. művében érinti Corvinusnak kapcsolatát a Radéczy István köré csoportosuló humanistákkal. Takáts azonban céljának megfelelően ezúttal is csak évszámot jelölt meg (1573), de közelebbi forrást, jelzetet nem közölt.⁵

Az eddig elmondottakból azt a következtetést lehet levonni, hogy a Batthyány Boldizsárhoz küldött hatvan levél birtokában Elias Corvinus magyarországi kapcsolatának bemutatása új távlatokat ígér mind bécsi relációink, mind könyv-, és könyvtártörténeti ismereteink vonatkozásában.

A lutheránus szülőktől származó Elias csak később vette fel a Corvinus nevet. Család-

¹ Batthyány Boldizsár németújvári humanista centrumának nemzetközi távlatait Robert Evans tárta fel: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572—1627.* Oxford, 1975, v. ö. ismertetésemet MKsz 1976. 1-2. sz. Helytörténeti vonatkozású, de számtalan témánkhoz tartozó adatot rögzít Arnold Magyar: *Güssing* c. műve (Graz, 1976).

² *Batthyány Boldizsár, a könyvbarát* c. kiadatlan tanulmány tördelt kézírata OSzK Kézirattár Fol. Hung. 2903 (MKsz 1948).

³ Körmenden Iványi még 61 levelet talált. Ma az OL 55 levelet őriz a P 1314 jelzet alatt (8056—8111).

⁴ V. ö. *Introductio I. De vita operibusque Eliae Corvini*, SÁRKÁNY O.: i. m. 5. 1.

⁵ TAKÁTS Sándor: *I. m. I. k. 37., III. k. 308.*

ját eredetileg Raabnak hívták. Szülőhelyének, Joachimsthalnak lelkésze hamar felfigyelt az éleseszű fiúra, ezért Wittenbergben akarta taníttatni. Űtnak is indult, de betegsége miatt Wittenberg helyett Karlsbadban kötött ki. Rekatalizálásának hátterét nem ismerjük. Mindössze arról van adatunk, hogy a bécsi katolikus klérus felkarolta, és így vált lehetővé, hogy tovább tanuljon. Döntő fordulatot jelentett Georg Eder egyetemi rektorral kötött ismeretsége. Nemcsak felsőbb tanulmányainak elvégzésére buzdította, hanem előmozdította a „poeta laureatus” címnek megszerzéséhez szükséges hírnév biztosítását. Az 1558. és 1569. években szerepel neve a bécsi egyetem matrikuláiban. 1562-ben a padovai egyetemen igen neves professzorok előadásait hallgatja. Többek között Sophianost, a kor egyik leghíresebb grécistáját és Carolo Sigioniót, akit Bernardino Tomitanóval és Fallopio doktorral együtt verseivel is megtisztelt. Az itáliai évek alatt írta a *Hymen in nuptiis Alfonsi Ducis Ferrariae*-t és a velencei doge-k történetét taglalo hosszú versét, a *Venetorum ducum Historia ex Petro Marcello et Marco Antonio Sabellico Proteust* is. Ezek a költemények abban az 1568-ban, tehát közvetlenül az itáliai tanulmányút után Lipcsében kiadott verseskötetben jelentek meg, melynek címe: *Eliae Corvini Joachimici Poematum libri duo, quorum primus Heroica, secundus Elegiaca continet*. Lipsiae, Excudebat Joannes Rhamba Typis Voegelianis. A ritkaságszámba menő kötet Sárkány szerint csak a bécsi és a londoni könyvtárakban található meg. Az MTA Kézirattára is rendelkezik egy példánnyal.⁶ A II. Miksának ajánlott verseskötet részben válogatás az elmúlt másfél évtized terméseiből, részben neves humanista barátairól írt újabb elégiák, ódák. Ami az előbbit illeti, feltűnt, hogy a bibliai hangvétel. Négy részletre osztva tárgyalja József történetét *Josephiad*os címmel. Ezt követik Jézus életének és legfőbb tanainak versebe foglalt hosszas sorai. Számunkra sokkal fontosabbak a második csoporthoz tartozó versek, mert betekintheünk Corvinus ismeretségi körébe. A címek, a versekben előforduló nevek közül elsősorban azokat emelem ki, akik nem közömbösek a magyarországi humanizmus számára. A már említett padovai humanistákon kívül a legtöbb a bécsi körhöz tartozik. Mindegyikük fölé helyezi egykori rektorát Georg Edert.⁷ Róla többek között azt is tudjuk, hogy a császár rábízta Brutus históriájának kritikáját. Az ő véleménye perdöntő volt. Sajnos csak egy-két fejezetet tudott elolvasni a műből, — a halál meggátolta, — de az elolvasottak alapján kiadásra méltónak ítélte. Herberstein Felician személye nemcsak Corvinusra volt hatással.⁸ A karinthiai politikus-humanista élénk levelezésben állt néhány magyarországi főúrral; többek között Batthyány Kristóffal és fiával, Boldizsárral. A hozzájuk intézett 74 levél, valamint Corvinusnak Németújvárra küldött beszámolóit tanúskodnak arról, hogy milyen szoros kapcsolat volt hármuk között. A *De familia Comitum a Salmis* c. költemény is egy olyan családról mond dicséretet, melynek magyarországi ága számos esetben beleírta nevét művelődésünk történetébe.⁹ A *Wolfgango Lazio historico caesareo* c. költemény pedig rávilágít érdeklődési körére.¹⁰ A törökellenes magatartásának kialakulásához hozzátartozik az olyan jellegű művek ismerete, mint

⁶ A ritka példányt az MTA Könyvtárában tanulmányoztuk, melyre Ritoókné Szalay Ágnes volt szíves figyelemzettni. A verseket l.: 118; 234; 232; 124—155.

⁷ Corvinus az elsőik között kapta meg a „poeta laureatus” címet abban a „Collegium poetarum”-ban, melynek alapító tagjai 1557-ben Georg Eder, André Dadius, Paul Fabricius voltak. V. ö.: J. ASCHBACH: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*. Wien, 1888. Corvinus Edernek köszönhette jó hírnevét; pl. a *Catalogus Rectorum*ban közölte tanítványának egyik carmenjét az *Academia Viennensist* (Wien, R. Hoffhalter 1559.) v. ö. SÁRKÁNY i. m. 7. — A Brutusra vonatkozó adatot l. TAKÁTS S. i. m. I. k. 37. és IVÁNYI B. i. m. 110 l.

⁸ IVÁNYI: I. m. 103; Corvinus verseskötete 157. l.; valamint számtalan levél, pl. OL. 8056; 8061; 8068; 8077; 8078.

⁹ A Salm családról CORVINUS: I. m. 219. Reusner jellemzése: róluk l. KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bpest 1975. 33; 277.

¹⁰ CORVINUS: I. m. 189.

pl. Laziusé (*Rei contra Turcas gestae anno 1556. brevis descriptio*); nem szólva arról, hogy Laziushoz fűződő kapcsolata arra is némi fényt derít, hogy a bécsi „katolikus párti” erazmisták indították útnak. Ez az a kör, melyhez annak idején feltételezések szerint Pesti Gábor is tartozott . . . És a nálunk is jól ismert humanista neveket még sorolhatnánk tovább, ha nem lennének sokkal több és konkrétabb adat birtokában Corvinusnak magyarországi kapcsolataira vonatkozóan. Ezek a versek a mi szempontunkból mindenestre arra jók, hogy a corvinusi relációk útjelzőinek tekintsük.

Összefoglalva a *Poematum libri duoban* talált adatokat, azt kell mondanunk, hogy fontosak Corvinus fiatal éveinek, érdeklődési körének megismeréséhez. A kötet tulajdonképpen határhő, mert 1568 — vagyis a kiadás éve — éles vonalat húz az életrajzban. Összefoglaló akkordnak szánta a bécsi és a padovai élménydús esztendők végére. Ezután a felfelé ívelés jegyében halad életpályája, melynek során még közelebb kerül hozzánk. Az erre vonatkozó adatokat két csoportra osztva tárgyaljuk. Először sorra vesszük azokat a bécsi és padovai adatokat, melyek Corvinusnak a hazai humanista körökhöz tartozását igazolják. A második csoportban tárgyaljuk az erre vonatkozó legbeszédesebb bizonyítékot, németújvári levelezését (1557—1587).

A szálak, mint rendszerint, itt is Padováig nyúlnak vissza. Igaz ugyan, hogy az első adat a hazai relációinak sorában az a levél, melyet 1557-ben Bécsből küldött Batthyány Boldizsárnak.¹¹ Ez a dátum rendkívül fontos, mert egyrészt kettőjük kapcsolatának korai időpontját határozza meg, másrészt rámutat arra, hogy még mielőtt Eder hatására beiratkozott volna a bécsi egyetemre, hazánk felől is érték impulzusok. A címzett (vagyis Batthyány és a levélben említett Istvánffy) úgy gondolom, eléggé rávilágít, hogy nem is akármilyen impulzusok. De ezek később bontakoznak ki a maguk teljességében, előbb még egy sor olyan magyarországi fiatalemberrel köt ismeretséget, sőt barátságot, akikkel együtt tanult a padovai egyetemen. Itáliába indulása előtt, a velünk már szimpatizáns Corvinusra bizonyára nagy hatást gyakorolt az is, hogy padovai évei alatt több kitérő képzettségű magyar, illetve erdélyi egyetemistával találkozott. Ezekben az években ui. (1562—68) valóságos peregrinációs találkozóhellyé vált Padova a külföldet járó magyar diákoknak.¹² Az első évben a magyarok konsziliáriusa Pesti János. 1562 októberében iratkozik be és tanulja az orvostudományt a Bázeltől Padovába érkező Jordán Tamás (büszkén írta neve mellé később egy hazánkfia „*medicus celeberrimus . . . Brunnae*”). Ugyanekkor iratkozik be Paulus Kertius, vagyis a brassói Kercz Pál, majd később az ugyancsak brassói Bogner Péter, aki előbb már a fél világot bejárta. 1565-ben avatták orvosdoktorrá Andreas Marciust, a „*gentilhuomo transilvano*”-t. Lehetséges, hogy még Padovában tartózkodott Corvinus, amikor egymás után érkeztek Kubinyi László, Hunyadi Demeter, Forgách Ferenc, Berzeviczy Márton, zömmel 1568-ban, abban az évben, amikor ő visszatért Ausztriába. Ha ez nem is, de a Purkircher György baráti köréhez való tartozása bizonyítást nyert. A pozsonyi származású, eleinte feltűnően katolikus-ellenes Purkircher egy évvel előbb kezdte padovai tanulmányait, mint Corvinus. A jelek arra engednek következtetni, hogy már otthon ismerték egymást. Közös témájuk a latin ver-

¹¹ 1557. okt. 17. OL 8056.

¹² VERESS Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Bpest. 1915. 67—70. A *Lusus Poeticus* címlapjáról készített másolat u. o. 71. A felsoroltakon kívül még mások is mentek Erdélyből Padovába; Leonardo Contarini velencei követ bécsi jelentésében szerepel két kémgyanús egyén, akiket II. János bizonyos feladatok elvégzésére küldött Itáliába, de ők e helyett a padovai egyetemre iratkoztak be. Az 1565. febr. 9-i jelentést I. Gustav TURBA: *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Wien. 1895. III. k. 293. A jelek szerint Contarini ugyanarról a két ifjúról beszél, akiket név szerint is említ Báthory István 1565 tavaszán: Barbély Márton és Nicolaus literatus ex Slavonia számára II. János nevében kiállítja velencei útjuk előtt a *Salvus conductust* — v. ö. VERESS E.: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. Kolozsvár 1944. I. k. 57.

selés volt, amihez mindketten értettek. Purkircher két ódát, illetve zsoldár parafrázist adott ki Padovában Miksa dicsőítésére. Néhány hónappal később, amikor doktorátust szerzett az orvostudományokból, barátai kiadtak tiszteletére egy verseskötetet: *Lusus Poetici ad Georgium Purkircherum Pisoniensem, Laurea in arte medica, donatum* Die XXI. Decemb. Anno M.D.LXIII Apud Gratosum Perchacinum. Ez az egykor unikumnak, ma már eltűntnek tekintendő kis könyv (RMK III. 514,) amelyet Veress Endre még látott és címlapjáról, valamint az első oldalon olvasható Cuilelmus Bernhardus Behm a Friedshaim-tól származó versről másolatot is készített, dokumentálja Corvinus szerepét és bizonyos értelemben tekintélyét.¹³ A padovai írógárda között ui. nemcsak ismeretlen nevekkel találkozunk, mint Bertrandus Diemar nobilis vascanus, Dionysius Puklerus, hanem a már említett Paulus Kerzius Transylvanuson kívül egyik tanárukkal is, Michael Sophianos Bizantinus-szal és a szakirodalomban annyira dicsért Nicasius Ellebodus Casletanussal, pozsonyi kanonokkal. A felsorolt hat humanistán kívül Elias Corvinus is szerepel a kötetben egy latin verssel. A *Lusus Poetici* jelen esetben nem a versek tartalma vagy azok fajsúlya miatt érdekel minket, hanem az ún. „padovai írógárda” összetétele miatt. A tény mindenesetre az, hogy a bécsi egyetem „poeta laureatusát” a padovai humanisták is maguk közé sorolták. Hogy ezekben az években kik álltak ezek élén, azt legutoljára Klani-czay Tibor vázolta fel Ellebodiusról szóló tanulmányában.¹⁰ Padovai éveiről szólva, tanáraitól is tárgyal; többek között Carolo Sigonioról és a krétai Michael Sophianosról. A „háttér”, az ismeretségi kör tehát ugyanaz Corvinus esetében is! Sigonioról verset írt, Sophianos-szal pedig együtt szerepel a Purkircher doktoravatására készített verseskötetben. Bizonyára nem azért, mert az említett professzorokkal egyenrangú tudóst láttak benne, hanem azért, mert az alacsony sorból származó fiatal humanistát tanárai, társai nagyra-becsülték. Mindenekelőtt Purkircher György és Nicasius Ellebodus, akikkel később, a pozsonyi években is fenntartotta a kapcsolatot, amint ezt levelezésének számtalan adata bizonyítja. Hazai szemszögből tekintve padovai tartózkodását, azt állíthatjuk, hogy az ugyancsak ott tanuló magyarországi humanistákkal kötött barátsága itt vált egész életére kiható élménnyé. Az 1560-ban Padovában tartózkodó Batthyányt még évtizedek múltán is ő informálja az egyetemi város híreiről és a többi „padovás” hazánkiát is figyelemmel kísérte hosszú éveken keresztül.

Az itáliai tartózkodás után kiadott versei között olyant is találunk, melyben jelzi, hogy hamarosan visszatér. Valóban így volt, de ezúttal a török elleni hadműveletekben való részvétel miatt. Karrierje szempontjából ez ügyes választás volt, mert a császári udvar egyetemi katedrával tüntette ki poétáját bátorsága miatt. A bécsi professzori évekről nemcsak azért kell említést tennünk, mert Corvinus jelentőségét legjobban ismerő Iványi figyelmét ez a kérdés elkerülte, hanem különösen azért, mert itt ismét olyan körökkel került szoros kapcsolatba, melyek megerősítették a magyar humanizmushoz fűződő szimpátiáját. Gondolunk itt pl. Hugo Blotiusra, akiről egy Corvinushoz írt leveléből értesülünk, hogy közbenjárását kérte. Blotius már 1572-ben egyetemi tanárnak nevezi Corvinust és olyan tekintélynek, akinek szavára sokat adnak a főhercegi körökben. Éppen ezért keresi fel őt soraival és kéri, hogy egyenesse útját az egyetemi katedrához. A Liszthi János szolgálatában álló, későbbi hivatalnoknak és több év után a bécsi udvar első könyv-

¹³ A 4r 6 sz. tlan levélből álló RMK tételt már Kneifel Mária sem találta meg amint ezt *Purkircher György* c. értekezésében írta 1942-ben A Sárospataki Ref. Egyházker. Nagykönyvtára, mely őrzője volt az egyetlen ismert példánynak, kérdésemre a következő felvilágosítást adta: „A kérdéses kiadvány a Budapestre szállított s a háború alatt elveszett könyvek között volt. Ma ez az érték a tudományos kutatás számára hozzáférhetetlen.” (Czeglé Imre szíves közlése, 1976. ápr. 12.)

¹⁴ KLANICZAY Tibor: *Nicasius Ellebodus és Poetikája*. ItK 1971. 24—34.) (Reneszánsz Füzetek 10.)

¹⁵ Ad librum suum c. vers, CORVINUS i. m. 236.

tárigazgatójának életpályájánál tehát Corvinus fontos szerepet töltött be.¹⁶ Blotius magyarországi levelezését, szerepét jól ismerjük. De Corvinus egy másik tanártársának hazai relációit csak újabban kezdi felmérni a hazai szakirodalom. Paul Fabritiusra gondolunk, akinek hatása a jelek szerint Blotiuséhoz hasonló, vagy még nagyobb. Amit ezzel kapcsolatban az elmúlt évtizedek kutatásai felszínre hoztak, vagyis a természettudományok terén tapasztalt hatását, azt az RMNy (137; 165; 408; 529) adatai összefoglalták. Botta István levéltári kutatásai és a jelen tanulmány alapjául szolgáló Corvinus-levelezés az eddigi adatokat igazolják és bővítik. Fabritiusnak nagy tekintélye volt humanistáink szemében és ezt barátjának, Corvinusnak is köszönhette. Ha csillagászati probléma merült fel a németújvári berkekben, a vitát Fabritius véleményével döntötték el, amit Corvinus közölt Batthyányval.¹⁷

Az eddig felsorolt érvek is elegendők lennének annak illusztrálására, hogy Elias Corvinus személyét nem lehet kihagyni a hazai humanizmus történetének lapjairól. Végére hagytuk a legbeszédesebb bizonyítékot, németújvári levelezését.

Ezzel kapcsolatban az első észrevétel az, hogy ez *nem egyoldalú* volt. Igaz ugyan, hogy Batthyány leveleit, válaszait sem én, sem más nem látta, mert azok — ha egyáltalán fennmaradtak — Corvinus esetleges hagyatékában, vagy egy osztrák levéltár feltáratlan anyagában rejtőzködnek. De Corvinus leveleiből pontosan értesülünk, hogy mikor és miről írt neki a németújvári főúr. E levelezésnek épp ez egyik legizgalmasabb értéke: rekonstruálható Batthyány humanista szellemisége, érdeklődési köre és könyvtárgyarapítási tervei, eredményei. — Másik észrevétel a *levelek hangnemére* vonatkozik. Már az első, vagyis az 1557. okt. 17-i levél oly stílusban, közvetlen, szívélyes hangon íródott, hogy korábbi ismeretséget tételez fel és utal azokra a „csatornákra”, melyeken keresztül Németújvárra eljutottak a politikai és humanista jellegű hírek: Felicián gróf, Istvánffy Miklós és volt egy itáliai „összekötő”: Pistalocius, ui. hozzá futottak be az olaszországi levelek. Annyi jóakaratot, baráti gesztust tapasztalt Batthyány részéről, hogy egyik levélben (Bécs, 1572. jan. 21.) így fogalmaz: „Tanta fuit semper erga me benevolentia tua M. Dne Baro, ut perpetuo tibi me obstrictum fatear ingenue: quidquid ergo per me effici volueris, manda sine respectu, in omnibus enim, quantum possibile est, officia mea et gratitudinem offero et promitto . . .”¹⁸ Érintkezésük nemcsak levél útján történt, hanem sűrű személyes találkozások, látogatások révén is. Ezek alkalmával beszéltek meg mindazt amit levélben nehezen lehetett volna megtárgyalni. Pl. 1575 májusában azért kereste fe, Boldizsárt a „várban”, hogy személyesen megmutassa és a vételárat megbeszélje az udvari

¹⁶ Blotius kitartóan kereste Corvinus barátságát. Felkérte arra is, hogy együtt szerkeszzenek egy olyan művet, mely híres férfiak életéről szólna. A terv nem valósult meg: v. ö. SÁRKÁNY O. i. m. 5. lap jegyzetei.

¹⁷ Fabritiusról az újabb adatok épp azzal az üstökössel kapcsolatosak, melyről Corvinus leveleiben is olvashatunk. Heltai egyik mondatához („mostannis a minemő uy czillag tamadott az égen”) ez a margó-széli bejegyzés van írva: „Vide Paulum Fabritium Caesarsi Maximiliani Mathematicum, De noua stella circa finem octobris orta 1572” V. ö. JÁN ČAPLOVIČ: *Heltai Gáspár három ismeretlen műve*. MKsz 1972. 186. Ugyanerről a műről ír Corvinus 1573. máj. 23. Batthyánynak, 1. OL 8071. — Egyéb magyarországi kapcsolatait jelzi a gyermek Nádasdy Ferenc és Verancsics Antal számára készített két horoszkóp (1555. okt. 6. és 1558. jan. 1.). Különbön személyesen is járt Magyarországon, ahogy ezt Botta István levéltári kutatásai alapján tudjuk: Oláh Miklós érsek külön megparancsolja, hogy a híres tudóst minden szükségességgel lássák el, és méltón fogadják. Valószínű ekkor gyűjtötte a *Bécs és vidéke flórája* c. könyvének hazai adatait. A könyv 1557-ben jelent meg Bécsben, de egyetlen példány sem került elő. A Fabritiusra vonatkozó adatokat Botta István bocsátotta rendelkezésemre, melyet ezúton köszönök meg. A hazai botanika története szempontjából is fontosak ezek az adatok, mert jelzik, hogy Batthyány már Clusius előtt rendszeresen foglalkozott a hazai flórával, Corvinus számtalan esetben küld neki magvakat, palántákat; még Luxemburgból is hozatott számára növény-gumókat.

¹⁸ OL. 8062.

könyvbeszerző, Jean Aubry által megvásárolt francia kozmográfia ügyében. A közvetlenség egyik kedves momentumáról számol be az a levél (Bécs, 1572. jan. 27.), amelyben válaszol Batthyányné Zrínyi Dorottya (a szigetvári hős leánya!) áldott állapotával kapcsolatos kérdésekre. Beszélt bécsi orvosokkal — írja Boldizsárnak — és azok bő ruhát javasolnak „... quae a gravidis matronis apud nos frequenter sumuntur sine ullo periculo”¹⁹. De e mellett fontos katonapolitikai híreket is találunk Corvinus leveleiben, különösen az 1572-ben elhatározott újabb török elleni hadmozdulatokról, melyekben Corvinus is részt vett: „Decem vero millia hominum pro subsidio remanebunt Otranti, Capitaneus Sfortia magnum exercitum ducet in Dalmatia.” (febr. 28.)²⁰ Corvinusnak jól esik, hogy barátja félti a hadjárat miatt és hogy hosszabb ideig nélkülöznie kell őt, illetve leveleit, s hogy utazása előtt még gyorsan eljöhessen hozzá, ménésének egyik legszebb, leggyorsabb lovát küldi el neki (márc. 28.). Ez a közvetlen, baráti hangnem mindvégig jellemző marad levelezésükben. Egyedül az 1584 telén küldött néhány sorból lehet arra következtetni, hogy a mérhetetlen összeget felemésztő alkémiai, laboratóriumi kísérletek fejében az eddig önként felajánlott összegek elmaradása nagyon rosszul esett Corvinusnak, aki ekkor már rég felmondta professzori állását és Alsó-Ausztria szenátoraként vett részt a politikai, társadalmi élet irányításában²¹. Batthyány 1585 nyarán rendezte a kérdést, Corvinus ui. köszönettel nyugtázza a 30 magyar aranyat.²²

Corvinus leveleinek másik nagy értéke *könyvtártörténeti adatainak* bőségében rejlik.²³ Az egymást követő levelekben ui. sok szó esik könyvekről, melyeket olvasott és tartalmuknál, értékükénél fogva Batthyáynak is elküld. Máskor válaszol könyvrendelésekkel kapcsolatos kérdésekre. Ezeknek az adatoknak időrendbeli összeállítása érdekes képet nyújt kettőjük érdeklődési köréről; másrészt kiegészíti a Batthyány könyvszámláiban talált címeket:

1572:

- febr. 28.: Megvásárolta a *Germanicum colloquium contra Anabaptistas* és a *De rebus Gallicis* c. műveket.
 márc. 3.: Küldi a megrendelt „librum Amadis germanicum”, vagyis a francia Amadis-t német fordításban.
 dec. 13.: A *Catalogus librorum*ot tartalmazó levelet Propatich helyett ő vette át és a lista alapján megvette a könyveket, melyeknek címét nem írta le válaszlevelében.

1573:

- ápr. 25.: A könyvkereskedőknél hiába kereste a kért *Contra duces Albanum et Regem Galliarum* kötetet. Említi, hogy a szóban forgó *Contra Gallum* művet közös barátjuknál, Purkirchernél látta: „a Purkirchero potest haberi”²⁴.

1574:

- aug. 6.: Élvezettel olvasta és ajánlja Batthyáynak is a *Tractatus de Vitriolo* c. alkémiai művet.

¹⁹ OL. 9063.

²⁰ OL. 8064.

²¹ Corvinus életútjának további adatai: Bécsi professzorsága alatt a bécsi udvar felkéri a Habsburg-ház történetének megírására. 1578-ban lemond katedrájáról. 1581. augusztustól Alsó-Ausztria szenátorának nevezik ki. 1591—92-ben kancellár. A Német Lovagrend tagjaként birtokot kap Karinthiában. Mátyás főherceg aranylánccal tünteti ki. Halálának éve: 1602. dec. 2. Az adatokat Sárkány gyűjtötte össze: i. m. Introductio.

²² A két levél: 1584. szept. 28. és 1585. szept. 14. OL. 8103. és 8104.

²³ A könyvekre vonatkozó adatokat a következő levelekből gyűjtöttem: 1572. év: OL. 8064, 8065, 8068. 1573. év: 8076. 1574. év: 8075, 8079, 1575. év: 8081, 8083, 8084.

²⁴ Az adat bizonyíték arra, hogy a padovai évek alatt kialakult barátságuk Pozsonyban sem szűnt meg. Ismerték egymás könyvtárát, ez tette lehetővé a művek circulációját.

- dec. 8.: 8 napig hiába utazott a *Libri Theophrasti* megszerzéséért, de egyéb kémiai, csillagászati könyveket sem talált.²⁵ Ami pedig Misaldus alkémiai könyvének előszavát és annak íróját illeti, megtudta róla, hogy J. Metellustól való, aki lehet, hogy ért a joghoz, de az alkémiában „omnino simplex”. Helyette Geber művét ajánlja.
- 1575:
márc. 5.: A megvásárolt 28 könyvet elvitte a könyvkötőhöz. Szerzők, címek ismeretlenek.
- júl. 5.: A francia szerzők 4 kötetes Kozmográfiáját 30 tallérért árulják a kereskedők. „Aber will im etwas abrechen.”
- júl. 14.: Bécsben hiába kereste Jacob Andreas *Contra Illyrienses* művét. De küldi „versionem Rablais” (bizonyára német fordítás).

A későbbi években is szerepelnek levelezésükben könyvek; rendszerint Corvinus beszámol tartalmukról, véleményt nyilvánít velük kapcsolatban. Ezek között található néhány érdekes adat képekről (talán rézmetszetekről?). Pl. 1577 szeptemberében hosszabban ír „egy régi könyvről”, melyből egyik barátja, Gaspicius rajzokat készített — bizonyára Batthyány megbízásából —; ezek alighanem ábrák lehettek a könyv egyes fejezeteihez („... fierent picturae istius intentionis ad singula capitula”). Addig azonban nem lát hozzá a festő, míg Batthyány nem olvassa el a könyvet és amíg tetszését nem írja meg levélben („... de picturis nihil volui incipere, priusquam V. M. perlegeret iterum, atque mihi rescriberet”).²⁶

1586-ban Batthyányt újból foglalkoztatják a képek. A bécsi udvar könyvbeszerzőjével, a francia Jean Aubryval lép emiatt érintkezésbe. Ezt Corvinus dec. 18-án írt leveléből tudjuk meg, mely beszámol arról, hogy a „perspektivikus” (?) képek ügyében nem tudott tárgyalni Aubryval, mert elutazott Bécsből, helyette annak barátja ígerte meg az ügy lebonyolítását: „... Bibliopola Gallus ipsemet non adest, sed suus collega promisit, quod pro *imaginibus perspectivis* scribit”.²⁷ Sajnos, ennél többet nem árulnak el e sorok, úgyhogy nem tudjuk, tulajdonképpen milyen képrendelésről van szó? Ugyancsak a németújvári bibliotékával van szoros kapcsolatban Corvinusnak egy másik tevékenysége, a könyvek bekötötése. Nem egyszer írja, hogy a megrendelt könyveket megvásárolta és jelenleg a könyvkötőnél vannak.²⁸

Feltűnő, hogy a későbbi évek folyamán egyre kevesebb szer fordulnak elő könyvek vásárlásával kapcsolatos megjegyzések; helyettük viszont annál többször ír alkémiai kísérletekről, hírekről, könyvekről. Corvinus leveleiben annyi adatot lehet ezzel kapcsolatban összegyűjteni, hogy azokból — véleményem szerint — jogosan messzemenő következtetéseket lehet levonnunk egy eddig feltáratlan „németújvári alkémista laboratórium” létezéséről. Erről másutt számolok be.²⁹ Itt azt kívánom hangsúlyozni, hogy ezt viszont Corvinus Elias beszámolóiból tudhatjuk meg elsősorban. Ez pedig e levelezés művelődéstörténeti forrásjellegéről tesz tanúbizonyságot. Kevés olyan írásos dokumentummal rendelkezünk, mely a természettudományok elméleti és gyakorlati ismeretének hazai állapotáról és könyvészetéről ily sokrétű beszámolót nyújtana.

Minket azonban elsősorban Corvinusnak azok a levelei érdekelnek, melyekben irodalom-

²⁵ Batthyánynak a csillagászat iránti érdeklődését több levél tanúsítja; ezenkívül a Memorabiliák közt talált 3 ív, melyen ez a cím olvasható: „Kurtzer Extract ausz Paul Grebners Coniectur 1572 vom neuen Stern publicirt”. V. ö.: IVÁNYI B.: Körmendi Füzetek 3. i. m. 126. 1. (Mem. 440.)

²⁶ 1577. szept. 12. OL. 8099.

²⁷ 1586. dec. 18. OL. 8106.

²⁸ Pl. 1572. márc. 3. az Amadis könyvekkel kapcsolatban „ligabitur in 4 tomos” OL. 8065. Vagy ugyancsak ebben az évben „satisfactum est Magn. V. in libris coemedis et ligandis”.

²⁹ *A németújvári alkémisták.* (Kézirat)

történeti vonatkozások találhatók. És ezen a téren is van miről szólni. A bécsi egyetem „poeta laureatusa” ugyanis sokszor kitért az irodalomra, és Batthyányval ebben a vonatkozásban is bizalmas volt. A „transmitto versionem Rablais” és az Amadis kötetekről szóló értesítés jelzik, hogy ezeket ő szerezte be a könyvtár számára. Említ egy „opusculus-t”, melyet német teológusok, papköltők írtak. Külön kiemeli a G lapon található verseket. Ezekről a következőket írja Batthyáynak: „M. Vestra Maioris Philomelam . . . inveniet et Carmen de Cygno (hoc est Lutheri). Admiror hanc venam ultra omnes poetas nostri temporis, sed aliquo modo duriuscule scribit, omnino tamen more Vergiliano”.³⁰ A már említett Hunyadi-eposzról is hírt ad; ez két okból fontos. Egyrészt segít a „carmen epicum” keletkezésének időpontjára vonatkozó bizonytalanságot eloszlatni. 1573 májusában ugyanis arról számol be Batthyáynak, hogy épp ennek a témának szenteli idejét. Ezek szerint a Sárkány Oszkár által feltételezett egyik időpont, az 1572. esztendő esik. Másrészt kiegészíti az ő másik megállapítását is, mely Corvinus forrására vonatkozik. Sárkány ui. azt kizárólag Bonfiniben jelöli meg. Nos, a missilisekben világos utalást találhatunk ezzel kapcsolatban: „De altero proposito Joannis Hunniadiany (!) curabo ut dicar diligens et aemulus Cortesiy”.³¹ Az is eldöntöttnek tekinthető, hogy Blotius és Listhius helyett elsősorban Batthyányt jelölhetjük meg, mint akivel a Hunyadi-témát megtárgyalta; annál inkább, mert Corvinus szemében is Boldizsár, a hős Zrínyi veje mindenek felett álló tekintély volt a török-kérdésben. Úgy gondolom, hogy az sem eléggé hangsúlyozható, hogy a Hunyadi-eposz létrejöttének nem is annyira az írásos dokumentumok a legközvetlenebb forrása, hanem az az egyéni élmény, melyet Corvinus 1572 nyarán élt át egy hadivállalkozás alkalmával. Február 28-án arról értesíti barátját, a németújvári főurat, hogy Pozsonyban élőszóval szeretné elmondani mindazt, amit ezzel a hadivállalkozásával kapcsolatban elhatározott: „. . . deliberavi certo mecum intra mensem hinc abire in Italiam ad classem christianam, uni per totam aestatem mansurus sum, quapropter libentiss. cum T. M. antea conversarer . . .”³² — Arra vonatkozóan is van több adatunk, hogy Corvinus megmutatta Batthyáynak saját verseit. Egyik levelének kitétele félreérthetetlenül bizonyítja, hogy egy bizonyos németújvári „monumentum” feliratán dolgozik, ennek tervéről ezeket írja: „Si V. M. venerit, faciam aliquot versiculos pro monumento in Gyssing”.³³

Végül megemlítem azokat az adatokat, melyek Batthyány Boldizsárt és rajta keresztül Elias Corvinust a pozsonyi Radéczy-körhöz tartozónak tüntetik fel. Hogy ez a kapcsolat lazább volt, mint a szakirodalom által ismertetett többi író, költő esetében, bizonyosra vehető — de jelen esetben, amikor eme „irodalmi körnek” egyelőre még csak létezését és körvonalait kíséreljük felmérni —, ez az adat is sokatmondó. Az első erre vonatkozó utalás egy 1573. máj. 7-én Bécsből keltezett levélben található. Egy versét küldi el Batthyáynak és arra kéri, hogy azt adja át alkalom adtán a főtisztelendő püspöknek. Itt ugyan még nem nevezi meg, hogy ki ez a főpap, de a vers címe a pozsonyi irodalmi csoportosulással foglalkozók számára nyomravezető önmagában is; t. i. *Carmen de Tilia* a vers címe. A Radéczy István egri püspök pozsonyi rezidenciájának kertjében a hársfa anyyira híres volt, hogy szimbólumnak vehető. Minden kétséget kizár ugyanez év nov. 14-én kelt levél adata, mely egy másik vers továbbításáról számol be. Alighanem átélt háborús események húzódnak meg a latin versike sorai mögött. Címe *Principi Joanni de Austria post captum Tunetum*. A barnás török papírra írt vers mellé egy kísérőlevelet csatolt, melyben szintén arra kéri

³⁰ 1573. ápr. 25. OL. 8076.

³¹ 1573. máj. 7. OL. 8077. A Mátyás udvarában élő és a Hunyadiakról eposzt író Corvesiust többek között a Zsámboki-féle, 1568-as Bonfini kiadásban olvashatta.

³² OL. 8064.

³³ 1575. okt. 19. OL. 8086.

barátját, hogy másolatát küldje el az egri püspöknek³⁴! A hársfa és az egri püspök említése, ha másról nem, de arról mindenképpen meggyőződött, hogy Corvinus ismerte Radéczy Istvánt és a köréje csoportosuló humanistákat. Mindaz, amit padovai éveiről bevezetőként elmondtam, természetessé teszi e kapcsolatot, hiszen a kör tagjai egyetemi társai voltak, vagy ő előtte Padovában tanultak. Az pedig, hogy Batthyányt kéri közvetítőnek, meg erősít abban a feltevésemben, hogy ő is pártolta ezt a humanista kört, melynek szabad-
elvű, toleráns jellegét épp Batthyány luteránus, Purkircher Róma-ellenes beállítottsága illusztrálja. A katolikus püspök köré tömörült humanistákról Istvánffy Miklós is megemlé-
kezik carmináiban. A „formosissimus hortus” zöldelő fái között a legszebb a sűrű lombú hárs. Ír a padokról, a háromlábú székekről, melyeket művészi kezek alkottak. A baráti kör tagjai közül Zsámbokiról ezeket mondja: „még most is napunk vagy!” Dicséri Purkirchert és a görög, latin nyelv mesterét Nicasiust. Nemcsak versekkel foglalkoztak, hanem gyógy-
növények hatását is megtárgyalták. A „varias herbarum agnoscere vires” tudományára Apollo tanította őket. — A missilisekből megtudjuk, hogy Istvánffy elküldte hársfáról szóló versét Batthyáynak is. 1573. máj. 17-én Szentmihályból ui. köszönő levelet ír Német-
újvárra, mert Boldizsár egy fülemilével és egy kis hársfával kedveskedett neki; válaszként saját versét küldi el, mely ugyan gyenge alkotás, mégis Radéczynek igen tetszett. A szö-
vegből kivehető, hogy az előbbi hársfa-versről van szó. „Mitto de tilia versiculos nonnullos rogatu domini Radetii conscriptos, qui quamvis sunt certe rudiusculi, quia tamen domino Radetio nimium placent, volui eos cum D. V. M. communicatos”.³⁵ Corvinus is azzal a céllal küldi el Németújvárra hársfáról szóló versét, hogy juttassa el Pozsonyba Radéczyhez, akinek irodalompártolásáról — a jelek szerint — külföldi körökben is tudtak. A tridenti zsinat évtizedei után elég ritka volt egy olyan csoportosulás, mely felfogás, vallási hova-
tartozás figyelembevétel nélkül egy katolikus püspök vezetése alatt működött. Úgy tűnik, hogy a pozsonyi hársfa alatt a szenvedélyek lecsendesedtek. Hogy ennek hátterében komoly szellemi tartalom élt, azt a pozsonyi rezidencia szabadságraajongó kanonokjának, Ellebodusnak egy nyilatkozata tárja fel. 1573. ápr. 22-én ui. azt írja Pinellinek, a padovai szellemi élet Európa-hírű vezetőjének, hogy beleszámítva hazáját, Flandriát, sőt kedvelt Itáliáját is, tudományos terveit legjobban Pozsonyban tudná megvalósítani.³⁶ A máglyahalálra ítélt hugenották szenvedését látó Batthyány (1559—60) és az inkvizíciós szellemtől irtózó Purkircher és társai talán mélyebb humánus érzeteket Pozsonyban, Németújvárról, mint külföldön? Ellebodus és Corvinus levelei erre engednek következtetni.³⁷

BARLAY Ö. SZABOLCS

³⁴ A két adat közül az első OL. 8077. Az egri püspökhöz küldendő versről I.: IVÁNYI B.: Körmendi Füzetek 2. i. m. 13. 1. (Mem. 447). Szövege Iványi jegyzetében:

Caroliden iuvenem Tuneti nuper in urbe
Proxima Carthago vidit et infremuit:
Dii superi Europae quantus bellator ab oris.
Dic mihi tu quondam Scipio terror eras,
Macte animo Austriade: te nunc exhorruit Afer,
Te quoque mox Asiae barbara turba tremet.

A hársfáról szóló költeményt eddig nem találtam meg a Missilisekben. Az említett nov. 14. levélhez csatolva Iványi még látta a Körmendi Levéltárban.

³⁵ Nicolaus Istvánffy, Carmina, ed. J. Holub et L. Juhász. Lipsiae 1935. 39—42.

³⁶ KLANICZAY T.: I. m. 29.

³⁷ Padovai humanista élményét még későbbi egyetemi tanár korában írt levelei is tükrözik; OL. 8056—8060; vagy az „Elixir Bellizani Patavini” gyógyszeréről szóló 1575. júl. 14-i levél: OL 8084. A levelek azt is igazolják, hogy nemcsak Batthyáyn keresztül érintkezett a pozsonyi körökkel: OL 8059; 8060; 8064.

Joinus-Joó János padovai Aristoteles-példánya. A debreceni Egyetemi Könyvtárban kezdett possessor-regisztrálási munkálatok során némi eredményeket máris sikerült elérnünk.¹ Arra nincs reményünk, hogy tucattjával bukkanunk olyan becses régi könyvekre, mint amilyeneket régebbi alapítású könyvtáraink őriznek, — és amilyen például a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Copernicus-kötete², — munkálatainkat mindenesetre tovább folytatjuk.

A *Könyvszemle* 1964-es évfolyamában³ már volt szó a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik régi Aristoteles-kiadványáról,⁴ melynek címlapkeretét Urs Graf metszette. A szóban forgó Aristoteles-mű címlapján áthúzott, de világosan olvasható possessor-bejegyzés található: *Joannes Joinus Pannonius*. A nevet H. Gerstingernek egy *Sambucus*-levélhez (H. Blotio, 1572: *Saluta Listhium a me et alios. Joinus ille vester nunc est ad Cancellariae opus redactus esque apud reverendissimum nostrum Listhium*) fűzött jegyzete⁵ alapján sikerült azonosítanunk.⁶ A körmendi születésű Joó János Verancsics Antal unokaöccsének, Faustusnak volt a nevelője (1569-től) Padovában, Nicasius Ellebodus és Hugo Blotius, Báthory István és Kovacsóczy Farkas stb. társaságában, majd Listhius János beosztottja a kancellárián.⁷ Nicasius Ellebodus kéziratok hagyatékának feltárásával Klaniczay Tibor váratlan fényt derített az 1560—70-es évek magyar humanistáinak arisztotelizmusára.⁸ Verancsics Antal ránk maradt leveleiből tudjuk, hogy Nicasius Ellebodus Verancsics unokaöccsét, Faustust egyebek közt Aristoteles *Rhetorikájának* ismeretébe vezette⁹, amiért a prímás köszönő sorokat küldött a Padovában időző Ellebodusnak.¹⁰ Az Urs Graf címlapkeretével díszített Aristoteles-parafrázis possessor-bejegyzése, valamint a pergamenkötésen olvasható olasz jegyzetek Joinusék padovai időzésének emlékét őrzik, maga a könyv pedig a pozsonyi és bécsi humanista kör Aristoteles-tanulmányainak hajdani tárgya, ma dokumentuma. Mint a későbbi bejegyzések mutatják, Joó tulajdonából — Blotius közvetítésével? — a Hofbibliothektól nem messze, a Szt. Mihály-templom parochusához, majd a bécsi karmeliták könyvtárába sodródott; hazakerülésének útja-módja egyelőre tisztázatlan. (A budapesti Egyetemi Könyvtárba az Országos Széchényi Könyvtár útján az Országos Könyvtári Központ ömlesztett anyagából jutott.)

¹ GOMBÁNÉ LÁBOS Olga: *Megjegyzések Milotai Nyilas István Agendájához*. (Kolozsvár 1621.) Könyv és Könyvtár 1977. 11. köt.

² Ld. *Magyar Könyvszemle* 1965. 133.

³ BORZSÁK István: *Aristoteles, Vergilius és társai*. Magyar Könyvszemle 1964. 47—50; vö. Uő., *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960, 272 skk. 1.

⁴ Jelzete: Vet. 25/22.

⁵ H. GERSTINGER: *Die Briefe des Joh. Sambucus*. Wien 1968, 135.; vö. ERNUSZT, Johanna: *Die ungarischen Beziehungen des H. Blotius*. Bp. 1943, 24.

⁶ Vö. VERESS Endre: *Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium*. I. Bp. 1915, 77 skk., 208. és 211.

⁷ Veress Endre idézett munkájában (78.1.) Verancsics Faustus és Joó János padovai tartózkodását 1569—1575-re teszi. Verancsics Antal leveleinek tanúsága szerint azonban Joó János 1569-től legfeljebb csak 1571 vagy 1572-ig tartózkodhatott folyamatosan Padovában, azután Listhius környezetében tevékenykedett; Verancsics A. 1572. XI. 21-én kelt levelében már arra inti böles tanácsokkal Joó Jánost, hogy elégedjen meg a győri püspök mellett kapott állásával és ne akarjon máris bizalmas bécsi beosztásba jutni.

⁸ Vö. KLANICZAY Tibor: *Nicasius Ellebodus és poétikája*. ItK 1971. 24 skk. 1.

⁹ VERANCICS Antal: ÖM X. 19. (1569. nov.) Persze egy korábbi Verancsics-levélből (IX. 282, 1569. jun.) az is kiderül, hogy Joinus neveltje inkább a divatos zenével foglalkozott, amit az érsek érthetőleg nem nagy lelkesedéssel fogadott, mert még majd azt mondják unokaöccséről itthon a költséges tanulmányút után: „*Scythia Patavium, Scythia Patavio*” (barbár szkitaként ment Padovába, úgy is tért vissza).

¹⁰ VERANCICS A.: ÖM X. 31. Megjegyezzük, hogy a Verancsics-levelezés indexében két adat hibásan van a X. kötethez vonva; helyesen: XI. 150 és 175. Megjegyezzük továbbá, hogy Verancsics irományainak kiadója a latin *Joinus* nevet következetesen *Jovius*-nak olvasta.

A *Könyvszemle* fentebb idézett cikkében a szerző részletesen foglalkozott Urs Grafnak azzal a címlapkeret-kompozíciójával, amelyen a mester a középkori Vergilius-legendák változatait tette a főhelyre a szerelem okozta elvakultság hol sajnálatra, hol nevetségre méltó áldozatainak galériájában: a bibliai Dávid, a legszebbnek Venust ítélő Paris, valamint Pyramus és Thisbe társaságában. A címlap feldolgozója Aristoteles utókorának hasonló mozzanataira¹¹ utalva megjegyzi, hogy a nagy filozófus

„*lővátételének* számtalan változatban megírt és ábrázolt története . . . nehezen fér össze a Stagirita nagyságával, de azzal az istenes környezettel is, ahol képzőművészeti ábrázolásai sóbálvánnyá mereszthetik a gyanútlanul ájtatoskodó szemlélőt.” Hogy szerepelhet a „legbölcsebb pogány” vagy majdnem keresztény szentnek tisztelt Vergilius ilyen kínos helyzetben, emberi méltóságából ennyire kiforgatva? „Elrettentő példa gyanánt . . . , a középkori egyház moralizáló hajlandósága folytán-e vagy a kényszerű moralizálás takarója alól előmerészkedő szabadabb szellem megnyilatkozásaként?”

Ennek a mehökkentően pajzán hagyománynak a corpusát mi sem akarjuk összehordani. Éppen csak személyes élményeinkkel hitelesítjük a fenti kérdésekben megfogalmazódó kételyt és zavart: hogy kerülhetett Aristoteles „gálás” kalandja például a lausanne-i székesegyház XIII. századi stallumainak faragványai közé? Amint utánanézésünk eredményeképpen kiderült, az itteni ábrázolás nálunk illetékesebbeknek is feltűnt: a művészet-történeti szakirodalom csak úgy számon tartja, mint a baseli Münster hasonló emlékeit.

Emile Mâle klasszikus könyvében — *L'art religieux du XIIIe siècle*¹² — az ókor szerepét is vizsgálja a középkor művészetében. Az e szempontból liberálisabb bizánci művészettel ellentétben Nyugaton az ókor nagyjai csak elvéve tűnnek fel az egyházi ábrázolások között: „Kain leszármazottainak nincs helyük isten országában.” A chartres-i katedrálisban ott találjuk ugyan Cicerót a retorika, Aristotelest a logika, Pythagorast az aritmetika és Ptolemaioszt az asztronómia képviselőjeként, de máshol alig, vagy ha igen, „dans quelle attitude!”¹³ Mâle itt tárgyalja a négykézlábra kényzserített Aristoteles és a légyottra hívott, de csúffátott Vergilius ábrázolásait, e groteszk történetek forrásait és franciaországi előfordulásait. Közli a lyoni Aristoteles — Campaspe-faragvány képét, a 337.1. jegyzetben pedig felsorolja a hasonló ábrázolásokat Rouenből, a caen-i St. Pierre-ből és Lausanne-ból.¹⁴

Nagyjából ugyanezt ismétli meg „*Virgile dans l'art du Moyen Âge français*” c. tanulmányában is.¹⁵ Rendkívül tanulságos a történetíró Philippe de Comynnes (megh. 1511) sír-emlékének itt¹⁶ olvasható ismertetése: ezen együtt szerepel minden orsábitó nőszemély, Éva anyánk csakúgy, mint a Héraklést máglyára juttató Déianeira, az Orpheust az alvilágba is maga után vonzó Eurydiké, és természetesen Aristoteles Campaspéja (máshol: Phyllis), meg a Vergiliust megszegényítő római királykisasszony. Ezt a még középkori kuriózumkeresést kielégíthette a síremléki ábrázolás moralizáló „megoldása”, a világi esendőség elgondolkoztató példái fölött a szűziességet jelképező unikornis, — de néhány évtized múlva a Pléiade költői már rájönnek, hogy Vergilius „varázstudományát” nem az efféle kalandos kitalálásokban, hanem költészetének hatásában tapasztalhatjuk meg.¹⁷

¹¹ Vö. pl. BORNEMISZA Péter: *Post.* IV. 535: „Az nagy böles Aristotelesről írják az kép-írók, hogy felesége az hátán ült és vesszővel verte.” Tanítványa, Balassi Bálint is ezt kérdi egyik versében (ÖM 35):

„Aristotelesnek mit használt böles esze,
Hogy szép felesége őtet megnyergelte?”

¹² Paris 1925; 8. kiad. 1948, 335 skk. 1.

¹³ I. m. 337.

¹⁴ Vö. A. RAMÉ: *Notes d'un voyage en Suisse.* Annales archéol. 16 (Paris 1856) 56.

¹⁵ *Studi Medievali* 5 (1932) 325 skk. 1.

¹⁶ I. m. 329. sk. 1.

¹⁷ Mâle, 331,

Mále adatait hasznosította K. Künstle is.¹⁸ Összefoglalása azért tanulságos, mert rokon témaként a megszokott ábrázolásokkal együtt említi az Urs Graf-kompozícióban szereplő Pyramus és Thisbe történetét is. Ugyancsak Künstle az, aki ebben az összefüggésben számon tartja a baseli Münster fentebb érintett ábrázolásait.¹⁹

A *Könyvszemlében*²⁰ közölt Urs Graf-címlap *eredetijét* annak idején Ed. His ismertette.²¹ Ebből a leírásból kiderül, hogy a kompozíció felső részén, a kagylószerű boltíven kapaszkodó angyalkák egy üresen hagyott címerpajzsot tartanak, amelynek szerepét és jelentését több más, ugyanezzel a címlappal díszített kiadvány (pl. *Annotationes Iacobi Lopidis Stunicae contra D. Erasmus Roterodamum in defensionem translationis Novi Testamenti*² Paris 1522; *Q. Asconii Pediani in orationes M. T. Ciceronis enarrationes*, Paris 1520.) nyilván mutatja. Ezeken ti. a címerpajzs nem üres, hanem Basel város címerével (a kampós pásztorbottal: „Basler Stab”) van kitöltve, és így az olvasó máris tudhatta, hogy a Párizsban („sub scuto Basiliensi”, vagyis „a baseli címer alatt”) működő, de tulajdonképpen baseli Conrad Resch nyomdatermékével van dolga. Urs Graf eredetileg *ennek* a kiadónak készítette a különféle könyvek címlapjául felhasználható keret-metszetet, amelynek levonata egyébként a baseli Kupferstichkabinetben is megvan (Schachtel rot, 33).²²

A kiindulásul szolgáló Bornemisza-monográfia szerzője²³ a Vergilius-legenda legmodernebb feldolgozásaként Richard Strauss „*Feuersnot*” c. operáját (1901) említi. Talán nem árt, ha egy antik nagysághoz fűződő középkori hagyomány modern felhasználását közelebbről szemügyre vesszük.

Az opera szöveggönyvének írója, Ernst von Wolzogen, a híres berlini „Überbrettl” megalkotója, a főszereplő *Kunrad* különös alakjában tulajdonképpen Wagner zenei forradalmát akarta megjeleníteni, ill. a müncheni sörivő polgárok értetlen közönyét figurázta ki. („Wo man in schäumenden Krügen ertränkt die zögernde Zeit”, vagy pl.: „Sein *Wagen* kam allzu *gewagt* Euch vor, da triebt Ihr den *Wagner* aus dem Tor” — csupa szójáték a zeneszerző merészen száguldó „*fogatával*” és Wagner — tulajdonképpen „*kocsis*” — nevével.) Az obskurus anyagra R. Strauss egy régi németalföldi mese gyűjteményben (Niederländisches Sagenbuch, 1843) bukkant; fantáziát látott benne és ő kérte meg Wolzogent a szöveggönyv megírására, eleve azzal a szándékkal, amit később sem titkolt, sőt a drezdai bemutató (1901. november 21.) karmesterének kifejezetten meg is írta, hogy az opera „burleszk, szemtelen és kihívó elemeit” erősen hangsúlyozza, ne enyhítsen rajta semmit: „Legalább kiosztottunk a filiszter hadnak néhány vaskos . . . gorbomaságot!”²⁴

¹⁸ *Ikographie der christl. Kunst*. I. Freiburg i. Br. 1928, 177 skk. 1.

¹⁹ I. m. 179.

²⁰ I. h.

²¹ Ed. His, *Beschreibendes Verzeichnis des Werks von Urs Graf*. Jahrb. für Kunstwissenschaft 6 (1873) 182.

²² Vö. H. KOEGNER: *Hundert Tafeln aus dem Gesamtwerk des Urs Graf*. Basel 1947. 93 J. W. SPARGO: *Virgil: the necromancer. Studies in Virgilian legends*. Cambridge Massach. 1934. 263. és 432. 32. j. Ugyanitt (a 266. lap után) látható a szóban forgó Urs Graf-keret, ez alkalommal egy *Vergilius*-kiadás élén: P. Verg. Maronis Aeneis cum eruditissimis Servii Honorati commentarijs. Jehan Petit, Paris 1529.

²³ I. m. 279. 3. j.

²⁴ Vö. M. STEINITZER: *R. Strauss*. Berlin 1922. 171.; J. Gregor: *R. Strauss, der Meister der Oper*. München 1939. 73 skk. 1.; a hazai irodalomból FÁBIÁN Imre: *R. Strauss*. Bp. 1962. 149 skk. 1. FÁBIÁN a zeneszerző emlékezéseiből idézi: „Kezembe került egy régi flamand monda. . . Bosszú kedves szülővárosom, azaz München ellen, ahonnan harminc évvel ezelőtt a nagy I. Richard, most pedig a kis III. Richard — mert második nincs, mondta egyszer Bülow —, oly kevés örvendetes emlékekkel távozott.” FÁBIÁN a tűzgyújtás ősi — és korántsem németalföldi találmányú — motívumát mindenesetre az avatatlanok számára érthetetlen prüdériával ismerteti: „Nem is gyűjtötte meg addig (ti. Kunrad a kioltott tüzeket), amíg a lány meg nem bánta tettét.”

A nagyközönségnek obskurus anyagot azonban sem a sok, még obskurusabb szövegbeli célzás, sem Strauss páratlan zenei invenciója²⁵ nem tudta tartós sikerű operává formálni. A mondabeli királykisasszonyból a „mesés hajdankor” müncheni polgármesterének leánya (Diemut) lett; az húzza fel a szobájába Kunradot *félig* a kosárban.²⁶ Wolzogen Kunradja, azonban nem szégyenül meg, mint a középkori monda Vergiliusa, hanem ő szégyeníti meg a kosárból tartott feddő prédikációjával (Gregor: „Kapuzinerpredigt”) a bábész münchenieket, akik mesterét, Reichartot (azaz Richard Wagnert) is csak keserítették közönyükkel. A Mester varázstudományához folyamodik hát, és büntetésül az egész városban kialszik a tűz. A drámai kifejlést sem a kényes leányzó oly sokszor ábrázolt nyilvános megcsúfolása hozza,²⁷ hanem a két szerelmes egymásra találása: Kunrad a furcsa prédikáció után egy ugrással Diemut erkélyén terem, és az ifjú pár „Liebes- und Feuersnot”-jának enyhültével kigyúlnak a tüzek, visszatér a fény: „All Warme quillt vom Weibe, all Licht von Liebe stammt.”

A téma legújabb variációját pedig F. Fellini leleményének köszönjük. Petronius Satiriconjának filmfeldolgozásában (1969) Nero korának reménytelenül romlott valóságát jelenítette meg, hogy sajátos művészi eszközeivel a modern kor intellektuális és erkölcsi valóságát tükrözze. Fellini nem éri be Petronius csavargóregényének ritkán derűs, annál gyakrabban az emberi elaljasodást elénktró jeleneteivel: a nehezen követhető szimbolikus képsorok közt Vergilius groteszk felvonatása és az elementáris hatású tűzgyújtás is felvillan.²⁸

A tárgyalt régi könyv címlapábrázolásának feldolgozásához kapcsolódva személyes élményeinkkel is igyekeztünk gazdagítani, ill. hitelesíteni az Urs Graf-keretkompozíció egyes motívumainak előzményeiről, összefüggéseiről és későbbi — egészen modern — fejleményeiről kirajzolódó képet. A messzire vezető utalásoknál közelebről érint bennünket az a könyv- és magyar irodalomtörténeti szempontból sem egészen közömbös apróság, hogy XVI. századi arisztotelizmusunknak egy eddig ismeretlen dokumentuma, egy latin *Organon*-parafrázis Padovában szerzett és az ottani magyaroktól forgatott példánya előkerült. A könyv hajdani tulajdonosát, Joinus-Joó Jánost, a Nicasius Ellebodus nevével jelölhető humanista kör tagjaként tarthatjuk számon. A dolgozatunkban ismertetett adalékok Nicasius Ellebodusnak Klaniczay Tibortól feltárt tevékenységét is kiegészítik, XVI. századi irodalmunk kutatóit pedig további feladatokra emlékeztetik.

GOMBÁNE LÁBOS OLGA

II. Apafi Mihályné Bethlen Kata ismeretlen könyvjegyzéke. II. Apafi Mihály, az utolsó erdélyi fejedelem és felesége, Bethlen Kata életművének irodalomtörténeti értékeléséhez eddig két értékes forrás állt rendelkezésünkre.

Thallóczy Lajos 1881-ben közölte I. Apafi Mihály könyvtárát.¹ A 165 tételből álló jegyzékben több olyan kötet is szerepel, mely már az öreg fejedelem halála, 1690 után jelent meg, így joggal tekinthetjük ezt a könyvtárat a fiatal fejedelmi „íróházaspár” könyvtárának is.²

²⁵ Vö. STEINITZER: *I. m.* 171.: „Die Musik blüht und glüht” (a végén fellángoló tűzről); „was mit dem einfachen *Flammenmotiv* . . . erreicht wird, ist unbeschreiblich.”

²⁶ Vö. a Bornemissza- monográfiai 283. lapján közölt egylapos ósnyomatvány metszet-ábrázolásával és a csúfolódó vers refrénjével: „. . . Kunrade, der Schreiber im Korb.”

²⁷ Gregor az előzményeket nem ismeri, így megbocsátható, hogy a „nagyszerű” jelenet az id. Breughelre, nem Urs Grafra vagy másra emlékezteti: *I. m.* 73.

²⁸ Nemeskürty István *Fellini*-könyvében (Bp. 1974. 154.) csak a Petroniusból (Sat 134,8) vett Oenothea alakjáról ír néhány szót.

¹ THALLÓCZY Lajos: *Apafi Mihály könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1881. 121—134.

² Lásd a 74., 117., 118., 124., 146. és a 156. tételeket.

Jakab Elek a *Századok*ban ismertette Bethlen Kata hagyatékát,³ ebben 31 kötet könyv is szerepel.

Újabbán Jankovics József hívta fel a figyelmünket egy eddig ismeretlen könyvjegyzékre, mely tovább gazdagíthatja egyébként hiányos, hézagos ismereteinket Bethlen Kata és Apafi Mihály bécsi életéről. A *Specificatio Librorum* című jegyzékkel egyidejűleg ugyaninnen előkerült egy másik jegyzék is. Ez Bethlen Kata képeinek leírását tartalmazza német nyelven. A listán szereplő képeket a fejedelemszony rendelkezésére festették, és később a jegyzéket készítettő Bánffi Mária⁵ kereteztette be azokat.⁶ A képek témája egészen változatos: bibliai tárgyúakat — Noé bárkája, Káin és Ábel, Jákob az angyallal —, rokokó pázsztor- és parasztidilleket, tájképeket egyaránt találhatunk a Mátvás királyt vagy akár Bethlen Kata rokonait ábrázoló festmények mellett. Így egészülhet ki képzeletünkben a kárntnerstrassei palota berendezése, az ezüst szarvassal díszített óra felett függőhetett akár a szarvast, akár a vadászt ábrázoló kép, s a kutya alakú óra óránként „megugathatta” falon vadászó társát.⁷

A könyvjegyzék közvetlenül a fejedelemszony halála után, 1725. január 5-én készült Bécsben, s feltehetően azokat a könyveket tartalmazza, melyek Bethlen Kata keze ügyében voltak, amelyeket leggyakrabban forgatott. Az egyes kötetek meghatározása és azonosítása elsősorban azért volt fontos, hogy felderíthessük az írónként eddig kevésbé ismert és méltatott fejedelemszony *Bujdosásnak emlékeztetője* című imádságoskönyvének forrásait.⁸

A jegyzék folio nagyságú dupla ív, az első lap két oldalán szerepel a könyvek felsorolása, a hátsó oldalon pedig a címzés található. A kézírások különbözősége azt mutatja, hogy a könyvlistát nem az aláíró Bánffi Mária készítette.

A jegyzék a következő:

Specificatio Librorum

1. Magyar Biblia in fol.
2. Lelki élet in 8°
3. Psalterium Hungaricum in 12^o¹⁰
4. Paraditsom Kertetske in 12^o¹¹

³ JAKAB Elek: II. Apafi Mihályné Bethlen Kata hagyatéka. Századok 1883. 668—684, 786—802, 857—866.

⁴ Országos Levéltár, Erd. Fisc. Lev. — F 234, 502. cs. XVII. szekrény, Fasc. 40. *Specificatio Librorum*.

⁵ Bánffi Mária több szálon is rokona II. Apafi Mihályné Bethlen Katának. Egyrészt apai nagyanyja (Bornemisza Kata) II. Apafi Mihály édesanyjának, Bornemisza Annának nővére, másrészt édesanyja — Bethlen Klára — Bethlen Kata nővére. (NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzetrendi táblákkal*. Pest, 1857. I. 166. ill. II. 80.)

⁶ A jegyzék 1725. január 27-én készült.

⁷ Vö.: KOVÁCS Sándor Iván: *Egy képzelt irodalomtörténettől a valóságos rendszerig*. Jenlenkor 1976. 10. sz. 96. Kötetben: WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Bp. 1977. 24.

⁸ *Bujdosásnak emlékeztetője*. Lőcse, 1726. Egyetlen példánya: OSZK RE 669 — Az imádságoskönyvről lásd bővebben WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel — A magyar költészet rejtett értékei és furcsaságai*. XV. rész. Kortárs 1976. 6. sz. 944—948.; ill. KOVÁCS Sándor Iván: I. m. 904—908. Kötetben: WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Bp. 1977. W. S.: 275—281. K. S. I.: 22—27.

⁹ Valószínűleg: CAMPEGIUS VITRINGA: *Lelki élet*, ford.: Bala Ferenc. Vö.: PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája*, I. 377 — itt azonban a méret 12°

¹⁰ SZENCI MOLNÁR Albert: *Psalterium Hungaricum*. Valószínűleg: Várad, 1648. RMK I. 817 (Az ilyen esetekben, amikor a könyv több ízben is megjelent, csak a legvalószínűbb: helyben és időben a legközelebbi kiadás RMK-számát jelöljük.)

¹¹ HUSZTI István: *Keresztényi jószágos tselekedetekkel tellyes Paraditsom Kertetske*. Kolozsvár, 1698. RMK I. 1524. (Ez a könyv Thallóczy könyvjegyzékében a 74. tétel.)

5. Baratsagi dorgalas in 8^{o12}
6. Magjar Kronika in 4^{o13}
7. Soltarok Magjarazattja in 4°
8. Keresztény Seneca in 12^{o14}
9. Magjar Imadsagos Könyv in 12°
10. Halotti Predikacio in 8¹⁵
11. Vezér Csillaga in 12^{o16}
12. Kegjössegnek nagj titka in 8^{o17}
13. Franzia Biblia in 12°
14. Fejedelmi Lelek in 4^{o18}
15. Orbis Pictus in 8^{o19}
16. Magjar Imadsagos Könyv Sine tit. in 12°
17. Lelki Hodolás in 12^{o20}
18. Thomas Kempis in 24^{o21}
19. Magj. Imads. Konyv Sine tit. in 28°
20. 12. Liliom in 12^{o22}
21. Ennéhány szép Soltarok in 24°
22. Lelki Flastrom²³
23. Utmutatasa az igaz Keresztenysegre in 12^{o24}
24. Soltaros Konyv in 28°
25. Mennyei Tarhaz Kultsa in 12^{o25}
26. 7. Napi Utitars in 12^{o26}
27. Magjar Imadsag in 12°
28. Keskeny Ut in 12^{o27}
29. 12. Elmelkedések in 12^{o28}
30. Gyogjito Balsamom in 24^{o29}
31. Ahitatos Imadsagok in 24°
32. Ahitatos Imadsagok in 24°
33. Balassa in 28^{o30}
34. Soltarok Magjarazattja in 12°

¹² CZEGLÉDI István: *Baratsaghi Dorgalas*. Kassa, 1663. RMK I. 1002

¹³ Valószínűleg: PETHŐ Gergely: *A Magyar Krónikának veleje*. Bécs, 1702. RMK I. 1645

¹⁴ KÉRI Sámuel: *Keresztyen Seneca*. Bécs, 1654. RMK I. 882

¹⁵ Valószínűleg: BÁTHORY Mihály: *Halotti Predikacio*. Debrecen, 1664. RMK I. 1011

¹⁶ SZÓNYI NAGY István: *Kegyes lélek' vezér csillaga*. Valószínűleg: Debrecen, 1681. RMK I. 1257

¹⁷ HEGYESI István: *Kegyességnek Nagy Titka*. Kolozsvár, 1686. RMK I. 1352 (Thallóczy könyvjegyzékében ez a 60. tétel.)

¹⁸ TELEKI Mihály: *Fejedelmi Lelek*. Kolozsvár, 1689. RMK I. 1373

¹⁹ COMENIUS Jo. Amos: *Orbis Pictus*. Nem eldönthető, hogy melyik kiadása. (Thallóczy könyvjegyzékében ugyanez a könyv az 5., 33., 34. tételekben)

²⁰ RÁDAY Pál: *Lelki Hódulás*. Debrecen, 1715.

²¹ JAKAB Elek jegyzékében a 15. tétel: *Thomas Kempis* című német könyv.

²² PETRÓCZI Kata Sidonia: *A Kereszt nehéz terhe alatt elbágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom*. Kolozsvár, 1705. RMK I. 1704

²³ KABAI Bodor Gellért: *Lelki Flastrom*. Debrecen, 1677. RMK I. 1208

²⁴ VÁSONYI Márton: Augustus Hermannus Franckenak Rövid és együgyü de Fundamentomos Ut mutatása az igaz kereszténységre. Halle, 1711. RMK I. 1783

²⁵ NÉMETHI Mihály: *Mennyei Tárhaz Kultsa*. Valószínűleg: Kolozsvár, 1676. RMK I. 1194. (A kötet Bornemisza Annának van ajánlva. Jakab Elek jegyzékében ez a könyv a 15. tétel JAKAB Elek: *I. m.* 798.)

²⁶ KÚN István: *Hét napi Uti-Tars*. Kolozsvár, 1677. RMK I. 1214

²⁷ PÁPAI PÁRIZ Imre: *Keskeny Ut*. Valószínűleg: Kolozsvár, 1671. RMK I. 1116

²⁸ DEBRECZENI Péter: *12 Idvoesseges Elmelkedések*. Nem kideríthető, hogy melyik kiadás.

²⁹ SZOKOLYAI István: *Sérelmes Lelkeket gyógyító Balsamom*. Patakon, 1669. RMK I. 1097

³⁰ BALASSI—RIMAY istenes énekeinek egyik kiadása. Vö.: „1758-ban a szlavóniai Rétfalu református lelkésze, Dömény József írja, hogy ifjúkorában a rétfalvi oskolamesterek »nem tsak a soltárokat, Dicséreteket és Hymnusokat, de a Balassát is tudták könyv nélkül. . . « A *Balassa* itt a Balassi—Rimay-féle istenes énekek gyűjteményét jelenti.” (KLANICZAY Tibor: *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. 426.)

35. Arany Temjenező in 24³¹

36. Imádságos Konyvetske in 24°

37. Iffiu Groff Gyulaj Ferencz Vrm Contrafėja³²

Az fellyeb Specificalt könyveket kezemhez vöttem. Datum Viennae die 5 Január 1725
G. Bánffy Mária³³

A hátoldalon található címzés a következő:

Specification, deren bey Händen der Frauen Gräfin Giulain befindlich fürstlich Apaffy Büchern.

A jegyzékbe foglalt könyvek olyan gazdag műveltséganyagot tartalmaznak, amelyre az imádságszerző fejedelmi párnak akár a kegyesség mindennapi gyakorlásában, akár az írói munkálás szükségése lehetett. A gyűjteményben megtalálható a kor magyar nyelvű pietista irodalmának legjava. Az Arndtból és Franckéból fordított művek mellett Bethlen Kata könyvespolcán ott állt Ráday Pál *Lelki hódulása*, Kéri Sámuel *Keresztény Senecája* és más egyéb kegyességi írások azon rendben, „melyekben amaz aranyra és Cédrusra méltó könyvecske, a mi megváltó Krisztusunk követéséről, Kempis Tamástól íratott”.³⁴

Husztai István, a fejedelemasszony háziorvosa, *Paraditsom Kertetskéjét* Bethlen Kata személyes kérésére fordította le magyarra. Az *Etlőljáró beszédet* hosszú, közvetlen hangú ajánlólevél előzi meg, melyben Arndt nézeteitől függetlenül fejtette ki gondolatait a gyakorlati vallásosság lényegéről, a hit megújult tartalmáról: „Ha pedig valaki közel akar Istenhez lenni, az igaz megtérés és az Isten képének bennünk útjólal való felállítása által kell meglyenni . . . így lézsen a belső ember a könyörgés által hatalmas és erős”.³⁵

A pietizmus irányzata — amelyben Thomas Mann-nal szólva „a jámbor érzület, a bensőséges mennyei öröm lázadt fel a megkövült ortodoxia ellen”³⁶ — Halléből indult ki, s nálunk különösen Erdélyben vált széles körben ismertté. A vallásnak ez az új formája különösen közel állt a bécsi száműzetésben magányosan élő fejedelmi párhoz. Pazarló és léha nagyvilági életüknek csak látszólag mond ellent a meghitt imádságok közé való menekülés, pszichológiailag annál hitelesebbnek tűnik a befeléfordulásnak, a lelkiismeretfurdalásnak és önvizsgálatnak ez a módja. Bethlen Kata imádságoskönyvének írásakor gyakran forgatta a jegyzékbe foglalt könyveket, az ezekből merített sablonos és konvencionális formulákon azonban átszillognak a fejedelemasszony ellentmondásos személyiségének jellegzetes vonásai. Ezek felkutatása — a források ismeretében — az irodalomtudomány feladata.

SZÉKELY JÚLIA ANNA

³¹ KANISAI PÁLFI János: *Arany Temjenező*. Pápa, 1632. RMK I. 62F

³² A *contrafėja* megegyezik a francia *contrefait* alakkal, mely Eckhardt Sándor francia szótára szerint *hamisítottat, utánzottat* jelent. A szó — eredeti, franciás hejyesírással — előfordul a már említett német képjegyzékben is: „Meiner Schwester der gräffin Susanna Bánffy *contrefait*”. Ebben a szöveggörnyezetben feltételezhetően *arcképmás* jelentéssel fordul elő. A *Bethlen Miklós önéletírásához csatolt* szöszedetben (*Bethlen Miklós önéletírása*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. WINDISCH Éva Bp. 1955. II. 395.) a következő értelmezése található: uralkodó arcképével ellátott érem. Elképzelhető, hogy ennek a jelentésnek a kialakulásában is szerepe van az *arcképmás* értelmezésnek, hiszen ezt az érmet a király arcképe különbözteti meg a többitől. Ha mindezt elfogadjuk, akkor ez a 37. tétel jelentheti azt, hogy Gyulai Ferenc képmása került a könyvjegyzék végére. Persze még más értelmezése is elképzelhető, erre azonban most térhetünk ki.

³³ Gyulai Ferenc egyébként Bánffy Mária férje. (NAGY Iván: *I. m. IV. 487*) Gyulai Ferenc maga is próbálkozott tollforgatással. 1685-ben írta *Gyulai Ferencnek Karafával való discursusát*. (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és művei*. IV. 138.) Bánffy Mária kéziratos naplót hagyott hátra. (u. o.)

³⁴ KÉRI Sámuel: *Keresztényen Seneca*. Bécs, 1654. Előljáró Beszéd.

³⁵ HUSZTAI István: *Keresztényi jószágos tselekedetekkel telyes Paraditsom Kertetske*. Kolozsvár, 1698. Ajánló levél.

³⁶ THOMAS MANN: *Doktor Faustus*. Ford.: Szöllősy Klára. Budapest, 1967. 111.

Specificatio Librorum.

- 1 Magyar Biblia in fol.
- 2 Lelli Cset in 8°
- 3 Psalterium Hungaricum in 12°
- 4 Pradikyon Kertész in 12
- 5 Barabási dorgelatom in 8
- 6 Magyar Kezirat in 4
- 7 Solharok Magyarasáttj in 4
- 8 Kertészény Jendia in 12.
- 9 Magyar Imadagot Könyv in 12°
- 10 Kallók Prédikái in 8.
- 11 Ueber Willaga in 12.
12. Kéjj-jezueh nagytitka in 8.
13. Francia Biblia in 12.
- 14 Fejedelm Lelke in 4
15. Rébít Kéchy in 8°
- 16 Magyar Imadagot Könyv simit. in 12.
- 17 Lelli Kódolcs in 12.
18. Thomas Kempis in 4.
19. Magy Imad. Könyv simit. in 12.
20. 22. Likion in 12.
21. Eméhang Sep Solharok in 24°
22. Lelli Tlaprom
23. Utmutatása asigas Kertészégyes 12.
24. Solharok Könyv. in 12.
25. Magyar Társas Kultúra. in 12.
26. 7. napi Utitart in 12.
27. Magyar Imadag in 12.
28. Kertész U2 in 12.
29. 12. Elméletgyek in 12.

30. Grijito Balamon n 24.

31. Abikato Imadagoh n 24.

32. Abikato Imadagoh n 24.

33. Kalupa n 28.

34. Solkuroh Magjasaatija n 12.

35. Arany Tenjeroto n 24.

36. Imadagoh Kongvetha n 24.

37. Offi Proff Dyulij Perend Nam Contrafija

~~38.~~ Biljeb Speciale kimpvetha kesenher vorem.

Datu Viermil die 5 Januar 1725

G. Bänffimättä

A klasszicizmus visszaszorulása és utóvédharca — a Felső Magyar Országi Minerva.

Az 1810-es évek végén — 1820-as évek elején Pest irodalmi központtá emelkedéséről nemcsak a *Tudományos Gyűjtemény* megindulása tanúskodik, hanem 1819-től kezdődően Kisfaludy Károly színműveinek átütő sikere is, majd nagy jelentőségű irodalmi zsebkönyvünk, az *Aurora* létrejötte, azon belül pedig az ifjú romantikus nemzedék csoporttá szerveződése. Mindez kiváltotta Kazinczy, az addigi irodalmi vezér rosszallását: e jelenség ugyanis együttjártak irányító szerepének elvesztésével s az általa hirdetett klasszicista elvek fokozatos elhalványulásával. Baráti köre — Dessewffy József, Kis János, Guzmics Izidor és mások — nézeteiben már csak azért is osztoztak, mivel műveik elavultsága, középszerűsége miatt a Pesten szerkesztett új vállalkozásokból mindinkább kiszorultak.

Kazinczy a *Tudományos Gyűjtemény*nyel szemben kezdettől fogva ellenérzésekkel viselkedett. Az *Aurorát* ugyan eleinte támogatta, de a húszas évek közepén egyre jobban elhidegült annak a nemzeti múltat felidéző romantikus irányától. Egy véleményen volt mind-egyben egyik legközelebbi barátjával, Dessewffy József gróffal, aki egyik, 1818. február 13-án kelt levelében ugyancsak dohogva állapította meg: „... A Tudományos Gyűjtemény nagyon német kaptára kezd verődni”.¹ Dessewffy az *Aurorától* szintűgy idegenkedett: a romantikus művek őt is taszították.

Széphalom és környezete számára a húszas évek közepére világhossá vált: ha szembe akarunk fordulni Pesttel és a Pest közvetítette új szellemű irodalommal, akkor önálló orgánusra van szükségük. Nem tudjuk, kiben ötlött fel először az időben harmadik kassai folyóirat, a *Felső Magyar Országi Minerva* eszméje, de az bizonyos, hogy 1824 januárjában Kazinczy már két levélben is biztatta Dessewffy tükárát, Dulházy Mihályt, hogy ne tántorodjék el egy folyóirat indításának gondolatától.² Kapóra jött, hogy Kassán már 1786 óta nyomda működött: az Ellinger-féle, amelynek vezetője, Ellinger István hajlandónak mutatkozott a vállalkozás megjelentetésére. A nyomdász-kiadó kérelmét Kassa város magisztrátusa 1824. augusztus 25-én terjesztette fel pártolólag a helytartótanácshoz, s szeptember 21-én született meg az engedély, azzal a kikötéssel, hogy a lap teljesen politikamentes legyen.³

Az új folyóirat szellemi irányítója és mecénása, Dessewffy József gróf megtestesítője volt a hazai vezető rétegek ellentmondásosságának, kétarcúságának. Ifjúságától kezdve a politikában éppúgy folyvást ingadozott a társadalmi reform és a fennállóhoz ragaszkodás póluspárja közt, mint az irodalomban is összeegyeztetni kívánta romantika és klasszicizmus ellentétességét.⁴ Előharcosa volt például a magyar nyelv jogainak, de beszédeit, sőt naplóját latinul írta. Az elsők közt szállt síkra a liberalizmus eszméiért, a szabadkereskedelemért és a sajtószabadságért, de élete végén épp a reform irányadóival, Széchenyivel, majd Bajzával keveredett meddő vitába. A kor politikusai közül egyike azoknak, akik a nemzetet már nemcsak a nemesi *natio*-t értik, folyóiratát azonban az arisztokrácia támogatásával (és támogatására!) tartja fenn. Méltánylója Anglia szellemi és anyagi fejlődésének, de élete végéig nem képes szakítani a rendi nacionalizmus beidegzettségével. A Habsburg-abszolutizmus és mindenfajta despotizmus elszánt ellenfele, abból azonban semmi sem szűrődik le folyóiratában. Egyike az eredetiség-elv hazai úttörőinek, de gya-

¹ FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Bp. 1887. 140—141.

² KAZINCZY Ferenc: *Levelezése*. Bp. 1909. XIX. k. 18., 27.

³ SASHEGYI Oszkár: *A Felső Magyarországi Minerva történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1941. 374—380.; BELEZNAY M. Cecília: *A Felső Magyarországi Minerva*, Bp. [1942.]

⁴ Gróf Dessewffy József *önéletrajza*. ItK 1891. 472—480.; TOLDY Ferenc: *Gyászbeszéd gróf Dessewffy József felett*. Irodalmi beszédei. Pest 1872. I. k. 85—89.; Gr. DESSEWFFY József: *Munkái*. III. k. *Levelek*. Bp. 1888.; FERENCZY József: *Gróf Dessewffy József életrajza*. Bp. 1897.; MADAY Attila: *Gróf Dessewffy József angol irodalmi műveltsége*. Debrecen 1941.; FENYŐ István: *Az irodalom respublikájáért*. Bp. 1976. 47—49.

korlásából lehetőleg kiiktatná a szubjektivitást és a meditációt, s a fordításokat részesíti előnyben. Egész nemzethez egyszerre szóló irodalmat akar, ehhez azonban az antikvitás kultuszát hívja segítségül. Szükségesnek ítéli a kritikát, de bírálataiért Kölcsyét ő is kárhóztatja, s a műfajnak vállalkozásában egyre alárendeltebb szerepet szán.

Az eddigiekhez hozzá kell tennünk: a húszas évek második felében Dessewffynek már mindinkább a negatívabb vonásai jutottak előtérbe. Abban az 1824. november 15-én kelt előfizetési felhívásban is, amelyet Dulházy és Ellinger írtak alá (Dessewffy névlegesen nem vállalta a szerkesztést), s az írókhoz ugyanekkor szétküldött körlevélben a fejlődést lehetőleg mérsékelni kívánó törekvése szólal meg.⁵ Szelídséget, jámborságot ígér, a „csatapiac” kerülését (oldalvágás az antikritikákat, pennacatákat bőven közlő *Tudományos Gyűjteményre!*), a bölcsesség mértékletességét, az olvasóhoz simulást, a „magos ég középtáji”-t, a többséghez alkalmazkodást. Hangsúlyozza, hogy törekedni fognak az ép ízlés megőrzésére, a könnyen érthető előadásra, a kímélésekre, az akár elavult, akár nagyon újító írásmódok elkerülésére. Kimondatlanul is aligha kétséges, hogy az *Aurora* ellenében.

A vállalkozás kezdetben sokat köszönhetett Kazinczy közreműködésének. Megjelenés előtt elolvasta az első füzetet, mozgósította barátait a folyóirat támogatására, folyamatosan adott kéziratokat, s nem fukarkodott a bírálatnál sem.⁶ Erőteljesen kifogásolta például a lap negyedrést, „monstruózus” formáját, valamint hosszú és semmitmondó címét (amely egyébként csak a feudális partikularizmus erősítésére volt alkalmas a polgári nemzetté válás tendenciáival szemben), s helyette a még klasszicistább *Amalthea* nevet javasolta. Dessewffy védekezett, a felelősséget Ellingerre hátrította, de az ormótlan név és forma maradt.

1825 áprilisának közepén jelent meg a *Felső Magyar Országai Minerva* első füzete, azaz első negyedévi száma. Címclapja igazolásul szolgált a külső kiállítását eleve kárhóztatóknak: maga Dessewffy is elismerte, hogy a közepén látható múzsa klasszicista ideálképe bizony idétlenre sikerült.⁷ Alatta ugyancsak antikvitást idéző jelige olvasható, az átalakított horatiusi mottó: „Opto tibi vultum multa et praeclara minantis”; a címlap hátoldalára viszont — Dessewffyre jellemző ellenpontként — Kisfaludy Károly *Mohácsából* vett sor került: „Él Magyar, áll Buda még!” Az olvasó kezdetben nemcsak az irányzatok közt nem ismerte ki magát — nehézkes volt a folyóirat belső tagolódása is. Negyedévente jelent meg 7—8 ív terjedelmű füzetekben, de a szerkesztő e negyedévi számokat — versenyzendő a *Tudományos Gyűjteménnyel* — hónapokra, azaz három-három részre osztotta, s ezáltal eleve körülményessé tette belső szerkezetét. Igen nagy alakjával, rendkívül széles tükörrel nyomott fekete betűivel, véget alig érő soraival pedig az akkori lapviszonyok közt is kellemetlen esztétikai hatást keltett a folyóirat, s ehhez járult a közlemények osztályozatlan zsúfolódása: az egyes írások egymástól pusztán számokkal különítette el, rovatok nem voltak, a legkülönbözőbb tárgykörű és műfajú közlemények válogatás, csoportosítás, elvi szerkesztés nélkül következtek egymás után. Sőt, a folyóirat oldalszámozása az egyes évfolyamok végén nem fejeződött be, hanem esztendőkön át folytatódott — még áttekinthetlenebbé téve a lapot.

Szerkesztői újságnak szánták, hogy a negyedévi füzetek előtt egy-egy egész oldalas képet is közöltek, rendszerint annak a feudális közéleti tekintélynek (érsek, nádor, aranygyapjas vitéz stb.) képmását, akinek hozsannázó életrajzával vezették be a számot. Az arisztokráciára való orientálódást jelezte egyébként az előfizetők megoszlása is: az induló évfolyam 403 előfizetője között nagyon sok a főrend, jelentős számú a császári és királyi kama-

⁵ Előfizetési felhívás a Felső Magyar Országai Minervára. MTA Kézirattár. Batsányi János hagyatéka. Tört. 4° 49. sz.; A Felső Magyar Országai Minerva irányítóinak nyomtatott körlevele az írókhoz. Uo.

⁶ KAZINCZY: *I. m. XIX. k. 240., 242., 243., 249., 251—252., 257., 303., 307.*

⁷ GRÓF DESSEWFFY József: *Munkái. III. k. Levelek.* Bp. 1888. 160.

rás, táblabíró, alispán — főleg a felvidéki megyékből. (Utóbb ez még fokozódott: 1828-ban a 278 előfizetéből 65 báró, gróf vagy herceg — az egyházi méltóságokon kívül!) Viszonylag kevés ezzel szemben az értelmiségi, azok is az idősebb évszázatokból (pl. Budai Ézsaiás, Cserey Farkas, Görög Demeter, Pánczél Dániel, Pápay Sámuel), a nevesebb pesti írók sorából csak Fáy András és Schedius Lajos fizetnek elő, a liberális törekvések vezető képviselői közül Széchenyi és Wesselényi (ebben azonban nyilván közrehatott, hogy mindkettejüket egy-egy ódával tisztelte meg a folyóirat).

Az induló folyóiratot Dessewffy József programcikke vezet be, mint címe is jelzi — *Előszó az avulni kezdő és a nagyon újítógató írásmódról a magyar nyelvben* — kifejezetten az egyeztetés, a kiegyenlítés jegyében. Éppúgy elveti az ortológiát, mint a túlzott neológiát, — középutassága azonban akkor, amikor az ortológia már végleges vereséget szenvedett, az újítás pedig az irodalmi organumok természetes gyakorlatává vált, csupán látszólagos: a lényegét illetően a konzervatív törekvések képviselőjét jelenti. Dessewffy látja és méltányolja a fejlődést, elfogadja az irodalom eredetiségének és nemzetiségének elveit is („... minden nyelvnek . . . a maga típusa szerint kell a tökéletesség és szépség felé emelkedni”) — csak éppen hozzát teszi, hogy ezt ő másként értelmezi, mint a szélsőségek képviselői. Ő a kölcsönzésektől, az újítások, a nyelvi díszek használatában mértéktartást igényel, ideálja az, amikor az író a hathatós nyelvet a választékos szövi össze, s harmóniában marad az olvasók többségével. „... Lassan és halkkal kell megszelídíteni olvasóikat, nem rántva, hanem vonzogatva a helyesebbet, a szebbet” — hirdeti meg Dessewffy folyóiratában az irodalmi-kulturális konzervativizmus vezérelvét. Íróársainak a horatiusi mottót ajánlja jelmondatul: *quod multa dies et multa litura coercuit* — azaz a korrekciónak, az alkotói ihlet megfigyelmezésének, a szüntelen csiszogatásnak, ideáció és produkció szétválasztásának elavult, klasszicista elveit. S amit itt nyelv és kultúra viszonylatában elvileg kifejt, azt folyóirata következő számában — Delille abbé *L'homme des champs* című, jellegzetesen klasszicista verseskötetének Kis János nyújtotta fordításával kapcsolatosan — az irodalomra is alkalmazza (1825. II. negyed). Az a költészet tetszik neki, ahol nincsenek nagyobb szenvedélyek, érzelmi konvulziók, ahol nyugodt mederben tükröződnek a megfigyelmezett érzelmek, ahol a harmóniát és a belső békét indulati viharzások nem veszélyeztetik:

„... Nem minden ember szereti a záport, a villámokat és a mennykövek durrogtatását. Sokan inkább kedvelik a csenedesebb ég s föld tüneményeket a rettegető földalatti mélységek sötétségeinél s rázkódásánál.”

A sikerült első számban még az egyeztetés tendenciája uralkodik, nem fordulnak nyíltan szembe az új törekvésekkel. Montesquieu 1725-ben mondott beszéde a tudományok műveléséről az emberi értelem haladása melletti tanúság; Kazinczynak legrégebbi nyelvemlékeinket bemutató cikke ugyancsak a fejlődéselvet revelálja, méghozzá a nemzeti irodalom egészen belül; a szerkesztő fiának, Dessewffy Aurélnak az ízlésszó alkotott tanulmánya pedig egészen kanti és schellingi nyomokon jár: a szépélmény befogadásáról szólva vérbéli romantikus esztétikai elveket fejt ki. Az az episztola is, amelyben Kazinczy Wesselényi Miklóst s benne a jövő reformifjút, a nemzet hivatott vezérét ünnepli, a fiatal, aki másként él, mint hazája átlagos arisztokrata ifjúsága, akár az *Aurorába* beillene.

S magát az első évfolyamot lapozgatva is nem egy új szemléletű, főképp esztétikai-irodalomelméleti tárgyú írásra bukkanunk. Dessewffy Aurél a szépről értekezve annak gondolati magvát, az érzelmeket mozgásba hozó „összefogó közgondolat” fontosságát emeli ki (1825. II. negyed); Mokry Benjamin a régi és az új poézis közt különbséget téve az antikvitásba sorra belelátja a romantikus irodalmiság jegyeit (III. negyed); az Olaszországban utazó pályakezdő kritikus, Szontagh Gusztáv a haldokló gallus, a szabad hazá-

ért magát feláldozó hős szobráról ír elragadtattottan, s Canova fölé helyezi az „isteni” Michelangelót és Rafaelt (IV. negyed); kiváló statisztikusunk, az ekkor Patakon professzor Magda Pál pedig egyenesen olyan nézeteket hangoztat, hogy valódi magyarságot a népnél kell keresni, a nemzeti nyelvnek és műveltségnek a népnyelv az alapja (II. negyed). Emellett kezdetben a közéleti irodalom terén is tud tartalmasat nyújtani folyóiratunk. Dessewffy *Az élet-vermekről* címmel az előbbi évek súlyos ínsége nyomán nyíltan feltárja a falusi lakosság nyomorát (I. negyed), amikor pedig 1825 őszén Széchenyi megteszi híres akadémiai felajánlását, elsőként üdvözli lelkes ódában a nemzet ébresztőjét és az európai műveltség hazai magvetőjét (IV. negyed.)

Mégis: már az induló *Felső Magyar Országi Minerva* anyagának zöme súlyos korszerűtlenségről tanúskodik. A szerkesztő a hajdani *Orpheust* vette mintájául, ahol nyelv, költészet, morál és tudomány még együtt szerepelt, s amely fordításokat bőven közölt. Közben azonban végbement nemzeti műveltségünkben a szépirodalom önállósulása a tudománytól, az erkölcsnemesítő irodalom helyett mindinkább a társadalmi publicisztika került az érdeklődés előterébe, az eredetiség pedig az *Erdélyi Múzeum* óta irodalmunk folyvást hangoztatott princípiuma volt. S tegyük hozzá: az 1790-es év Kazinczyja lehetőleg olyan idegen auktorokat szólaltatott meg, akiknek valamiképp közük volt az akkori jelenhez, a kassai lapban átültetett antik klasszikusok, Platón, Epikürosz, Xenophón s a többiek, valamint XVIII. századi társaik, Johnson, Buffon, Voltaire, Wieland stb. már a letűnt idők kórusát képviselték. Másrészt Kazinczynak annak idején sikerült a kor csaknem valamennyi jelentős költőjét maga köré gyűjtenie — itt viszont ő volt az egyetlen irodalmi tekintély.

Kevés kivétellel hiányoztak a pesti írók, már csak a folyóiratban őket ért támadások miatt is. Kisfaludyékát irritálta, amikor a széphalmi mesternek Mailáth János gróf német nyelvű dalairól írott himnikus magasztalásai közt olyanokat olvastak, hogy „... a reális világ halála a művésznek”, s hogy az aulikus gróf versei azért gyönyörűek, mert bennük „... Nincs megnevezve a hely, nincsenek megnevezve lakóji” (II. negyed). Ugyanígy idegenkedést keltett bennük a „rajoskodás”, azaz az ábrándozás, a merész képalkotás, a képzelőerő elleni kirohanás, illetve az irodalmi zsebkönyvek „túlzásai” ellen intézett didaktikus intelmek is (IV. negyed). A folyóirat kontextusában még Fáy András *Levéltöredék Pestről* című szépprózai írása is a fővárosból való kiábrándultságot erősítette (IV. negyed). Ehhez járult a folyóirat szépirodalmi anyagának nagyfokú gyengesége: jobbára azok töltötték meg klapanciáikkal, finomkodó érzelgéseikkel és a formalista üresjárataikkal a *Minervát*, akiknek az *Aurorában* már nem, a másik zsebkönyvben, a *Hébében* éppen nem jutott hely.

Ennek megfelelő volt a visszhang is. Az 1826. évi előfizetői hirdetés már jelzi ezt: a „főméltóságok”-nak ugyan tetszett a folyóirat, de „néhány szórásálhasogató hazafi”-nak nem.⁸ Közéjük tartozott Kölcsey, aki nem talált benne „legkisebb használhatót” sem; az ifjú Zádor György, aki a régebbi kassai vállalkozások után harmincöt esztendővel jóval többet várt volna; valamint a lapot igen kevésre értékelő Bajza.⁹ Még Toldy is, jóllehet ő a *Tudományos Gyűjteménnyel* való akkori ellentéte miatt támogatta a *Minervát*, megállapította 1826 tavaszán: az új folyóirat nem kapott erős lábba, s nehezen is fog.¹⁰

Így igaz: a második évfolyamtól kezdve mind erőteljesebbé vált a hanyatlás. Nem csupán a szerkesztőségen múltott ez, ahonnét Dessewffy József az első év végén az országgyűlésre távozott, s távollétében a lap irányítása tizenhat éves fiára, Aurélna, a koncepciót-

⁸ Jelentés *Minerva* 1826. esztendei folytatása iránt. *Felső Magyar Országi Minerva* 1825. 10. sz.

⁹ KAZINCZY: *I. m.* Bp. 1910. XX. k. 171., XIX. k. 427.; *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése.* Bp. 1969. 286.

¹⁰ BAJZA József és TOLDY Ferenc: *I. m.* 292.

lan Dulházyra és Ellingerre maradt. Súlyos csapást jelentett az a hatósági eljárás is, amelyet a Széchenyi-óda közlése előidézett: udvari dekrétummal tiltották be miatta a kötetet, új lapokat ragasztattak az inkriminált költemény helyébe, a cenzort felelősségre vonták, a lapot pedig attól kezdve mondvascinált ürügyekkel folyvást háborgatták.¹¹ Könnyű elképzelnünk, hogy az addig is konzervatív szellemiségű szerkesztőség a hajszá hatására mennyire megmerevedett és mily konformissá vált! Panaszkodott is az üldözés és a kevésszámú előfizető miatt keservesen Dulházy Mihály, 1826 nyarán Kazinczynak: „... Mindeképp el kell enyészni Minervának nemsokára.”¹²

A kedvezőtlen körülmények s a rátermett irányítás hiánya következtében a második évfolyamtól kezdve a folyóirat mind görcsösebben és reménytelenebbül igyekszik épp az ellenkezőjét csinálni annak, mint a *Tudományos Gyűjtemény*. Ha ott előtérbe kerül a kanti individualitásesszme, a szubjektum fontossága, az egyéni tehetség, akarat és cselekvés elhivatottsága, akkor a kassaiak az emberiség keresztyén közösségét hirdetik a protestáns prédikátor-szerzők kegyes erkölcsnemesítő modorában. Míg a Pesten szerkesztett folyóirat másik jelentős törekvése a polgári nemzetté válás eszmevilágának, a rendiségen kívül állók érdekeinek megszólaltatása, Dessewffy orgánuma erről érdemlegesen nem mond. A liberális romantika jegyében amaz egész sor nép- és helyleírással ismerteti meg olvasóit — a *Minerva* lapjain viszont legfeljebb az ókori Rómába kalauzol el a buzgó Kis János, tíz éven át tartó folytatólagos és fáradhatatlan szívóssággal. Ott az időszerű reformjavaslatok körül ütköznek meg a vélemények, itt a régi típusú népnevelő irodalom folyik tovább, a népoktató könyvecskék szintjén, „ártalmatlan” ismereteket nyújtva az olvasónak. Thaiszék, méginkább Vörösmartyék a teremtő géniusz, a nemzeti irodalom és a népiesség ideáit kolportálják, — ezzel szemben soha annyi (s annyi fölösleges, funkciótlan) fordítást, mint a kassai folyóiratban, hozzávéve ehhez az antikvitás kultuszának szinte elefántkórját! A pestiek a nemzeti hagyományokat affektív módon, a jelent ébresztve-erősítve idézik, — a kassaiak kezén régiséggé porlik szét a múlt. S a szépirodalmi anyagot nem is szabad az *Aurorával* egy napon említeni. A műfajok megoszlása árulkodó itt: a zsebkönyvben a nemzeti múltidéző epikum műfajai dominálnak (eposz, elbeszélő költemény, heroid), kiegészítve a realizisztikus novellával, népdalokkal, vígjátékokkal; a *Minervában* tanítókölteményekbe, epigrammákba, szonettekbe, szentimentális dal- és Himfy-regutánzatokba, „eredeti magyar románok”-ba, levelekbe, allegóriákba és parabolákba fulladhatunk. A klasszicizmus idejétmúlt perzsavására. S főleg az alkalmi versek áradatába, amelyeket az *Aurora* már elvszerűen kirekesztett. Leginkább pedig a munkatársak névsora jelzi a különbséget: Kis János, Guzmics Izidor, Nagypáthi Kiss Sámuel, Edvi Illés Pál, Terhes Sámuel, Bárány Ágoston, Udvardy János írnak Kassára rendszeresen — azaz többnyire epigonok, féltelenségek vagy éppenséggel dilettáns tollforgatók. Kölcsey és Kisfaludy Károly, a húszas évek legnagyobb irodalmi tekintélyei viszont nem adnak kéziratot.

Az eredmény meglátszik az előfizetők számának megcsappanásán. Ez a szám már 1826-ban a kezdeti 403-ról 264-re zuhan, s attól kezdve sohasem éri el a háromszázat. A helyettes szerkesztő nemcsak Kazinczynak panaszkodik emiatt: az újabb szerkesztőségi közleményekben nyíltan szól arról, hogy a közönség nem támogatja a folyóiratot.¹³ S hogy mennyire nem, azt Széchenyi fulmináns kritikája tükrözi legérzékletesebben. Ez a bírálat és a körülötte támadt polémia nemcsak a *Minerva* megítéltetése miatt érdekes, s nem is csupán azért, mivel ez volt a „legnagyobb magyar” első személyes jelentkezése a hazai

¹¹ SASHEGYI: I. m.

¹² KAZINCZY: I. m. XX. k. 70.

¹³ Jelentés. Hazai és Külföldi Tudósítások 1826. 22. sz. (IX.13.) melléklete; előfizetési felhívás az 1827. évre. MTA Kézirattár. Batsányi János hagyatéka. Tort. 4° 49. sz.

sajtóban, hanem azért is, mivel érzékletesen tanúsítja mély érdeklődését az újságírás, a korszerű publicisztika iránt.

1828 tavaszán Széchenyi megelégette a kassai folyóirat mind színvonalatlanabb számain, s külső kiállításáról szóló ironikus-fanyar glosszát küldött be a szerkesztőségnek.¹⁴ A cikket közölték, de egyszersmind ellátták sértődött és kioktató széljegyzetekkel. Újabb cikkében Széchenyi udvariasan bár, de fenntartotta kifogásait, sőt levélben fordult Dessewffy Józsefhez. Ez az 1828. szeptember 26-án kelt levél elsőrangú dokumentuma a hazai sajtó történetének: szerzője benne már a liberális, ellenzéki sajtónak azt a modelljét vázolja fel, amely utóbb az *Athenaeum*, a *Budapesti Szemle* és a *Pesti Hírlap* hasábjain valósult meg.¹⁵ Széchenyi mindenekelőtt praktikus javaslatokkal él: nem lehetne-e minden füzetet úgy, mint azt az *Edinburgh Review* (az angol liberálisok világhírű folyóirata!) egyedül is megvásárolni; azt megvalósítani, hogy minden esztendő egyes lapszámmal kezdődjön s csak két füzet alkosson egy kötetet; hogy a tárgyakat a folyóirat minden lapján külön feltüntessék, végül pedig, hogy a középszerű rajzokat mellőzzék? Még fontosabbak tartalmi jellegű elgondolásai. Mellékeli a folyóirat általa vágyott-elképzelt témajegyzékét: a *Library of Useful Knowledge* című angol folyóirat ismertetése, Új-Hollandiában tett utazások, John Bowring utazása Magyarországon, Magyarországnak a tengerrel való összeköttetése, magyar termékek kivitele 1820-ban és 1829-ben, Fiume magyar kikötőhely hasznóvételei, vizsgálatok az új és régi gazdaság módjáról, pesti függőhíd, Dunán való kereskedelem a Fekete-tengerre stb. Különbösebb kommentár itt aligha szükséges: a későbbi nagy reformpolitikus és publicista társadalmi koncepciója készül itt elő.

Széchenyi fellépésének — egyelőre legalábbis — meglett a foganatja. 1829 januárjától kezdve új formátumban, nyolcadrés alakban jelent meg a folyóirat, egy-egy évfolyam pedig a sokkal kezelhetőbb két kötetben. Változtattak egy időre a szellemi materia egyoldalúságán is: az oly cikkek társaságában, melyek szerint minden újítást gyanakvással kell fogadni, s hogy a magyar nép alkatilag idegenkedik a költészettől és a színjátékoktól, népdalai pedig értéktelenek, most már más jellegűek is megjelennek. Udvardy János földmérés-köntörfalazás nélkül leírja, hogy a szegény dolgozó parasztnak sorsa sok helyen nem jobb a baroménál; Kazinczy Wesselényi lótenyésztési tevékenységéért lelkesül; Almási Balogh Pál pedig a sajtó hasznáért, a nyugat-európai újságírás eredményeiért, az angliai „határtalan nyomtatásbeli szabadság”-ért (II—IV. f.). Megszólaltatják az Aurora-kör egyes tagjait is: Bajzának az újabb kori európai fejlődést az antikvitás fölé emelő történetfilozófiai eszmefuttatását közlik, Vörösmartytól pedig *Mikes bája* című híres elégiáját (a cenzúra miatt *Az öreg rabszolga Pompejus sírja fölött* címmel), a haza magára hagyatottságának fájdalmas, gazdag személyességű siratását. (III—IV. f.)

Ez a fellendülés azonban nem tart sokáig. 1830-ban lezajlik a *Conversations-lexikoni pör*, amelyben a lap szellemi irányítója tudvalevőleg alapvetően érdekelt, megindul az őt tönkreverő *Kritikai Lapok*, mindennek hatására pedig a *Minerva* még retrográdabb, valóságellenesebb szintre zuhan vissza, mint 1829 előtt. Képtelen antikvitáskultuszára mi sem jellemzőbb, hogy 1831-ben már egyik munkatársa jelentet meg cikket itt *A régi-ségek eránt való szerfelett tiszteletéről*. (I. k.) Az 1830-cal kezdődő évfolyamok sivár betűtengerében Kazinczynak posztumusz műve, az *Erdélyi levelek* már valósággal oázist jelent: tájak villannak fel, emberi arcok elevenednek meg, mozgás, változás tűnik elénk. Azt kapjuk benne, amit a kassai folyóiratban különben ekkor már soha: életre kel a holt anyag. (1831. III—IV., 1832. I. k.)

¹⁴ A *Minerva* számára gróf Széchenyi István. Felső Magyar Országai *Minerva* 1828. II. negyed 1759.; vö. még: III. negyed 1880—1884.

¹⁵ Gróf Széchenyi István: *Naplói*. Bp. 1932. III. k. 746—748.; Dessewffy válasza: uo. 757.

A harmincas években már csak vegetál a *Minerva*. Oly kevés az előfizető, hogy névsorukat 1830-tól nem közlik többé, 1833-ban meg sem jelenik a folyóirat, 1835—1836-ban pedig csupán két-két kötet. Ez utóbbi évben — a sors iróniájaként — épp itt lát napvilágot időszaki sajtónk helyzetéről egy élesen bíráló közlemény, melynek találó megállapításai sorra ülnek a *Felső Magyar Országai Minervára*. Ez az álnévben közölt, *Egy-két szó az időszaki iratokról s ezek nem tenyészhetőségüknek főbb okairól hazánkban* című írás főképp azt kárhoztatja, hogy a szerkesztők anyaghiány miatt helyt adnak

„... olykor a legérdektelenebb, legüresebb, léhább, hogy ne mondjam, egészen haszontalan iratoknak is”, hogy „... minden tudni és olvasni méltók összehányva és szétszórva, mint annyi káoszok jelennek meg egyugyanazon folyóiratban gyakran”, hogy az olvasó „... enciklopédiai gyűjtemény helyett merő antikváriusi kompilációk halmazát, reves oklevelek s egyéb penész körül elészedett, régi, érdeketlen iratok gyűjteményét” kapja, „... az élet való képei helyett ízetlen rokkameséket”.¹⁶

Az ismeretlen cikkíró olyan folyóiratot kíván, amely jelen szükségleteinkkel leginkább foglalkozó írásokat közöl. Kívánsága nemsokára teljesül: 1837-ben megindul az *Athenaeum*. A kassai lap szerkesztői pedig még egy utolsó, kétségbeesett kísérletet tesznek: 1837-es előfizetési felhívásukban a folyóirat címét *Magyar Minervára* változtatják, s azt ígérik, hogy ezentúl az egész országhoz kívánnak szólni.¹⁷ A közönség azonban így sem reagál: a vállalkozás 1836 után nem jelenik meg többé.

Tíz évfolyam, negyven kötet, közlemények végláthatatlan sokasága — a *Felső Magyar Országai Minerva* egészen eredménytelen lett volna? Önmagában kétségkívül igen, — de haszontalan mégsem volt. Azzal ugyanis, hogy összegyűjtötte a hazai művelődés elavult és színvonalatlan törekvéseit, szándéka ellenére is katalizálta, felerősítette és még határozottabbá tette a sajtó újat akaró erőinek, az *Élet és Irodalom* — *Muzárium*, a *Tudományos Gyűjtemény*, leginkább pedig a *Kritikai Lapok* szerkesztőinek tevékenységét. Plasztikusan tükrözte a kor gondolkodó fői előtt egyfajta irodalmiság és kultúrakoncepció visszafordíthatatlan elmúlását.

FENYŐ ISTVÁN

Bartha Boldizsár Rövid Chronicajának XIX. századi kiadásairól. Bartha Boldizsárnak, a szűcsmesterből lett városi főbírónak várostörténete nemcsak művelődéstörténeti szempontból érdekes és értékes munka Debrecen 1564—1664 közötti éveiből¹, hanem mint személyes hitelű irodalmi alkotás, egyéni hevületű történelmi mű is figyelemre méltó, ha újabbban ki is szorult irodalomtörténetünkéből. Toldy Ferenc még méltónak tartotta reá, hogy legalább megemlítsé a XVII. század „kisebb” történetíróinak sorában², s Angyal Dávid joggal írta a „nagy Beöthy”-ben a századfordulón, hogy

„mulasztás volna hallgatással mellőznünk Bartha Boldizsár épp oly eleven mint hiteles Rövid Chronicaját (1666), mely Debrecen városának, a szerző »édes lakó-hazájáé«-nak, különösen a II. Rákóczi György lengyel hadjáratát követő években kiállott szenvedéseit beszéli el.”³

De később az olyan nagy részletező munkában is, mint amilyen a „nagy Pintér” pusztá bibliográfiai adat lett a *Kortörténeti főljegyzések szerzői* között. Később azután még ennyi sem. Pedig ma is megérdemelné figyelmünket, már csak stílusánál fogva is, mely vetek-

¹⁶ *Felső Magyar Országai Minerva* 1836. I. k. 14., 15—16., 22.

¹⁷ MTA Kézírtattár. Batsányi János hagyatéka. Tört. 4° 49. sz.

¹ ÖRVÉNYI Béla: *Bartha Boldizsár „rövid chronica”-jának művelődéstörténeti vonatkozásai*. Bp. 1906.

² L. *A magyar nemzeti irodalom története*. Írta TOLDY Ferenc. I. Pest, 1868. 69.

³ L. *A magyar irodalom története*. Szerkesztette BEÖTHY Zsolt. I. Bp. 1896. 331.

⁴ L. PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténete. III.* Bp. 1931. 195.

szik helyenként legjobb emlékiróink lapjaival. Többek között ez is oka lehetett annak, hogy a XVII. századi kiadványnak, amely egy század múltán szinte hozzáférhetetlenné vált, új kiadásait készítették elő a XIX. század elején.

Maga Csokonai is ott található a tervezett új kiadás munkásai között. 1801-ben készített *Vázlatos kiadási terv*-ében Zrínyi *Szigeti veszedelmének* tervbe vett új kiadása után található a „Barta B.” utalás,⁵ amely nyilván Bartha Boldizsár *Rövid Chronicájára* vonatkozik. Más forrásokból is tudunk róla, hogy készült e munka kiadására: 1804. jún. 14-én írta Kazinczynak:

„Ha az a' tőlem legközelebb kiadandó Manuscriptum, mellynek titulussa: *Debretzen Krónikája, és Debreczeni Miscellák*, a' Purizáló által a' héten elkészültek volna, magam is annak kedvéért Váradra fel menék vala.”⁶

Bartha Boldizsár krónikáját Csokonai atyja is lemásoltatta 1774 nyarán abba a kéziratok kötetbe, amelyet *Csokonai József naplója* néven szoktak emlegetni, s amely aztán a költőre szállt.⁷ Hogy mégis újra lemásoltatta a művet, az azt bizonyítja, hogy az értékes — illusztrált — családi ereklyét nem akarta nyomdába adni. Egyébként a *Debreczeni Miscellák* anyaga is alighanem Csokonai József kéziratok kötetéből került ki, amelyben többek között ő maga is följegyezte a város életének fontosabb eseményeit 1774—1782-ig.⁸

Csokonai kiadási szándéka már nem valósulhatott meg: fél évvel azután, hogy Kazinczynak tervéről beszámolt, meghalt. A kiadás munkája barátaira maradt.

Azt, hogy Bartha Boldizsár 1666-ban megjelent műve a XVIII. század végén már hozzáférhetetlen volt, s hogy megvolt az igény olvasására, bizonyítja Csokonai József kötete is, éppúgy, ahogy számos többi egykorú másolata.⁹ Különös és szomorú időszerűséget adhatott a kötetnek az a sok erőszakosság, amivel a Habsburg-hatalom a város protestáns autonómiájának megtörésére törekedett s amelyről Csokonai József is beszámolt naplójában.¹⁰ Bartha Boldizsár *Chronicájának* szilárd hitéből, nemes patriotizmusából s a közösségért élő-haló önzetlen felelősségérzetéből erőt meríthettek az utódok is szorongatottságukban. Emellett nagy vonzóerőt adott a könyvnek az is, hogy érezni lehetett hangjából, stílusából, hogy egy népevel egyé vált debreceni polgár, „civis Debrecinus” beszél belőle, olyan valaki, aki saját bőrével, idegével próbálta végig a fenyegető évtizedeket.

Olyan könyve lehetett Bartha Boldizsár *Rövid Chronicája* a városnak, amely a Biblia mellett ott állhatott a mestergerendán szinte minden házban, így érthető, hogy a tűzvészektől gyakran látogatott Debrecenben egy század leforgása alatt alig maradt példány a különben is agyonolvasott könyvből.

Szabó Károly 1879-ben a *Régi Magyar Könyvtárban* már csak egyetlen teljesen ép példányáról tudott, amelyet a debreceni Ref. Kollégium könyvtárában őriztek. (S mindössze öt föllelhető példányáról volt még tudomása; a nagyenyedi kollégium kötete 1848-ban megsemmisült.)¹¹

⁵ Vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Összes művei. Költemények. I.* Bp. 1975. 225. A következőkben: ÖM. I.

⁶ L. KazLev. III, 202—203., ill. HG.II, 789.

⁷ Vö. *Csokonai emlékek.* Összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs. Bp. 1960. 543 k. A következőkben: CsEml.

⁸ Vö. CsEml 545.

⁹ Ilyen másolatai az OSZK-ban a Quart. Hung. 92., 93. és 2054. jelzet alatt. Molnár József a hajdúnánási gimnázium Hajdú-múzeumából említette a *Chronicának* egy félbörkötésű másolatát, s egy másik hajdúnánási másolatáról is említést tett, Igmándy József tulajdonából. (L. DebrSzle 1939. 173.) A debreceni Kollégium Nagykönyvtárában öt másolata található Bartha művének s a Déri Múzeumba is került egy a Csokonai-Kör tulajdonából (Vö. *Pap Károly Emlékkönyv.* Debrecen, 1939. 593.)

¹⁰ CsEml 8., 17., 19. stb.

¹¹ L. RMK 1032. sz.

A debreceni Kollégium Nagykönyvtárában azonban Bartha Boldizsár munkájának még egy példánya található, amelyről Szabó Károly azért nem szerezhette tudomást, mivel az csak 1863-ban került a könyvtár tulajdonába.¹² Ennek az R. 681. 20. jelzetű példánynak a története érdekesen vet fényt a város polgárságának olvasottságára és művelődési igényére: 1704-ben Ethei István borbélymester tulajdona volt, akinek hagyatékában, 1729-ben 97 (!) darabból álló könyvtárat találtak.¹³

Érthető érdeklődéssel vettem ezek után kézbe a prágai Egyetemi Könyvtár Kubelik (Széll) gyűjteményében egy kötetet, amelynek címlapján ez volt olvasható:

„Rövid Chronica, | avagy oly | beszélgetés, | mely | a' közelebb elmúlt száz esztendőök
alatt | Debreczenben | esett | emlékezetesebb dolgokról . . . | íratott, és szedegettetett
öszve | Bartha Böldisár | által | 1664-dik Esztendőben. | Nyomatódott Debreczenben |
1666.”

A 107 számozott oldalból álló nyomtatványról mindjárt látszott, hogy impresszuma ellenére nem lehet XVII. századi, legföljebb a XVIII. század végén vagy a XIX. elején készülhetett.

Vajon azt a XIX. századi bécsi kiadást találtam volna meg, amelyre Toldy utalt irodalomtörténetében?¹⁴ Toldyra hivatkozva említi Szinnyi is ezt a bécsi kiadást.¹⁵ Hogy mégsem a bécsi kiadás akadt kezembe, arról Petrik győzött meg, aki bibliográfiájának 1892-i pótkötetében pontosan idézi ezt a ma már ismeretlen bécsi kiadványt: „*Rövid chronica . . . 1664. esztendőben* (8-r. 4. lev., 158 l. és 1 lev.) Bécs, 1819. (Ny. n.)” Az évszám és a hely igazolja Toldyt, a terjedelem viszont bizonyítja, hogy nem lehet azonos a 107 oldalas prágai példánnyal. Petrik adatának hitelét megerősíti, hogy idézi Horovitz 1876-i árjegyzékét is, amely a könyvet 3 frt-ért ajánlotta.¹⁶

Hazai könyvtárainkban nem sikerült nyomára bukkannom az 1819-i bécsi kiadásnak, amely száz éve még a könyvárjegyzékekben is szerepelt. Talán valamelyik bécsi könyvtárban megtalálható.

A Toldy említette bécsi kiadásról Örvényi Béla is megemlékezett s ugyanott egy debreceni utánnomást is megemlített: „Debreczenben is az 1666-iki első nyomtatás után még volt később utánnomás, de annak példányai nem ismeretesek.”¹⁷ Közelebbi adatot a debreceni utánnomásról nem közölt.

Zoltai Lajos viszont pontos leírást adott Bartha *Chronicájának* a debreceni Kollégium anyakönyvtárában őrzött J. 2371 jelzetű „papírfedelű, 8-ad rétű példányá”-ról, „amely csakugyan a mult század [= XIX. sz.] elejéről származó nyomtatványnak látszik.”¹⁸ Megírja azt is, hogy „se a nyomda helye, se a kiadás éve nincs rajta megnevezve”. (Ezt úgy kell érteni, hogy az utánnomás újraközölte az első kiadás helyét és évét.) Majd megállapítja, hogy

„Minthogy Pósalaki János »Declaratio afflictio status lib. Reg. que Civitatis Debreczen etc . . . 1696.« című latinnyelvű emlékiratát is tartalmazza, nagyon valószínű, hogy Debreczen város könyvnyomdájában készült, mégpedig javított irányból következően, a mult század tizes-huszas éveiben . . .”

¹² Vö. Zoltai Lajos: Barta Boldisár, Debrecen XVII-ik századbéli krónikása. *Pap Károly emlékkönyv*. Debrecen, 1939. 592.

¹³ Vö. ZOLTAI: I. h.

¹⁴ Idézett munkájának könyvészeti részében Bartha krónikájának adatai így találhatók: „*Bartha Boldizsár Debreceni krónikája* (Debr. 1664. és Bécs 1819)” (I. m. 69)

¹⁵ L. I. m.

¹⁶ L. PETRIK IV, 14.

¹⁷ I. m. 24.

¹⁸ I. h. 592.

Mivel megírja, hogy a munka 107 lap terjedelmű s ebből 84 jut a *Chronicára*, a többi a *Declaratoria*, eldől, hogy a prágai példány azonos ezzel a XIX. század eleji — föltehetően debreceni — kiadással. (A 107 oldalas prágai példány is tartalmazza Pósalaki János *Declaratioját*, amelyet különben Csokonai József is bemásoltatott — magyar nyelven! — naplójába¹⁹ s amelyet általában együtt másoltak le ebben az időben Bartha *Chronicájával*.²⁰

A Zoltai által említett példány jelenleg is megtalálható a debreceni kollégium Nagy-könyvtárában, s így kétséget kizáróan sikerült azonosítanom vele a prágai Egyetemi Könyvtárban a Széll Farkas hagyatékában talált példányt. Ezek szerint ebből a XIX. század eleji — valószínűleg debreceni — kiadásból jelenleg két példány ismeretes.

Az 1819-i bécsi s a vele nagyjából egykorúnak tekinthető debreceni kiadás mellett volt még egy közel egykorú kiadása Bartha *Chronicájának*, s ez most már pontosan helyhez és időhöz köthető.

Már Szinyei említést tett arról 1891-ben, hogy „Lenyomatott újra a jelen század első felében a debreceni naptárakban; ezekből Nagy Gábor 1837-^{ben} egy példányt összeállított, mely megvan a nemzeti múzeumban . . .”²¹ A „debreczeni naptárak” nem más, mint a Csokonai barátja, Fazekas Mihály által szerkesztett *Debreczeni Magyar Kalendárium*, amelynek 1822—1831-i évfolyamában jelent meg Bartha munkája, némi kihagyással (a diák- és cívislázongásokról szóló részletek maradtak ki, nyilván tekintettel a cenzúrára is). Ezekből a közleményekből állította össze Csokonai másik barátja, a könyv- és kéziratgyűjtő ügyvéd, Nagy Gábor a Szinyei által is említett példányt, amely jelenleg az OSZK-ban 197 844. jelzet alatt található.²² Nagy Gábor *Jegyzés-éből* az is kiderül, hogy csak kézirat másolatból ismerte az 1666-i első kiadást, s nem tudott a későbbi bécsi és debreceni kiadásokról: Fazekas kalendáriumi közlését nevezi „második kiadás”-nak.²³

Mindenesetre igen érdekes, hogy Bartha Boldizsár 1666-i *Chronicájának*, több mint 150 év múltán, szinte egyidőben három új kiadása is született. A fölmerülő igény érthető Debrecennek a Habsburg-katolicizmus által fenyegetett már említett helyzetéből. S az, hogy Barthának erősen protestáns és demokratikus színezetű munkája nem kívánatos könyv volt a Habsburg-birodalomban, látható abból is, hogy mind az 1819-i bécsi, mind a nagyjából vele egyidős debreceni kiadás a kiadó és a nyomda neve nélkül látott napvilágot s Fazekas Mihály is elhagyott két kényes fejezetet belőle naptárában.

A mű nagy olvasottságára jellemző, hogy a bécsi kiadásból egy példány sem maradt ránk s a debreceni kiadásból is mindössze kettő: kevesebb, mint a szintén nagyon ritka XVII. századi editio princepsből.

Gondolkodni lehetne Bartha Boldizsár irodalmilag is értékes munkájának — amelyet már Csokonai is ki akart adni s amelyből mindössze egyetlen teljesen ép példány ismeretes — új hasonmás kiadásáról.

SZILÁGYI FERENC

¹⁹ L. CsEml 544.

²⁰ L. DebrSz. 1939. 173.

²¹ MÍrók I, 638.

²² A kötetbe oltózott, fűzött közlemények elején Nagy Gábor autográf bejegyzése: „Bartha Boldizsár Debreczen Kronikája. Nyomt. Debreczenben. 1666. Sadrébb egynehány Kalendáriumokban lett új nyomtatásból öszveszedte 1837-ben Nagy Gábor sk.”

²³ „Ezen második kiadásban a’ nyomtatás ideje 1664-^{re} hibásan tétetik; mert 1666-^{ra} Debreczeni 8° kinyomtatását mind az én Kéziratom, mind a’ Gróf Teleky Sámuel Catalogussa III 97. mind Horányi I. 166. bizonyítják. Ezek közt Telekynek legtöbb hitelt adhatni, kinek maga a’ könyv is megvölt.”

Darvas József *Fekete kenyér* című regényének ügyészi „kritikája”. 1. A *Fekete kenyér*, mely először 1934-ben jelent meg, Darvas József első regénye (s első könyve). A címlapon a Viktória Nyomda Könyvosztálya van kiadóként föltüntetve, de a könyv tulajdonképpen Darvas magánkiadásában jelent meg, — a 132. lap alján ugyanis ott az árulkodó jegyzet: „Kiadásért felél Darvas József Budapest, Bérkocsis u. 26.” E regény természetesen, mint a 22 éves írók első könyvei általában, nem igazán jó regény. Minden vonatkozásban alatta marad annak a szintnek, amely majd a kiforrott Darvast jellemzi. Nem is művészi megformáltsága, esztétikai értéke keltett figyelmet, hanem a könyv életanyaga. Alighanem általános volt a vélemény, amelyet a *Nyugat* kritikusa, Nagypál István fogalmazott meg:

„Darvas könyvének megvan az az előnye a legtöbb ilyen háttérű regénnyel szemben, hogy ment marad a kínálkozó agitációtól, a mondanivalón túllépő állásfoglalástól. *Élég állásfoglalás maga a tárgya és az áltélt szemlélet*(. . .) *A tények beszélnek, nem kell az írónak túlordítania őket*”.¹ (Kiemelés tőlem. — L. A.)

E lázító életanyagra — aligha véletlenül — a budapesti „kir. ügyészség” sajtórendészeti osztálya is fölfigyelt. A szegedi Egyetemi Könyvtár 47363 szám alatt őrzi (sajnos, gondatlanul!) e regény ügyészségi kötelespéldányát — az ügyészség bejegyzéseivel, bélyegzőivel stb. E példány szinte Nagypál István idézett sorainak illusztrációja: tele van ügyész által kifogásolt és megjelölt szöveghelyekkel! Nyilvánvaló: e locusok számbavétele, leírása márcsak azért is szükséges, mert az így nyert forrásanyag elemzésével lehet csak megragadni azt a területet, amelyen a kor nagy ideológiai tendenciái és az államhatalom ideológiai—hatalmi apparátusa ütközött. E „felület” számbavétele s elemzése pedig minden cenzúratörténeti kutatás egyik alapfeladata!

2. A könyv belső címlapjának rektóján két bélyegző is van; az egyik dr. Thury Endre ügyész névbélyegzője, a másik az átvételi keletbélyegző. Hogy Thury neve ott szerepel a címlapon, sajnos, semmit nem bizonyít, noha valószínűleg ő is látta a könyvet. Bélyegzőjét kollégái is használták, — ez az ügyészségi anyag ismeretében bizton állítható. Az átvételi keletbélyegző azonban stabil, megbízható fogódzó: ennek alapján tisztázottnak tekinthető, hogy a *Fekete kenyér* 1934. június 1-én hagyta el a nyomdát. — A címlap felső részén, Darvas neve fölött fekete tintás iktató szám áll: 353./6 — 1934. Ez a szám valószínűleg a könyv ügyészségi „pályafutásának” nyoma; e szám alatt az ügyészségi iratanyagban ott lehet a *Fekete kenyérré* vonatkozó anyag. Mellette pirosceruzás név nyomolátszanak — sajnos, olvashatatlanra radírozva.) E név pedig minden kétséget kizáróan a ténylegesen cenzúrázó ügyész neve!) A cím alatt kék ceruzás keretben kiradírozott, de mégiscsak kibetűzhető grafitceruzás szöveg is van: „L. tuloldal”.

A „tuloldal”, a belső címlap verzóján áll az ügyészi „kritika” — megintcsak radírozva, de többé-kevésbé olvashatóan.

Fölül a könyv lapjaira utaló számok: 3.4.5.8.9.(olvashatatlan szám), 19.31.32.33.34.35.37.42.43.51.52.53.54.63.64.71.73.74.77.91—95.96.97.103.105.109.110.111.112.118.119.122.

— A számok mellett összekapcsolójel, melyet olvashatatlanra radírozott ceruzás szöveg követ. Az ügyészségi gyakorlatot ismerve e szöveg az esetleges vádemelés alapjául szolgáló paragrafus(ok)ra utalhatott.

A számok alatt öt sornyi grafitceruzás szöveg áll, amelyből a felső három — nem kis nehézséggel — olvasható: „Általában a könyv egész tartalma izgató, a nincstelen földmunkásokat (. . .)”. — A szöveg e ponton sajnos olvashatatlanra vált. Erdei Ferenc egyik könyvének hasonló ügyészi bírálatából azonban tudjuk, hogy az olvashatatlan két sor az ügyész vádemelési, ill. vádat elejtő indoklásának záró része.² Mindenképpen nagy kár tehát, hogy nem tudjuk kibetűzni!

¹ NAGYPÁL I.: *Fekete kenyér. Darvas József regénye.* = *Nyugat* 1934. II. 232.

² Vö.: PÉTER László: *Ügyészi „kritika” Erdei Ferenc könyvéről.* = *Tiszatáj* 1974. 7. sz. 59—60.

3. A *Fekete kenyér* Szegeden őrzött példányának legérdekesebb s cenzúratörténeti szempontból kétségtelenül a legfontosabb hozadéka a könyv lapjain húzódik meg. A főntebb idézett számok ugyanis a könyv egy-egy lapjára utalnak: a konkrét kifogás alá eső szöveghelyekre. Mivel az ügyész pontosan megjelölte a könyv lapjain a szerinte törvénybe ütköző részleteket, e locusokat a lapra utalásnál pontosabban is reprodukálhatjuk.

E szöveghelyek a következők:

3. p.: A lap egész szövege, kivéve a legalsó sort.
 4—5. p.: A 4. lap alsó sorával kezdődő s az 5. lap felülről számított 5. sorával bezáródó rész. (Utolsó szavak: „... tied a mennyeknek országa!”)
 8—9. p.: A 8. lap felülről számított 2. bekezdésétől a 9. lap 3. bekezdésének végéig („... és nyugdíjazni sem kell!...”)
 18—19. p.: A 18. lap felülről számított 5. bekezdésétől a 19. lap első bekezdésének végéig („... kis kolduskenyérhez jutni”).
 31—32. p.: A 31. lap első sorától a 32. lap 3. bekezdésének végéig („... nincs munka...”)
 33—35. p.: A 33. lap legalsó sorától a 35. lap alulról számított 7. soráig („nézte az aszszony kínlódását.”)
 37. p.: A felülről számított 3. sortól az alulról számított 3. sorig („... nem akkor szül, amikor akar.”)
 42—43. p.: A 42. lap alulról számított 2. sorától a 43. lap első bekezdésének végéig („... majd megfullad a jólléttől”).
 51—52. p.: Az 51. lap csillag utáni bekezdésétől az 52. lap első bekezdésének végéig („... molesztálja az embert...”)
 53—54. p.: Az 53. lap első sorától az 54. lap 2. bekezdésének végéig („... kitudszkolta a rendelől.”)
 63—64. p.: A 63. lap 2. bekezdésétől a 64. lap (felülről számított) 2. bekezdésének a végéig („... nézni a kínlódását...”)
 71. p.: A felülről számított 2. bekezdéstől az utolsó bekezdésig („... összekuporgatott holmijait.”)
 73—74. p.: A 73. lap felülről számított 3. bekezdésétől a 74. lap közepe táján levő csillagig („... egy megvadított csorda.”)
 77. p.: A felülről számított 3. bekezdéstől az alulról számított 2. bekezdés kezdetéig („... is tudnék alkalmazni.”)
 91—95. p.: A 91. lap alulról számított 5. bekezdéstől a 95. lap közepe táján levő csillagig („... lapátjukról a vért.”)
 96—97. p.: A 96. lap első sorától a 97. lap 2. bekezdésének végéig, a csillagig („... a jövendő kenyere.”)
 103—105. p.: A 103. lap legutolsó bekezdésétől a 105. lap alulról számított első bekezdéséig, tehát a csillagig („... úr! Éljen...”)
 109. p.: A felülről számított 3. bekezdéstől (tehát a csillagtól) a következő bekezdés végéig („... nincstelenek aratás előtt.”)
 110—111. p.: A 110. lap felülről számított 2. bekezdésétől a 111. lap felülről számított 5. bekezdésének végéig („... ezért még meglakolsz!”)
 112. p.: A csillag alatti két bekezdés; „Az uradalom”-tól az „Enni!”-ig.
 118—119. p.: A 118. lap felülről számított 9. sorától a 119. lap közepe táján levő csillagig („... a két eselédnek...”)
 119. p.: A csillag alatti bekezdés teljes egészében.
 122. p.: A felülről számított 4. sortól az alulról számított 2. sorig („Majd én megmutatom...”)

A könyvben egyébként még több aláhúzás, margóra tett figyelmeztető jel s egyéb is található. Ezek a szöveghelyek azonban enyhébben ítéltettek meg; az ügyész csak első olvasásra ítélte kifogásolhatónak őket. A vádemelés alapjául, figyelmesebb mérlegelés után nem szolgálhattak.

4. Az ilyesféle ügyészi „kritikát” szinte automatikusan az író érdemének szokás elkönyvelni, valljuk meg, nem is alaptalanul. Az inkriminált szövegek, ill. szövegrészek alapos eszmetörténeti elemzése azonban többnyire elmarad, noha jól tudjuk, ezek az ügyészi tilalomfák tulajdonképpen a szellemi élet határait övekeltek ki: eddig lehetett mozognia

a toll emberének, e határt azonban büntetlenül nem léphette át. A két világháború közötti ügyészi „kritikák” konkrét tartalmi elemzése tehát nem kevesebbet, mint az akkori hatalmi-uralmi apparátus ideológiai toleranciájának jellegét, mechanizmusát és mértékét is megmutatja. Márpedig ennek tisztázása kulcskérdés, hiszen a 20. századi fejlődés egyik fontos új eleme, mozzanata az ideológia-„termelés” tudatos, esetenként hatalmi-uralmi eszközöket is igénybe vevő irányítása, ill. irányítási kísérlete. Az utólagos cenzúra, amilyen a Darvas-könyv ügyészi „kritikája” is, voltaképpen előtörténete a manipulációnak; nyilvánvalóan az esetleges, utólag bekövetkező megtorlás tudata előzetes, öntudatlanul működő önkontrollt indíthatott be az írónál, mely hatott mondanivalója anyagára, megformálására stb. is. Hogy e cikk ezúttal mégsem vállalja ezt a fontos és elengedhetetlen elemző munkát, annak csupán egyetlen (nyomós) oka van: a két világháború közötti cenzuratörténet ily jellegű forrásai eddig nem vagy alig kerültek nyilvánosság elé — a maguk történeti összefüggéseiben! A *Fekete kenyér* ügyészi fogadtatása tehát szükségképpen csak izoláltan volna szemlélhető most. Ezt a (hibás) gyakorlatot elkerülendő lett e cikk: forrásközlés, „adalék”. Annyit azonban ezen írás keretén belül is szükséges leszögezni, hogy az ügyészi ceruza jól kitapintható mechanizmus szerint működött. A séma ez volt: 1. Az ügyész mindent megjelölt, ami *szociális probléma leírása* a könyvben; tehát már arra a bizonyos írói életanyagra is reagált. 2. Különösen figyelt a *hatalom képviselőinek* („uraság”, *ispán*, stb.) *ábrázolására*; pusztán könyvbeli megjelenésükre is fölfigyelt, bíráló (negatív) megjelenítésük pedig azonnal mozgásba hozta ceruzáját. 3. A könyv *reflexív, elmélkedő részei* kivált éles reagálást váltottak ki belőle; ahol Darvas nemcsak leírta a tényeket, eseményeket, de beszéltette is szereplőit, ceruzája azonnal működött. Az egyik szereplőnek, Hegedüs Mózesnek a 42—43. lapon olvasható „morfondírozását” pl. külön is megjelölte piros ceruzával (tegyük hozzá, a saját szempontjából érthetően és jogosan): „Másutt van a hiba. Ott, hogy az ember szegény, nyomorult és még szülni sem szülhet, mert éhendöglik a gyerek. Hát ennek mi az oka? Mi az oka, hogy az egyik embernek kenyérre se telik, a másik pedig majd megfullad a jóllétől?” — Úgy hiszem, az ügyészi „kritika” mechanizmusa és tendenciája ennyiből is érzékelhető már.

LENGYEL ANDRÁS

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Pécsi Lukács levele az 1593. esztendőre nyomtatott nagyszombati kalendáriumról. Telegdi Miklós 1578-ban alapított nagyszombati nyomdájában már a második évtől, 1579-től folyamatosan jelentek meg magyar nyelvű kalendáriumok. Ezeknek fordítója és kiadója a XVI. század folyamán a nyomda adminisztrátora, Pécsi Lukács volt. A század végéig ebből a naptársorozatból csupán tíznek ismerjük példányát. A többi tizenhárom kiadás a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* kézikönyvébe a nyomda folyamatos működésére alapozott következtetés eredményeként a „naptársorozat többi tagja alapján feltételezhető” megjegyzéssel került be. E feltételezéseket igazolhatja az egyes kiadások példányának utólagos előkerülése, olykor azonban egykorú feljegyzés, levéltári adat is tanúsíthat létezésükről. Ilyen dokumentum a pozsonyi Városi Levéltárban Pécsi Lukácsnak egy levele, amelyben az 1593. esztendőre készült kalendáriumát (RMNy 697, itt csupán feltételezett) ajánlja a pozsonyi polgármesternek és a városi vezetőségnek. (Archív Mesta Bratislava, Missiles 8390.) A levél szövege a következő:

Nobiles ac Circumspecti D[omi]ni, mihi plurimu[m] obseruan[di] seruitioru[m] debitam commen[dat]ionem].

Meam in V[est]ror[um] D[ominatio]nis p[ro]pensam volunt[ate]m, animiqu[e] candorem exiguo signo ostendere uolui, ubi Ephemeridem anni futuri lingua Hungarica popularibus nostris, uestro sub nomine Amplissimo Typis mandauit, et emulgauit; Quicquid illud sit animu[m] ne autem munus ponderabant. In posterum si uiuere dabitur maioribus honori ac splendori uestro seruire ualeam. Diutissime florentes ac feliciter ualeant.

Ternauiae 128 bris 92

V[est]roru[m] D[omi]n[or]um
S[er]uitor, amicus et vicinus nouus
Lucas peechi
Fiscalis Eccl[esi]ae Strigonien[sis]

Kivül: Prudentibus ac Circumspectis d[omi]nis Judici Magistro Ciuium, Juratisque Ciuibus, Ciuit[at]is Regiae Posonien[sis] etc. D[omi]nis obseruan[dis].

A teljes vagy hiányos, példányból is ismert nagyszombati kalendáriumok közül eddig hatnak ajánlásából ismerjük a címzetteket. A legelső, az 1579. évit latin vers vezetni be keltezés nélkül *Matthaeo Poklostoi praeposito Sagiensi* megszólítással (RMNy 441). Az 1589. évre szólót Pécsi a királyi helytartónak, *Stephano Feierkúii episcopo Nitriensi* ajánlotta 1588 november 1-én (RMNy 619). Három további ajánlás már „testületnek” szól. Az 1591. évre nyomtatott kalendáriumot 1590. október 6-án *A nemes, nevezetes és bőséges Magyarországnak végházaiiban helyzetetett vigyázó hadnagyoknak és minden rendbeli, vitézlő, erős férfiaknak* ajánlja (RMNy 649). Az 1596. esztendőre szóló naptárnak csak a prognosztikon-részét ismerjük; ennek ajánlása 1595. október 3-án az esztergomi egyházmegye vezetőihez szól (RMNy 764). Végül az 1599. évre kiadott naptárnak ajánlása 1598. október 17-én kelt és *A nemes és koronázó helynek . . . Pozsonyi vármegyének . . . ispánnak, szolgál*

bíráknak, esküdteknek, nemes és nemtelen lakozóknak címezte a fordító-kiadó (RMNy 837). Pécsi Lukács itt közölt levele nemcsak az 1593. évre nyomtatott és eddig csupán feltételezett kalendárium (RMNy 697) egykori meglétét bizonyítja, hanem az is megtudható belőle, hogy az általa „Ephemerides”-nek nevezett magyar nyelvű naptár ajánlása Pozsony polgármesterének és tanácsának szolt.

HOLL BÉLA

Pótlások és kiigazítások az RMNy első kötetéhez IV. Az RMNy első kötetének ismertetése során Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmet a csak részben magyar nyelvű nyomtatványokra: „Ezek között talán helyet kaphatott volna Georgius Bartholomaeus De ritibus differentiis Graecorum et Armeniorum című, valószínűleg Antwerpenben 1544-ben megjelent műve is (RMK. III. 969.), amelyben magyar beszédgyakorlatot is közölt!”¹

Ezzel kapcsolatban felmerülhet, hogy a csak részben magyar nyelvű kiadványok közül vajon melyek tartoznak a RMNy gyűjtőkörébe, és melyek nem. Az RMNy első kötetének útmutatója² nem bocsátkozott ennek részletezésébe, azonban a közelmúltban elkészült az Országos Széchényi Könyvtárban belső használatra a hungarikum meghatározásának az adott lehetőségek szerint igényes megfogalmazása.³ Ebben a nyelvi hungarikumok meghatározása között a részben magyar nyelvű régi könyvtári dokumentumokról a következő olvasható:

„Teljes terjedelmén magyar nyelvű szöveg is végigvonul (pl. két- vagy többnyelvű szótárak, szójegyzékek) — Jelentős önálló magyar szövegrészt is tartalmaznak. Az önálló szöveg fogalmát a dokumentum fajtájától és keletkezési időpontjától függően egyre szigorúbb mércével kell elbírálni. Kritériumai: A XVI. század közepéig szórványszavak, egyes kifejezések (1300-ig tulajdonnevek is, 1300 után nyelvemlékek minősülő szórványszavak, glosszák stb.), 1700-ig teljes mondat, 1800-ig egy önálló bekezdésnyi magyar szöveg (pl. száznyelvű Miatyánk, amely magyar Miatyánkot is tartalmaz, distichon-terjedelmű ajánló vers stb.).”⁴

A fentiek alapján kétségtelen, hogy Ritoókné észrevétele helyes és indokolt volt, így az alábbiakban e mulasztást kell pótolni. A szakirodalom már korábban tudósított a regényes sorsú író e művében előforduló magyar nyelvű szövegrészekről, így Groszmann Zsigmond⁵ és Franz Kidrič,⁶ akik a négy magyar mondat szövegét is közreadták. Ez latin megfelelőjükkel együtt a következő: „Isten agsionapot io uram. Deus det tibi bonum diem optime Heros. — Fogags isten atciam fia. Suscipiat Deus patris mei fili. — Isten maragion bazad. Deus maneat tecum. — Iar bekiuel serete Vram. I cum etus pace charissime Heros.” E mondatok a Ritoókné által említett nyomtatvány utolsó levelének rektóján alul olvashatók.⁷

Bartholomaei Georgii Pannonii De Ritibus & differentiis Graecorum & Armeniorum: tum etiam de captivitate illius, ac caeremoniis Hierosolymitanorum in die Paschatis celebrandis libellus. Additis nonnullis uocabulis & salutationibus in lingua uernacula Hungarica sua, cum interpretatione latina c. műnek ma is egyetlen ismert példányát a mostani nevén bécsi Österreichische Nationalbibliothek-ből Hellebrant Árpád közölte.⁸ Tehát már a cím szövegéből is kiderül, hogy a kiadványban magyar nyelvű részek is találhatóak (1. ábra).

¹ *Magyar Tudomány* 1971. 802.

² RMNy 27. 1.

³ *A könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai.* [Bp. 1976] 10 l. — soksz.

⁴ U. o. 3.

⁵ *Georgievics Bertalan, XVI. századbeli magyar író élete és művei.* Bp. 1904. 32.

⁶ *Bartholomaeus Gjorgjevič.* Biographische und bibliographische Zusammenfassung. Wien—Prag—Leipzig 1920. 17.

⁷ D₁b lap 18—27. sorok.

⁸ RMK III. 969.

Különösen figyelemre méltó az a körülmény, hogy a szerző a „lingva vernacula Hungarica sua” kifejezést használta. Ez azt bizonyítja, hogy Georgievits anyanyelvként használta a magyar nyelvet. Mind magyarországi származására, mind magyar nyelvtudására más műveiben is számos adat található. Neve mellett a címlapon „Hongarus”, „Hungarus”, ill. a németalföldi fordításban „Hongere” áll munkái közreadásának már első esztendejében, vagyis 1544-ben.⁹ A francia nyelvű fordításban pedig neve egyenesen „Bartholomieu Hongrois” formában szerepel.¹⁰ De ez a megjelölést alkalmazza könyveinek szövegében is.¹¹ Ugyancsak írt arról is, hogy magyarul beszélt.¹²

Georgievits tehát a mintegy másfél évtizedes török fogságának többségében szomorúan kalandos életútját ismertető műve végére két magyar köszöntést és azok megválaszolását tartalmazó mondatokat fűzött. Ennek rugója feltehetően aligha anyanyelvi büszkesége, hanem inkább a magyar nyelvnek Nyugat-Európában szinte exotikusnak számító volta lehetett. Más munkáiban is élt széles körű nyelvismeretét bizonyító részek hozzáfűzésének lehetőségével: szerb-horvát szójegyzékét és szövegeket csatolt a *De afflictione*¹³, ill. a török nyelv megismerését szolgáló részeket a *De Turcarum ritu* c. művéhez.¹⁴

A magyar nyelvvel természetesen a németalföldi nyomda szedője nehezen boldogult, mert a négy mondatnak a fentiekben közölt szövegét szinte le kell fordítani mai helyesírásra: Isten adjon jó napot jó uram. — Fogadj Isten atyámfia. — Isten maradjon hozzád. — Járj békével szerető uram.

Groszmann összefüggést vélte felfedezni¹⁵ e mondatok és a Sebald Heyden-féle beszédgyakorlat magyar változata¹⁶ között. Ez utóbbi első négy dialógusa valóban szinte csupa üdvözlési formát tartalmaz, de logikus, vagy bizonyítható összefüggés Georgievits négy mondatával nem fedezhető fel.

Hátra van még a kiadványon fel nem tüntetett impresszumadatok megállapítása. Hellebrant hely megjelölése nélküli 16. századi nyomtatványként sorolta be az RMK harmadik kötetébe megjegyezve, hogy a bécsi unikumot őrző könyvtár cédulakatalógusában „Löven van írva nyomtatási helyül”.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy a katalógizáló ezt a helynevet az ajánlás keltezéséből vette. Kidrič viszonylag behatóan foglalkozott e problémával. Az említett ajánlás datálása hiányos: évszám nélkül, csak „Idibus Mart.” olvasható annak végén. Kidrič korabeli, hiteles adat alapján meggyőző módon mutatta ki, hogy az írás az 1544. esztendőben kelt. A nyomda megállapítására is kísérletet tett, de az antverpeni Copenius neve után kérdőjelet tett, mert azt maga is csak még bizonyításra szoruló feltételezésnek tekintette.¹⁸ Ritoókné, aki a közelmúltban foglalkozott Georgievits személyével, ezek után óvatosan csak annyit írt e téma kapcsán, hogy a művet „Antverpenben valószínűleg 1544-ben” adták ki.¹⁹

A kis kötet előállításához használt nyomdai anyag azonosítása szolgálhat a műhely legbiztosabb meghatározásához. A szöveget illusztráló két fametszet ebből a szempontból rendkívül hasznos lenne, ha nem volna ismeretes, hogy ezek — nyilván a szerző tulajdo-

⁹ Pl. RMK III. 349, 350 és 352.

¹⁰ RMK III. 353.

¹¹ Pl. „ipsi nos Hungari maxime nobis hanc causam mali dedimus” — APPONYI: *Hungarica* 1737, C₂b lap.

¹² Pl. „Omnia tamen fiebant per interpretem propter astentem multitudinem et quidquid ille Turceice interrogabat, Hungarice mihi referebatur, et ipse interpreti Hungarico respondebam et non Turcico sermone” — RMK III. 375, D₂a lap.

¹³ RMK III. 349. és számos további kiadásban.

¹⁴ RMK III. 350. és számos további kiadásban.

¹⁵ I. m. 32.

¹⁶ RMN_y 8.

¹⁷ RMK III. 969. — Jelzete: 63. J. 6 (5)

¹⁸ I. m. 19. l. 8. sz.

¹⁹ *Szomszédság és közösség. Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok*. Bp. 1972. 55.

63. J. 6 (5) 774

 Bartholomæi

GEORGIIPANNONII DE
Ritibus & differentijs Græcorum & Ar
meniorum: cum etiam de captiuitate illius,
ac ceremonijs Hierosolymitano
rum in die Paschæ ce
lebrandis libellus.

*Additis nonnullis uocabulis & sala
tionibus in lingua uernacula
Hungarica sua, cum inue
rpretatione latina.*

*Cum priuilegio Cæsareæ Mai.
ad Biennium.*

ramad. Mai. 15. napian nagyob fel
 ramad. Mai. 16. napian futót felle-
 gde forognac. Mai. 17. napian igen
 nagy fel ramad.
 Juniusnac tellyes volta. Isten
 Maius. 19. napian. Es e negyednec
 közenséges vdeie alharratulan lesse
 Mai. 20. napia hol tista, hol ho-
 mályos lesse. Mai. 21. 22. és 23.
 napia: zavarosoc lesse. Mai. 24.
 napia hol tista, hol zavaros lesse.
 Mai. 25. napian meleg eső lesse.
 Juniusnac vtólso negyede lesse
 Maiusnac 26. napian; Mellynec
 közenséges vdeie tista es feles le-
 sse.
 Maius. 26. és 27. napian tista
 es fel lesse. Maius. 28. napian
 hewség lesse, es estue felé villa-
 málloc. Maius. 29. és 30. napian
 fep tista vdo lesse. Maius. 31.
 napian gyönyörűség: feléc fu-
 nac.

D 4 IVNI

naként — más országban megjelent kiadványát is díszítik.²⁰ Az öt kis (16×17 mm) és három még kisebb (9×9 mm) iniciálé adhatna további eligazítást. Összehasonlító anyagként egyedül az Országos Széchényi Könyvtár nyomdák szerint már zömmel meghatározott 16. századi állománya szolgált. Ebben akadt is a Kidrič által említett Copeniusnak egy 1545. évi kiadványa, amelyben a Georgievits-féle önéletrész C_{3a} lapján látható „V”-iniciáléval azonos méretű és mintájú fametszet volt felismerhető.²¹ A részletesebb vizsgálat során azonban kiderült, hogy a két iniciálé valóban nagyon hasonlít ugyan egymáshoz, de mégsem azonos. Az OSZK-ban őrzött 16. századi németalföldi kiadványok közötti keresgélés Antwerpenen túl kiterjedt az ajánlás keltezésének városára, az említett Leuvenre is. Végül azután a „De ritibus . . .” szövegében használttal méretben és formában egyaránt megegyező betűtípust sikerült találni az antwerpeni Richard-nyomda egyik 1543. évi kiadványában.²²

Természetesen egyrészt az összehasonlítás céljaira rendelkezésre állott anyag viszonylag korlátozott volta, másrészt a betűtípusok elterjedtsége és vándorlása alapján egyaránt megkérdőjelezhető ez a nyomdameghatározás. Akadt viszont más körülmény, amely megerősíteni látszik a Richard-műhely feltételezett szerepét a Georgievits-féle kiadvány megjelenítésével kapcsolatban. Ez az 1540-től tevékenykedett antwerpeni nyomdász, aki előszeretettel készített illusztrált, ezen belül földrajzi tárgyú könyveket, több nyomdászjelvényt is használt, amelyek a „Fortuna rotat omne fatum” jelmondatot viselték.²³ Ezek közül az időrendben első az a 65×44 mm méretű metszet, amelyet 1541-ben Hans Sebald Beham vagy Dirk Vellert rajzolt.²⁴ Ez látható Georgievitsnek egy másik, a törökök fogságába esettek szomorú sorsáról *De afflictione* kezdetű címmel írt könyve németalföldi nyelvű fordításának 1544-ben készült kiadásában.²⁵ Tehát e nyomdász — anélkül, hogy nevét feltüntette volna — kivette részét ez évben Georgievits munkáinak elkészítéséből. Ezek után nem tűnik megalapozatlannak az a feltételezés, hogy a *De ritibus* kezdetű mű nyomtatását is ez a műhely végezte.

A nyomtatvány részletesebb leírása az RMNy gyakorlata alapján:

S 53A.

GEORGIEVITS, Bartholomaeus: Bartholomaei Georgii Pannonii de ritibus & differentijs Graecorum & Armeniorum, tum etiam de captiuitate illius, ac caeremonijs Hierosolymitanorum in die Paschatis celebrandis libellus. Additis nonnullis uocabulis & salutationibus in lingua uernacula Hungarica sua cum interpretatione Latina. [Antverpiae 1544 Richard.]

A⁴—D⁴ = [16] fol. — 8° — 2 ill., init.

RMK III 969

Önéletrajz és a jeruzsálemi keresztény egyházak húsvéti szertartásainak ismertetése. — A címlevél hátán kezdődik *Jacobi Jaspari Dani Cimabri Arhusensis, publici lectoris Graeci in libellum hunc Bartholomaei Hungari sui amicus.* című vers, amelyet az alábbi címűek követnek még: *Jacobus Sylvius lectori — In libellum Bartholomaei Georgii P. H. — Aliud ed eundem.* A szerző *Lovanii Idibus Mart.* keltezésű ajánlásának címettje: *Philippo de Lespinoz, praeposito ecclesiae collegiatae divae Pharaïldis Ganden.* A főrész első, terjedelmesebb részében Georgievits leírja élete sorát, amely a mohácsi csatavesztés utáni török fogságba kerülésétől számított 13 évet foglal magában. Ennek során jutott el Jeru-

²⁰ Így 1545-ben a RMK III. 368. a németországi Wormsban látott napvilágot.

²¹ APIANUS, Petrus: *Cosmographia.* — OSZK Ant. 4717(1), A₁b, C_{3a} és R₂b lapon.

²² SACROBOSCO, Joannes de: *Libellus de sphaera.* — OSZK Ant. 5536(2).

²³ *Bibliotheca Belgica IV.* Bruxelles 1964, p. 125.

²⁴ ROUZET, Anne: *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle.* Nieuwkoop 1975. 187.

²⁵ RMK III. 352. D_{1a} lap.

„D”-jelű ívéből valók. Az első levél egyetlen példányának alsó ötöde hiányzik. A második levélből — a fentivel nagyjából hasonló méretű csonkultsággal — két példány maradt fenn. A harmadik és hatodik, ill. negyedik és ötödik levél ma is két, összefüggő levélpárt alkot. Mind a hetedik, mind a nyolcadik levélből két-két példány került elő: a nyolcadik levél egyike alul csak sérült, a többi háromnak az alsó ötöde itt is hiányzik (2. ábra).

A laponként 25 sort tartalmazó szedés a márciustól októberig terjedő időszakra vonatkozó időjárési jóslásokat és csillagászati előrejelzéseket tartalmazza a következő fejezet-címekkel: [Március,] azaz böjt második havának napjai — A kikeletnek, avagy tavasznak idejéről — Április, azaz Szent György havának napjai — Május, azaz Pünkösöd havának napjai — Június, azaz Szent Iván havának napjai — A nyár időnek állapotjáról — Július, azaz Szent Jakab havának napjai — Augusztus, azaz Kisasszony havának napjai — Szeptember, azaz Szent Mihály havának napjai — Október, azaz Mindszent havának napjai.

A prognosztikon szövegéből volt megállapítható az esztendő, amelyre az készült. Augusztus hónapnál ugyanis a következő olvasható: *Az embolismusnak teljes volta leszen aug. 15. napján, mely negyednek ideje, noha főképpen tiszta leszen, de amellet esős is leszen. És ebben, a hónap teljes voltában leszen a második eclipsis, vagy a Holdnak elhomályosodása.*³⁰ Amint ezt Ponori Thewrewk Aurél csillagász megállapítani szíves volt, az összes adat az 1570. esztendőre illik. Ekkor volt február 20-án az első és augusztus 15-én pedig az említett, második holdfogyatkozás. A holdjárás más adata is³¹ megerősíti az 1570. évre történő meghatározást.

Ezek szerint igen korai, magyar nyelvű kalendárium töredéke került tehát elő. Az ilyen kiadványok sorát a Bécsben nyomtatottak kezdték meg: az 1558-ra szőlőről csupán korabeli feljegyzés tanúskodik,³² míg az 1561-re készültből már töredék is került elő.³³ Az 1562. esztendő magyar kalendárium végén csonka unikumának sorsa a második világháborút követően ismeretlen.³⁴ E bécsi, meglehetősen hiányos és szinte csak nyomokban fennmaradt sorozatokat időrendben a kolozsvári követi. Az 1569. esztendőre Heltai Gáspár műhelyében készült kalendárium töredékét a múlt század végén ugyancsak kötetátlából áztatták ki, de ennek sajnos időközben nyomaveszett.³⁵ A következő kolozsvári naptár, amelyből a címlaptól eltekintve teljes példány is fennmaradt, az 1573. esztendőre szól.³⁶

Az ezzel történt összevetés alapján megállapítható volt, hogy az 1570. évre készült prognosztikon azonos betűtípusokkal, tehát ugyancsak a kolozsvári Heltai-műhelyben készült. Azonban a prognosztikon szövegelrendezése, de főleg tipográfiai beosztása eltérő a két nyomtatványban. Az 1570. éviben, amint erről már szó esett, öntött levélkékből kialakított keret övezi a laponként 25 sorból álló szöveget, míg az 1573. éviben ilyen keret nem található, és így a szedéstükör 27 sort tartalmaz.

Összefoglalóan megállapítható, hogy előkerült a példányból ismeretes legrégebbi, magyar nyelvű, hazai kalendárium, amelynek alapján jogosnak tűnik annak feltételezése, hogy 1569 és 1573 között nem csak az ismertetett 1570., de a közbeeső 1571. és 1572. évre is készült ilyen kiadvány a kolozsvári nyomdában, hiszen ennek tevékenységében e korokban semmilyen törés sem volt.

³⁰ D₂a lap.

³¹ A telihold május 19-én volt: D₄a: *Júniusnak teljes volta leszen május 19. napján.*

³² RMNy 137.

³³ RMNy 159.

³⁴ RMNy 165.

³⁵ RMNy 257.

³⁶ RMNy 315.

S 272A

[1—2] [KALENDÁRIUM és prognosztikon az 1570. esztendőre.] [Kolozsvár 1569 Heltai.]

[A—C] D⁸ + ? = [32 + ?] fol. — 8°

S 289A

<Kalendárium és prognosztikon az 1571. eszteudőre. Kolozsvár 1570 Heltai.>

A naptársorozat többi tagja alapján feltételezhető. — Naptár és prognosztikon.

S 305A

<Kalendárium és prognosztikon az 1572. esztendőre. Kolozsvár 1571 Heltai.>

A naptársorozat többi tagja alapján feltételezhető. — Naptár és prognosztikon.

* * *

A debreceni naptárak sorában az 1600—1604. évekre szólók feltételezésére az RMNy az alábbi indoklással nem vállalkozott:

„A magyar országgyűlés 1599. évi 45. törvénycikke súlyos pénzbírság terhe alatt megtiltotta, a régi naptár használatát. Debrecen mint református város pedig bizonyára vonakodott az újat elfogadni, és így lehetséges, hogy ott 1599-től több éven át nem nyomtattak naptárt. Talán ezzel magyarázható, hogy ez után az 1599-re szóló naptár után a sorozat következő ismert tagja csak az 1605-re kiadott kalendárium (OSZK RMK I 397a).”³⁷

Ez a tartózkodó magatartás túlságosan óvatosnak bizonyult, mert időközben a nyomdai kiállítás alapján sikerült kétségtelenül megállapítanom, hogy az 1603-ra szóló és korábban hely nélkülént regisztrált kalendárium³⁸ Debrecenben készült. Ezzel e város naptárainak sorozatában a hiány mindössze három évre³⁹ szűkült. Az 1606—1615 közötti tíz esztendőből is csupán háromból⁴⁰ maradt fenn töredék, ill. példány, míg hetet csak ki lehetett következtetni.

Azonban mind itt, mind a korábbi évek ma hiányzó debreceni naptárjai joggal feltételezhetők, mert a fentiekben hivatkozott országgyűlési törvénycikk az ún királyi Magyar országra vonatkozott. Debrecen városa e területrés, a török hódoltság és az erdélyi fejedelemiség érintkezéspontján Erdélyhez húzott. De már ott is az 1591. esztendőől kötelezően bevezették az új-naptár használatát.⁴¹ A régi naptár használatának teljes megszűnésére azonban a hazai protestánsok körében csak 1700 tájt került sor. (Így a neves lőcsei kalendárium utoljára az 1700. esztendőre közölt még ó-naptárat.)⁴² Az általuk előállított és használt kalendáriumok a 17. században már az új-naptáron alapultak, de a lapszélien, kisebb terjedelemben — de azért még a címben is — feltüntették az ó-naptárt. Ilyen megoldás mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben a hivatalos fórumok által elfogadott és a nyomdász gyakorlatban általánosan elterjedt volt.

A debreceni kalendáriumok közül időrendben az első, amely példányban is fennmaradt, az 1593. esztendőre készült.⁴³ Ez, és ettől kezdve valamennyi a 16. században az ó-naptár mellett feltüntette az újat is, így az 1598.⁴⁴ és 1599.⁴⁵ évi. Valószínű azonban, hogy a 16. századi gyakorlattól eltérve és a korábbi sorrendet felcserélve, amely egyben értékrend is

³⁷ RMNy 831.

³⁸ Erdélyi Múzeum 1906. 40. — Köblös Zoltán.

³⁹ 1600, 1601. és 1602.

⁴⁰ 1608, 1610. és 1613.

⁴¹ KNAUZ Nándor: *Kortan.* Bp. 1876, 31.

⁴² RMK I. 1565.

⁴³ RMNy 680.

⁴⁴ RMNy 800.

⁴⁵ RMNy 831.

kalendáriumok már az új-naptár szerint készültek, és csak kiegészítésül közölték a régit. Az 1599. évi hivatalos rendelkezések tehát nem akadályozták a debreceni kalendáriumok megjelentetését, hanem ezek feltehetően ettől kezdve nem az ó-, hanem az új-naptárat vették alapul, de emellett továbbra is közölték a régi időszámítást.⁴⁶

Összefoglalóan megállapítható, hogy az abban az időben folyamatosan működött debreceni nyomdában mind az 1600., mind az 1601. esztendőre készült kalendárium. A két, még a 16. században nyomtathatott kiadványnak bibliográfiai regisztrálása a következő:
S 855A

<Kalendárium és praktika az 1600. esztendőre. Debrecen 1599 Rheda. >

A naptársorozat többi tagja alapján feltételezhető. — Naptár és prognosztikon.

S 864A

<Kalendárium és praktika az 1601. esztendőre. Debrecen 1600 Rheda. >

A naptársorozat többi tagja alapján feltételezhető. — Naptár és prognosztikon.

BORSA GEDEON

⁴⁶ Érdekes a kétféle időszámításnak megfigyelése az 1627. évi debreceni kalendárium-ban (RMK I. 561. — MKsz 1911.155. — SZTRIPSKY I. 1908a). Ebben az esztendőben ugyanis, a címlap hátán olvasható magyarázat szerint, a húsvét mind az új-, mind az ó-naptár számítása szerint ugyanarra a vasárnapra esett. A ki nem mondott, de megvalósult következménye ennek azután az lett, hogy ez a debreceni kalendárium — a korábbi és későbbi évtizedek gyakorlatától eltérően, szinte egyedülálló módon — csak az új-naptár adatait közölte és a régiét nem. Ebből kiderül, hogy a naptár használói számára nem a napok számában mutatkozó, akkoriban tíz napos különbség volt a lényeges, hanem a változó ünnepeknek a húsvét kiszámításához igazodó rendszerében mutatkozó eltérés.

FIGYELŐ

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973.* Az Országos Széchényi Könyvtár nemrég megjelent 1973. évi Évkönyve méltó folytatása az eddig megjelent évkönyveknek. Hazánkban hasonló jellegű kiadványok eléggé ritkán jelennek meg, ezért minden szakmáját szerető könyvtáros figyelmét felkelti az évkönyv megjelenése. Különösen jelentős, hogy szinte hosszú idő óta állandósult az Évkönyv profilja: tartalma összhangban van az ország első könyvtárának funkciórendszerével, a magyar könyvtárügyben betöltött helyével és szerepével. Ezt tükrözi az évkönyv formai és tartalmi tematikája, a közölt tanulmányok jellege és — kissé erős kifejezéssel, de valós megjelöléssel — e tanulmányok tudományos mélysége is.

Az Évkönyv tartalmi szempontból három fő részre tagolódik: az első rész az Országos Széchényi Könyvtár és a Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1973. évi működéséről ad számot, a második részben a könyvtár napi életéhez szorosan csatlakozó *Az OSzK gyűjteményeiből és történetéből* c. témakört találjuk, míg a harmadik rész — szinte a szokásjognak megfelelően (és igen logikusan) — *könyvtártörténeti és művészettörténeti tanulmányokat* tartalmaz.

Somkuti Gabriella összeállítása mértéktartással, lényegretörően mutatja be a könyvtár működését. Már a bevezetőben utal olyan feladatok elvégzésére, amelyek — véleményünk szerint — az új fejlődés előhírnökeként értékelhetők. Így pl. az állomány Várba való áttelepítésének megkezdése, a szervezeti változtatások említése, az állománnyal kapcsolatos rekonstrukciós munkák stb. Ezeknek a kérdéseknek a bevezetőben való óvatos megfogalmazása egyúttal arra is utal, hogy e téren a konkrét megvalósulásig még igen sok tennivaló van a könyvtárban. A kezdet még csak a lehetőségek szabta határokon belüli eredményeket tükrözi. Bízunk benne, hogy a későbbi évkönyvek e kezdeti lépéseket követő konkrétabb, kézzelfoghatóbb és főként teljesebb eredményekről adhatnak számot.

Külön ki kell emelnünk a beszámolóval kapcsolatban, hogy — bár a régi, hagyományos rendszert követi — azért minden területen kiemeli az újat, az új felé törekvés eredményeit vagy kísérleteit. (Pl. a feltárás munkaterületén a kísérletek megkezdése egy új xerox-offset technikával történő céduลาสokszorosítás bevezetésére, vagy a magyar nemzeti bibliográfia gépesítésével kapcsolatos kísérletek, eredmények stb.)

A beszámoló első részével kapcsolatban még egy pozitívumot kell megemlítenünk: évekkel ezelőtt az évkönyv recenzense — igen logikusan — hiányolta a beszámolóból a műemlék könyvtárakról szóló megemlékezést. Az évkönyv 1973. évi kötetében már találunk utalást a keszthelyi, a zirci és a gyöngyösi könyvtárakra. Igaz, hogy ez az utalás szerfölött rövid, de a benne foglalt információ lényeges és feltétlenül e kötetbe tartozik.

* Szerk. biz. BATA Imre, FERENCZY Endréné, HARASZTHY Gyula, SOLTÉSZ Zoltánné, WINDISCH Éva. Felelős szerk. NÉMETH Mária. Technikai szerk. HOMOR Ferenc. — Budapest, 1976. OSzK. 341 l.

Az évkönyv II. része *Az OSzK gyűjteményeiből és történetéből* címmel közöl tanulmányokat. A szerkesztő bizottság munkája e téren igen nehéz, mert némely tanulmány helye kérdésessé tehető. A magunk részéről például az első tanulmányt (Soltész Zoltánné: *A 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározásának és a könyvritkaságok felismerésének összefüggéseiről* szóló rövid, de tartalomban annál jelentősebb közleményét) inkább a könyvtár- illetve könyvtörténeti tanulmányok sorába iktattuk volna. Ezt a véleményünket annál is inkább aláhúzzuk, mert Soltészné e munkája a kérdést ismerő, a dolgok lényegére törő olyan írás, amely a hasonló és a más kérdésekkel foglalkozók számára mintául szolgálhat. Kurcz Ágnes: *Ismeretlen velencei Melanchton-kiadás — Egy töredékes ars moriendi meghatározása* című tanulmánya a könyvtári tevékenység melléktermékeként jelentkező műhelymunka. Különösen jelentős, hogy a kérdésre vonatkozó igen nagy irodalmi apparátust milyen biztos kézzel használja Kurcz Ágnes és hogy a vonatkozó irodalom ismeretében milyen nagy hozzáértéssel és finom „műérzékkel” írja le a mű meghatározásának útját és eredményét. Fazakas József: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez* című írása már a nyolcadik ilyen jellegű közlemény. Egy ilyen folyamatos közlésnél a folyamat önmagáért beszél, mégis szükségesnek tartjuk annak megjegyzését, hogy a magyar könyvkultúra szempontjából nélkülözhetetlen sorozat véleményünk szerint az évkönyv jellegzetes arculatához tartozik. Biztosak vagyunk abban, vagy inkább reméljük, hogy ilyen pótlások, kiegészítések még sokáig gyarapítják a magyar könyvkultúrát.

P. Eckhardt Mária: *Liszt Ferenc és magyar kortársai az Országos Széchényi Könyvtár dedikált Liszt-zeneműveinek tükrében* c. munkája két okból is jelentős. Egyrészt komoly és hiteles adalékokat szolgáltat Liszt Ferenc kapesolatairól, másrészt felhívja a figyelmet tizennégy OSzK-ban őrzött dokumentum művészettörténeti értékére. Ez utóbbi azért is fontos, mert az igen logikus összeállítás egyben a korabeli társadalmi háttér kérdéséről — az egykorú összefüggésekről és kritikákról is — becses adatokat szolgáltat.

Kovács Ilona: *Adatok az Országos Széchényi Könyvtár állománygyarapodásának alakulásához a két világháború között* című vizsgálódása véleményünk szerint az OSzK története feldolgozásában nélkülözhetetlen adatokat tartalmaz. A munka szorosán a tárgy feldolgozására irányul. Ténymegállapításai, adatai igen hű képet adnak az állománygyarapítás alakulásáról, annak jellemzőiről és a kor főbb tendenciáiról. Külön érdeme, hogy tudatában „a szűkös anyagi körülmények” adta lehetőségeknek, a vizsgálódást kiterjeszti a teljes állománygyarapodásra. Úgy gondoljuk, hogy hasonló jellegű vizsgálódások más korszakokra — és más könyvtárakra vonatkozóan — komoly eredményt jelentenének hazai könyvtártörténetünk kimunkálásában. V. Windisch Éva: *Fondok az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában* című munkája különösen a kéziratárral rendelkező könyvtáraknak ad érdekes információkat. Külön kiemelkedő a fond mint új fogalom megjelenése és az OSzK gyakorlatának történeti összekapcsolása. Ez annál is inkább érdekes, mert az OSzK e tekintetben történetileg szinte a maga kora előtt járt. A cikkíró szerint a fondok gyűjtése megfelel a hagyományoknak, a gyűjtemények természetének és a kutatás kívánalmainak egyaránt. . . „Kezelésük mai módja azonban a könyvtári keretek között újszerű, ennek megfelelően nem is problémamentes.” E problémák feloldásához ad segítséget, módszertani útmutatót Windisch Éva tanulmánya. Berczeliné Monori Erzsébet: *A Színház-történeti Tár díszlet- és jelmezterveiről* ad számot az évkönyvben megjelent írásában. Berczeliné Monori Erzsébet igen értő tollal vázol egy olyan területet, amely a köztudat szerint a múltban nem is annyira könyvtári és színházi téma volt. Tanulmánya azonban minden olvasót meggyőz arról, hogy a kultúrtörténet szerves része a tervszerű formai megjelentetés díszlet- és jelmezterve múlt és jelenbeli vonatkozásban egyaránt. A tanulmány azért is jelentős, mert a kérdést kor- és stílustörténeti szempontból is vizsgálja,

ez pedig igen értékes adalékokat szolgáltat a magyar színházi kultúra közelebbi megértéséhez, helyének és szerepének meghatározásához.

A *Könyvtártörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok* sorát Csapodiné Gárdonyi Klára *Újabb adalékok a Képes Krónika történetéhez* című tanulmánya vezeti be. Csapodiné Gárdonyi Klára vonatkozó munkássága közismert. Az a néhány adalék, amit e helyütt a *Képes Krónika* kódexének történetével, sorsával kapcsolatban fölvezol, becses és értékes kiegészítése eddig közreadott kutatási eredményeinek. Borsa Gedoen: *Újabb adatok Manlius tevékenységéhez* című rövid tanulmánya rövidege ellenére lényeges adatokat tartalmaz. Itt nem csak az adatok feltárásának jelentőségét kívánjuk kiemelni — Borsa Gedeon munkáinak e vonatkozása közismert, szintúgy kutatásai eredményeinek számos új adata —, hanem azt az igen példamutató kérdésfeltárást, amely a módszer és eredmény egységben való feldolgozásában rejlik. Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk bontakozása a 16—17. században* című tanulmánya a kérdést ismerő tudós kutatási eredményeinek rövid összefoglalása. Megállapításai és adatai a magyar könyvtári kultúra kezdeti időszakának valós értékelésén és történeti szemléletű feldolgozásán alapulnak. Úgy gondoljuk, hogy e kérdésről igen szívesen olvasnának könyvtárosok és nem könyvtárosok egyaránt bővebb tanulmányokat is. Fried István: *A magyar irodalmi népiesség az 1850-es években és a déli szláv népköltészet* című írása történeti tényeket megállapító, e tények hatását és kölcsönhatását is reálisan értékelő munka. Miklóssy János: *Irodalmi folyóiratunk a Bach-korszakban* című összeállítás a magyar történelem egyik szomorú korszakának egy adott irodalmi térre való vetítése. A társadalmi viszonyok, az elismert szükségletek és az ezekből kialakuló — a lehetőségek szabta határokon belüli — megvalósulás hű szintézise. De nem csak a valós értékelés ereje e tanulmánynak. Jelentős érdeme az irodalmi törekvések ismertetése mellett az eredmények, illetve az eredménytelenség szemléltetése is. Még az is a kérdés pontosításához tartozik, hogy a példányszámok megjelölésével is rámutat a kor igen komoly problémáira, a társadalomnak a kérdéshez való viszonyulására. Jeszenszky Géza: *A londoni Eighty Club magyarországi látogatása 1906-ban* című írása igen értékes adalékokat szolgáltat e kor angol—magyar kapcsolatairól és igen értékes információkat kapunk a politikai összefüggésekről. Markovits Györgyi írása, *Magyarok a fasizmus ellen Mexikóban a második világháború idején*, a szerző eddig megjelent tanulmányainak szerves folytatását képezi. Jelentősek a dokumentumok, amelyek a szerző adatait, megállapításait igazolják. Ecsedy Judit: *Forrásvizsgálat és szakirodalmi ellátottság* című munkája mint módszer- és mint eredményfeltáró írás, igen mintaszerű. A nyelv- és irodalomtudományi szakfolyóiratok közleményeiben felhasznált külföldi irodalom elemzése a fő téma, de példát mutat más tudományágak hasonló vizsgálatának szükségességére, részben módszerére is. Az ilyen és hasonló munka-írások méltán tartoznak az évkönyv profiljába.

Rövid ismertetőnk igen lényeges kérdésekre sem terjedhetett ki. Célunk inkább a figyelemfelhívás, semmint az egyes tanulmányok értékelése volt. Befejezésül azonban egy lényeges következtetést, és egyben értékítéletet kell tennünk. Az OSzK új Évkönyve az eddigi jól bevált hagyományokat folytatja, tartalma valódi problémákat tár fel, illetve olyan könyv- és könyvtártörténeti eredményeket involvál, amelyek valóban az évkönyv megjelentetési, szerkesztési feladatkörébe tartoznak. Magyar könyvtári, kulturális és művészeti adatok, értékek méltó megörökítésének, méltatásának és közelebbi megértésének jelentős tényezője az évkönyv és annak minden tanulmánya.

FÉNYES MIKLÓS

Buday György-kiállítás a Széchényi Könyvtárban. Szerb Antaltól kölcsönöztük a motót az Országos Széchényi Könyvtár Buday György-kiállításához, amelynek megrendezéséhez a Londonban élő világhírű magyar grafikusművész 70. születésnapja kínálta alkalmat:

„Én mégis csak Pesthez s a magyar költőkhöz tartozom. A British Museum, meg a Bibliothéque Nationale nem érvényes számomra a Széchényi Könyvtár nélkül.”

Az idézettek kvintesszenciája Buday György művére és magatartására is érvényes, erről azonnal meggyőződünk, ha megtekintjük alkotásait, olvassuk leveleit, közöttük azokat, amelyeket a Széchényi Könyvtár vezetőivel váltott, ezek közül néhányat ki is állítottunk. Benne él ő teljes lélekkel a magyar valóságban, noha negyven esztendeje, hogy eltávozott tőlünk.

Buday és a könyvtár kapcsolata adott, hiszen az illusztrációk művésze ő. „Könyvsorozatokot gondolt el, tervezett meg, látott el művészi köntössel”, ahogy egyik méltatója, Baróti Dezső mondja róla.

Eredeti stílus tudott teremteni — szavaival élve „magyaros”-at és „modern”-et — az 1930-as években, amelynek könyvművészetét — Kner Imre törekvéseit nem számítva — a sivárság, a jellegtelen eklekticizmus, a szűkkeblű praktícizmus jellemezte.

Buday életművéből kilenc tabló és ugyanannyi tárló próbál ízelítőt adni.

Az első, amely felett Buday György 1971-ből való tablóképe áll, a mester életének személyes emlékeit eleveníti meg a szülői háznál, a szegedi egyetemi évek idején; végül londoni műtermében, amelyet „körüljár a napfény”.

Oroszlánnak körmeit viselő zsenégék díszítik 2. tárlónkat. A *Szegedi Kis Kalendárium* (1930—35) Buday díszítette füzetei, amelyek már a Székely népballadák és a népmesék illusztrátorának erényeit sejtetik. A *Boldogasszony búcsúja* c. képregényt, amelyet 1931-ben a Magyar Bibliophil Társaság „az év legszebb magyar könyve” címmel tüntetett ki. Mesterünket már a határainkon túl is jegyzik: Európa legnevesebb grafikusai társaságában kap meghívást Goethe művei illusztrálására. Így készül el a Faust témájából merített *Walpurgis-éj*.

A „fába vésett balladák”, a *Székely népballadák* (1935) és Arany János balladái (1933) kaptak helyet 3. tárlónkban; a fekete-fehér színeknek és foltoknak e ritkán tapasztalt összhangja és ellentéte, amelynek látásától nehéz szabadulni.

„Népi szövegek, betyárnóták, népmesék” — így foglaltuk össze Buday György nyomán a 4. tárlóban kiállítottak summáját. Az Ortutay Gyula gyűjtötte *Nyíri és rétközi parasztmesék* (1935), a *Bátorligeti népmesék* (1937) és a Keresztury Dezső szerkesztésében megjelent *Ungarn* (1937), a németre fordított magyar novella-gyűjtemény illusztrációi a legfőbb látnivalók.

A fölötte függő tabló Radnóti Miklós egyik verséhez, a *Táj változással* címűhöz, Tamási Áron regényéhez (*Ábel a rengetegben*, 1935) és Madách Imre németre fordított *Tragédiájához* készült metszeteiből mutat be egyet-egyét. Buday György ekkor már Rómában él, ahová 1936-ban küldik ki, ösztöndíjasként. Ekkor keletkezett műveiben az addig uralkodott népi elemek mindinkább intellektualizálódnak.

„Néppel érző írók — a képzőművészet nyelvén” — ez a tárlónk is illusztrációi létrehozójától nyerte címét. Ő maga így ír erről: „több száz fametszetet alkottam, főleg népi szövegeket, népballadákat, betyárnótákat, népmeséket, vagy néppel érző írók — mint Arany János, Tamási Áron, Radnóti Miklós és mások — írásait illusztráltam, vagy pontosabban mondván: fejeztem ki a képzőművészet nyelvén fametszeteimben”. Madách, Berzsenyi, Radnóti Miklós portréi mellett a *Tragédia*, az *Ábel* és Radnóti *Új hold* címet viselő verskötetének illusztrációi láthatók. Az utóbbi mellett — irodalom- és könyvtörténeti érdekességként — Buday díszítette előfizetési felhívása is megtalálható.

„Az ihlető anyag nemzet-feleltív kisélesedése”, így foglaltuk össze a 6. tárlóban láthatókat. Ezek az alkotások már külföldön születtek. A külföldi évek stációiról nyújtanak villanásnyi áttekintést. A *The Vigil of Venus* (1952) — Vénusz vigiliája, várása és a karácsonyoként megjelenő *Little Book* — kis könyv-sorozat illusztrációi a dominánsak. Aztán

egy *Petőfi* születésének 150. évfordulójára készült metszet. A tablóra az 1940—41-ben készült *Britannia* és az *Emberi üdvözet* kerültek.

Következő tárlónkban 11 portrét láthatunk; 10 belőlük athéni *Timoné*, az azonos című Shakespeare-dráma főhőse. A *Limited Editions Club* nevű New York-i bibliofil kiadóvállalat kérte fel e kötet illusztrálására Budayt. Idehaza elsősorban eseményeket jelentett, odakünn a portré-ábrázolás vált művészete központi témájává.

A 8. tabló és tárló az arab mesék angol fordításához készült illusztrációt kínálja látnivalóként. Míg a 9. tabló két metszetének címe *T. E. Lawrence* levelei és a *Tribute to Gyula Illyés*.

Az utolsó tárló címe személyes jellegűnek látszik: *Buday György és az Országos Széchényi Könyvtár*. Művei dedikált példányai a Széchényi Könyvtárnak és a vezetőivel folytatott levelezés. Egy könyvtár és egy külföldön élő magyar művész jó kapcsolata? Nem, Buday György a Nemzeti Könyvtárnak küldi el dedikált alkotásait, azaz: a nemzetnek. Nekünk és a helyünkbe lépőknek.

MIKLÓSSY JÁNOS

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1976

Rövidítések

AntTan	— Antik Tanulmányok
FK	— Filológiai Közlöny
GK	— Geodézia és Kartográfia
HK	— Hadtörténeti Közlemények
It	— Irodalomtörténet
ItK	— Irodalomtörténeti Közlemények
Ktáros	— Könyvtáros
LK	— Levéltári Közlemények
MG	— Magyar Grafika
MKE Évk	— A Magyar Könyvtárosok Egyesületének Évkönyve
MKsz	— Magyar Könyvszemle
MT	— Magyar Tudomány
MTA I. Ok	— A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei
OSzK Évk	— Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve

I. A KÖZÉPKORI KÉZIRATOSSÁG

Könyvtörténet — Könyvdiszítés

FEHÉR Géza: Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge. Bp. 1976.

WEHLI Tünde: A Csatári biblia lokalizációs kérdései. = *ArsHung* 1975/2. 331.

WEHLI Tünde: Perugiai Bernát kódexe és a Pray-kódex helye a középkor magyar könyvfestészetben. = *ArsHung* 1975/2. 197—208.

ZENTAI Loránd: A 14—16. századi kolostori könyvfestészet néhány kérdéséről. = *ArsHung* 1975/2. 332.

Kéziratcatalogusok

BERLÁSZ Jenő: A kéziratcatalogizálás kérdései Ausztriában. = *MKsz* 1976. 424—426.

MAZAL, Otto: Katalog der abendlandischen Handschriften des Österreichischen Nationalbibliothek. „Series nova”. Theil 4. Cod. ser. n. 4001—4800. Wien 1975. — *Ism. Vizkelety* András, *MKsz* 1976. 195—196.

Wissenschaft im Mittelalter. (Kézirat és ősnymtatványkiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.) — *Ism. Vizkelety* András, *MKsz* 1976. 186—187.

Egyes kéziratok

Krónikák

GERICS József: Krónikáink és a III. Andráskori rendi intézmények frianli-aquileai kapcsolatairól. = *FK* 1975. 309—325.

Pray-kódex

MEZEY, László: Probleme der Entstehungsgeschichte des Pray-kodex. = *Armarium* 23—40.

Anonymus

BENEFY László: Sabaria Anonymus „Ges-ta”-jában. = *MKsz* 1976. 120—126.

Képes Krónika

CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Újabb adalékok a Képes Krónika történetéhez. = *OSzK Évk* 1973. 183—189.

Egyéb kódexek

- DURZSA Sándor: Egy Boetius-Kommentár az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében. = AntTan 1975. 75—104. (OSzK Clmae 12.)
- CSAPODI Csaba: Az Academia Istropolitana egy fennmaradt könyve. = MKSz 1976. 262—265. (Öst. Nat. Bibl. Cod. Lat. 4596.) — Németül: Armarium 45—48.
- CSAPODI Csaba: (Tizenharmadik) XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben. = MKsz 1975. 231—242. (A wolfenbütteli Herzog August Guelf Helmst 52. jelzetű kódexe)
- Horae beatae Mariae Virginis. = Bp. 1976. M. Helicon-Corvina-Kossuth. 1/A kódex hasonmás (kiadása) 2) Iványi Sándor Horae Beatae Mariae Virginis + Dercsényi Dezső: A kódex díszítése.
- Peregrinus ritus in Vita Marci (SHA)13,1. (közli) B. Angyal Katalin. = Könyv és könyvtár. A Debreceni KLTk Évk. Debrecen 1975.
- SCHIEBER, Sándor: Immanuel Norsá's defence. (A hebrew manuscript from Budapest and its Background) = Armarium 71—85.
- VIZKELETY, András: Zur Überlieferung der Werke Ulrichs von Pottenstein. = Armarium 41—44.

Corvinák

- Bibliotheca Corviniana (Összeáll., tanulmány és jegyz. Csapodi Csaba, — Csapodiné Gárdonyi Klára) 2. jav. kiad. Bp. 1976.
- RUFFY Péter: Két korvina előtt a milánói Sforza-kastélyban. = MNemzet 1976. 252. sz. 11. (A milánói Trivulziana Cod. n. 817. és Cod. n. 818. jelzetű kódexei.)

Töredékek

- FODOR Adrienne: Az Egyetemi Könyvtár karoling-kori Deuteronomium töredéke. = MKsz 1976. 373—380.
- MADAS Edit: Ad terrorem omnium. (A középkori vágánsénekek magyarországi változata) = MKsz 1976. 380—385.
- MEZEY László: Egy karoling kódextöredék. (Ticonius in Apocalypsin?) = MKsz 1976. 15—24.
- SZELESTEI N. László: VIII. századi anti-phonarium-töredék Sárospatakon. = MKsz 1976. 256—262.
- TIMKOVICS, Pál: Glossiertes Johannesfragment aus dem 9. Jahrhundert in Bratislava. = Armarium 15—22.

Nyelvmélekek

- BÁN Imre: A Karthauzi Névtelen műveltsége. Bp. 1976. (Irod. tört. füz. 88.)
- CSAPODI Csaba: Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben. = MKsz 1976. 126—128. (Öst. Nat. Bibl. Cod. lat. 3949.)
- DÁN József: A „Pécsi Disputa”. = ItK 1976. 1—14.
- MOLNÁR József—SIMON Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Bp. 1976. — Ísm.: V. Kovács Sándor, MKsz 1976. 416—421.

Könyvtártörténet

- Armarium. *Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum.* Herausg. Piroška Dezsényi Szemző und László Mezey. Bp. 1976.
- FODOR, Adrienne: Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500. = Armarium 49—70.
- JAKÓ Zsigmond: Reneszánsz könyvkultúra a XV. századi Váradon. = Művelődés 1976. 9. 35—38.
- MARZA, Jacob: Unfamiliar libraries 14. The Batthyaneum, Alba Iulia. = The Book Collectar 24. 1975. 558—564.
- V. Kovács Sándor: Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból. = MKsz 1975. 66—67.

Művelődéstörténet

Zene

- RAJECZKY Benjamin írásai. (Vál., szerk. Ferenczi Ilona) Bp. 1976.
- Jogtörténet
- BÓNIS György: Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Benelthy-formuláskönyv. = LK 1974. 89—101. (A gyulafehérvári Batthyanya-na MSI 152. jelzetű kötete.)

FODOR ADRIENNE—MADAS EDIT

II. NYOMDÁSZAT-, KÖNYV-, KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNET

Bibliográfiák, katalógusok

Bibliográfiák, katalógusok

- FAZAKAS József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez. = OSzK Évk 1973. Bp. 1976. 73—85.

- HARGITA P[ál]: The oldest Hungarian apiarist book. = Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae 1972. 193—200.
- KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária: Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843—1970. Debrecen 1973. 447 l.
- A magyar könyvtörténetírás irodalma. Ajánló bibliográfia. (Összeáll. és az ismertetéseket írta Neményi László.) Székesfehérvár 1976. 199 l.
- A magyarországi papírtörténet válogatott bibliográfiája 1955—1975. Összeáll. Rózsashegyi Tiborné, Tarján Ferencné. = Papírpar 1976. 71—72.
- MÓNA Ilona: Hungarian music publication 1774—1867. 1. = Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1974. 261—275.
- Varjas János professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenasához. [Közli] Héthy Zoltán. = A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1974. 827—832.

Bibliográfiai története

- JANSITS Gabriella: Egy száz év előtti szakbibliográfia. = Az Orvosi Könyvtáros 1975. 475—480.
- KLEMENTIS, Eugen: Coopération entre les premiers spécialistes des bibliographies nationales hongroise et slovaque. = Armarium 1976. 317—324.
- REMETE László: Új adatok Szabó Ervin és a Nemzetközi Bibliográfiai Intézet kapcsolatáról. = Ktáros 1976. 269—273.
- Szabó Károly huszonöt levele Haan Lajoshoz. Békéscsaba 1976. 31 l., 16 t.
- BORSA Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban. = MKsz 1976. 42—60.
- BORSA Gedeon: Újabb adatok Manlius tevékenységéhez. = OSZK Évk 1973. Bp. 1976. 191—201.
- BUZINKAY Géza: Orvosi-természettudományos szakirodalmunk kialakulása és az egyetemi nyomda. = Az Orvosi Könyvtáros 1976. 255—262.
- CZÉGELY Tibor: Nyomdászok a harmincas években. = Budapest 1976. 2. sz. 31—33.
- CSAPODI Csaba: Az Academia Istropolitana egy fönntmaradt könyve. = MKsz 1976. 262—265.
- DEMÉNY Lajos: Ouvrages imprimés en caractères cyrilliques en Transylvanie au XVIe siècle et conservés dans les bibliothèques et musées de Moscou et de Leningrad. = Armarium 1976. 95—126.
- HAIMAN György: A Tevan Nyomda 1944. évi leltára. Békési Élet 1976. 129—131.
- HOLL Béla: Ozorai Imre vitairatának kiadásairól. = MKsz 1976. 156—170.
- HOPP Lajos: Ibrahim Mütefferika, a török könyvnyomtatás úttörője (1674/75?—1746). = Helikon 1974. 549—550.
- KARDOS Gyula: Néhány gondolat a régi magyar miniatürkiadásról. = Mikrobibliofilok 1975. 19. sz. 7—9.
- KOZMA Borbála, L.: „Az magyarok az ő nyelvekben megláthatassák az ő elejeknek dicső tetteit”. Emlékezés Heltai Gáspárra. = Theológiai Szemle 1974. 245—247.
- KURCZ Ágnes: Ismeretlen velencei Melancton-kiadás. Egy töredékes ars moriendi meghatározása. = OSZK Évk 1973. Bp. 1976. 67—72.

Papírtörténet

- BOGDÁN István: Emberalakos XVIII. századi vízjelenik. = Papírpar 1976. 185—191.

Nyomdatörténet

- BORSA Gedeon: Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve. = ItK 1976. 367—377.
- BORSA Gedeon: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez, III. = MKsz 1976. 281—294.
- BORSA Gedeon: Régi hazai nyomtatványok kutatása külföldön. = Könyvtári Figyelő 1976. 93—97.
- BORSA Gedeon: Régi magyar nyomtatványok felfedezése az NSZK könyvtáiraiban. = Ktáros 1976. 129—131.
- BORSA Gedeon: Régi nyomtatványok feltárása Magyarországon. = MKÉ Évk. 1973. Bp. 1975. 17—29.
- MURÁNYI Lajos: Kner Izidor Székesfehérváron. = Fejér Megyei Könyvtáros 1976. 44—49.
- ÓJTOZI Eszter: A vilnai Új Testamentum és Zsoltárok egy példánya a Debreceni Egyetemi Könyvtárban. = Könyv és Könyvtár 10. Debrecen 1975. 199—208.
- ORTVAY Gyula: Kner Imre. = MTA I. OK 1974. 159—162.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdása. = MKsz 1976. 170—174.

- SOLTÉSZ Zoltánné: Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai. = MKsz 1976. 321—332.
- SOLTÉSZ Zoltánné: A 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározásának és a könyvritkaságok felismerésének összefüggéséről. Hans Kohl 1549. évi parasztkalendáriuma. = OSzK Évk 1973. Bp. 1976. 59—65.
- SZÁNTÓ Tibor: A könyv története. Bp. 1976. 30 l. (A mi világunk 25.)
- TÓTH Béla: 175 éves a szegedi nyomdászat. = Tiszatáj 1976. 55—60.
- VARRÓ Attila: A debreceni városi nyomda a XVIII—XIX. században. = MG 1974. 72—76.
- VÉGH Oszkár: Nyomdászat Magyarországon. Fejezetek a magyarországi nyomdászat 500 éves történetéből. Bp. 1976. 147 l.
- Kiadástörténet**
- CSANAK Dóra, F.: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása. = MKsz 1976. 333—349.
- CSAPLÁROS István: Jókai útja a lengyelországi átlagolvasóhoz. = MKsz 1976. 137—143.
- HALASI László: „A tőke” első magyar nyelvű kiadásairól. = Párttörténeti Közlemények 1976. 125—137.
- KÖPECSI Béla: A magyar könyvkiadás útja a felszabadulás után. = MTA I. OK 1974. 163—169.
- LADÁNYI Sándor: Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. századvégi kiadástörténeti problémáiról. (Zilahi Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787—1792). = ItK 1975. 482—498.
- NYERGES László: Az üstökösök jelentéséről szóló Dudith-értekezés kiadásáról. = FK 1974. 195—197.
- REJTŐ István: A Vajda kritikai kiadás első öt kötetéről. = MKsz 1976. 110—119.
- SCHNEIDER Sándor: Héber könyvek a pesti vásáron 1772-ben. = MKsz 1976. 396—397.
- STEINER, Gerhard: Das Ungarnbild des deutschen Verlegers Joseph Meyer. = MKsz 1976. 350—357.
- SZÁLLÁSI Árpád: Pápai Páriz orvos fiai és a Pax Corporis egyik ismeretlen kiadása. = Orvosi Hetilap 1976. 2730—2731.
- TASI József: József Attila és az Európai Költők Antológiája. = MKsz 1976. 149—155.
- TOLNAY Gábor: Tótfalusi Kis Miklós. (Kutatásának és értékelésének kérdéséhez.) = MTA I. OK 1974. 151—158.
- TÓTH Sándor: Negyedszázad a katonai könyvkiadás szolgálatában. 25 éves a Zrínyi Katonai Kiadó. = HK 1976. 112—115.
- VURAY György: A Kner nyomda kiadói tevékenysége 1882—1947. = A József Attila Megyei Könyvtár évkönyve 1975. Tatabánya 1976. 157—188.
- Sajtótörténet**
- 18—19. század*
- ÁCS Tibor: A Honvédelmi Szövetség, az első magyar hadtudományi folyóirat. = HK 1975. 689—720.
- BATÁRI Gyula: Az első jelentős magyar tudományos folyóirat orvosi vonatkozásai. Tudományos Gyűjtemény. (1817—1842.) = Orvosi Hetilap 1975. 811—814.
- BATÁRI Gyula: Fischer Dániel és az első magyar orvosi folyóirat terve. = Orvosi Hetilap 1975. 2614.
- BATÁRI Gyula: Pap Ignác „Sebészeti Almanach”-ja. = Orvosi Hetilap 1975. 1895—1896.
- DEZSÉNYI Béla: Gravures sur bois d'origine allemande et française dans le plus ancien „illustré” hongrois. = Armarium, 1976. 279—297.
- FAZEKAS Árpád: Csurgay Kálmán „Gyógyserzési Közlöny”-éről. = Orvosi Hetilap, 1975. 2615.
- FENYŐ István: A reformkor eszmei előkészítője: az Erdélyi Múzeum. = ItK 1976. 15—34.
- FENYŐ István: A Tudományos Gyűjtemény indulása (1817—1818). = MKsz 1976. 211—226.
- FÜLÖP Géza: Száz esztendeje indult a Magyar Könyvszemle. = Ktáros 1976. 709—712.
- GRÁMADA, Livia: Die ungarische und rumänische satirische Presse aus Pest im 19. Jahrhundert. = Armarium 1976. 299—316.
- EXENBERGER, Herbert: Leo Frankel und seine Beiträge in der sozialdemokratischen Presse Österreichs. = Armarium 1976. 325—346.
- HAVASI Zoltán: A százéves Magyar Könyvszemle megindulása. = MKsz 1976. 3—14.
- KINDLOVITS Kálmán: A szerb Matica Letopis-ának első évtizede. = MKsz 1976. 227—243.
- KÓRAY György: Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-ossal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével. = MKsz 1976. 76—93.

- KOLÁR, Jaroslav: Die Zeitung in der tschechischen Literatur in 16. Jahrhundert. = *Armarius* 1976. 135—145.
- KOVÁCS Magda: Adalék a Kelet Népe vitájának történetéhez. = *MKsz* 1976. 401—404.
- LANG, Helmut W.: Der „Cursor Ordinaris“, eine neuaufgefundene Wiener lateinische Zeitung. = *MKsz* 1976. 201—210.
- MIKLÓSSY János: Irodalmi folyóiratok a Bach-korszakban (1849—1859). = *OSzK Évk* 1973. Bp. 1976. 233—290.
- MIKLÓSSY János: Vajda János és Zilahy Károly kapcsolatáról. = *MKsz* 1976. 272—277.
- MIKLÓSSY János: Vita a „néplapokról“, a népi ismeretterjesztésről. Fejezetek az abszolutizmus kora sajtótörténetéből. = *MKsz* 1976. 404—409.
- MÓRA László: Az első magyar kémiai folyóirat, a „Vegytani Lapok“. = *MKsz* 1976. 133—137.
- MURÁNYI Lajos: A radikális újságírás kezdetei Székesfehérváron. A Szabadság című társadalmi, sajtóirodalmi lap előzményei. = *Fejér Megyei Könyvtáros*, 1975. 45—55.
- NÉMETH G. Béla: Defenzió a hatalom fogásában. (Gyulai Budapesti Szemléje — a Budapesti Szemle Gyulaija.) = *ItK* 1975. 599—608.
- RIGÓ László: Kemény Zsigmond három levele Emich Gusztávhoz. = *ItK* 1975. 691—694.
- RIXER András—ZALAI Károly: A gyógyszerészek publikációs tevékenysége a magyar orvosi szakajtóban az első magyar nyelvű gyógyszerészeti szaklap megjelenéséig (1831—1862). = *Gyógy-szerészet* 1975. 343—345.
- SZAKÁCS János: Az újkonzervatív arisztokrácia fellépése az 1840-es évek első felében. Kossuth Lajos és Dessewffy Aurél eszmei párviadala a Pesti Hírlap és a Világ c. napilapok hasábjain = *Budaörsi Füzetek*. = 1975. 370—383.
- SZÁLLÁSI Árpád: Pethé Zsigmond és az Egészségi Tanácsadó. = *Orvosi Hetilap* 1975. 209—210.
- SZÁLLÁSI Árpád: Flesch Nándor lapja, az Orvosi Heti Szemle. = *Orvosi Hetilap* 1975. 1653—1655.
- SZELESTEI N. László: Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete. = *MKsz* 1976. 390—396.
- SZEMZŐ Piroska, D.: The Beginnings of Illustration in Hungarian Magazines. = *Armarius* 1976. 201—278.
- TAPOLCAI Ernőné: A Komáromi Tudós Társaság és a Mindenés Gyűjtemény 1789—1792. = *A József Attila Megyei Könyvtár évkönyve* 1975. Tatabánya 1976. 111—156.
- TURÁNYI Kornél: Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdetei. (Három eddig ismeretlen kezdeményezés.) = *MKsz* 1976. 270—272.
- VOIT Krisztina: A magyar munkásmozgalmi sajtó kezdeteihez. = *MKsz* 1976. 409—415.
- ZÁM István: Sajtóperek a Népszava ellen (1893—1895). = *Budaörsi Füzetek* 1975. 82—108.
- ZSIGMOND Gábor: Katona Lajos és az Élet köre. = *Valóság* 1976. 74—92.

20. század

- ANGYAL Endre: A Dunántúli Szemle évei. (Adalékok Pável Ágoston pályaképéhez.) *Savaria*, 4 Szombathely 1973. 397—408.
- ARATÓ Antal: Baloldali szociáldemokrata hetilap Jászberényben az első világháborút megelőző években. = *Jászkun-ság* 1976. 77—84.
- ARATÓ Antal: A jászapáti sajtó története. II—IV. = *Együtt* 1974. 1—2. sz. 29—36, 3. sz. 57—61. 1975. 3. sz. 5—11.
- BERTÓK László: Irodalmi folyóirat Csurgón, 1952-ben. = *Somogy* 1976. 3. sz. 78—80.
- BOTKA Ferenc: A Korunk-kutatás problémái. = *MKsz* 1976. 358—372.
- CSEHI Gyula: A Korunk jubileumára. = *Nagyvilág* 1976. 762—766. (Dokumentumok a Korunk-ról.) *Tiszatáj* 1976. 6—19.
- DUDÁS Lajos: Egy elfelejtett csongrádi újság. *Tiszavidék*. (3.) = *Somogyi-könyvtári műhely* 1975. 309—316.
- GÁL István: Balázs és Lukács elitfolyóirat-terve 1910-ben. (Balázs Béla levelei Babits Mihályhoz.) = *Tiszatáj* 1976. 46—53.
- KÁLLAY István: A Horthy-korszak sajtójának jellemzéséhez. (A Magyarországi Szocialista Munkáspárt sajtóperei 1925—1927.) = *Jogtudományi Közlemények* 1976. 379—384.
- MARKÓ György: A „Vasútépítők” című csapatújság. = *HK* 1975. 553—566.
- MARKOVITS Györgyi: Hungarian Writers in England, English Books in Hungary during the Years of Hitler's Rule. = *Armarius* 1976. 347—369.
- MARKOVITS Györgyi: Magyarok a fasizmus ellen Mexikóban a második világháború idején. A „Szabad Magyarország”. = *OSzK Évk* 1973. Bp. 1976. 313—327.
- MÁTÉ György: Rózsa Ferenc és a Szabad Nép. + Rózsa Ferenc politikai cikkeiből. + Halálra kínozták. *Röpiratészlet*. Bp. 1976. 181 l.
- MUCSI Ferenc: Egy évtized a Népszava történetéből (1905—1914). = *Párttörténeti Közlemények* 1976. 71—101.
- SÁNDOR László: Emlékeim a Korunkról. = *Napjaink* 1976. 6. sz. 8.

- SZABÓ Ferenc:** A tízéves Békési Élet. = Békési Élet 1976. 219—227.
SZEPESI Hajnal: Adalékok az Én Újságom és a Jó Pajtás című gyermeklapok történetéhez. = Könyv és Nevelés 1976. 14—17.
SZTRÓKAYNÉ MÁNDI Teréz: Madzsar József és a Társadalmi Szemle. = Magyar Sajtó 1976. 117—119.
TAMÁS Aladár: Egy folyóirat-tervezet története. = Kritika 1976. 4. sz. 9—11.
TIMÁR Ede: Igaz eszmék erejével... A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban, 1917—1945. [Bp.] 1976. 228 l. (A magyar sajtó kiskönyvtára 16.)
TÓTH Sándor: Egyedülálló teljesítmény. (1926—1940.) [Korunk.] Forrás 1976. 5—6. sz. 62—69.
TURCZEL Lajos: A Magyar Nap szerepe a népfront-korszak progresszív Petőfi-kultuszában. = MKsz 1976. 103—109.

Könyvművészet, könyvillusztráció, exlibrisek

- Antifasiszta plakátok.** [Reprodukciók.] (Összeáll. B. Fábri Magda.) Bp. 1976. [78] lev.
BAKOS József: Az Orbis Pictus képanyagának és szövegének forrásairól. = Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei XIII. Eger 1975. 189—210.
BALLA György: Történelmi atlaszok készítése Magyarországon. = GK 1976. 36—42.
BENDEFY László: A Werner-féle kassai litográfiai intézet három megyeterképe. = GK 1976. 121—126.
BUDAY György: Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson”-betűk megalkotójáról. = MKsz 1976. 61—75.
CSEH Mária: A Kommunista Proletár Múzeum plakátanyagából. = A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum közleményei 1975. Különszám. 31—38.
DÖRNYEI Sándor: Zur Geschichte des ungarischen Exlibris im 16. Jahrhundert. = Armarium 1976. 127—133.
GALAMBOS Ferenc: A XX. századi magyar exlibris. = Hevesi Szemle 1976. 3. sz. 15—19.
GALAVICS Géza: A törökellenes harc és egykorú képzőművészetünk. = Művészettörténeti Értesítő 1976. 1—40.
HAIMAN György: Harry Carter életművéhez. = MKsz 1976. 181—183.
HORVÁTH István: Esztergom 1594-ben. (Egy régi metszet alapján.) Krónika. = Komárom Megyei Múzeumok Tájékoztatója IV. 1975. 4—7.
HRENKÓ Pál: Magyarország Gastaldi térképén. = GK 1975. 110—211.

- HRENKÓ Pál:** Düreri Ferdinánd-címer Magyarország térképén. = GK 1975. 194—200.
KÉKI Béla: Stílusirányzatok századunk magyar könyvművészetében. 1973. Bp. 1975. 47—60.
A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete. (Szerk. Makkai László.) Bp. 1976. 164 l.
NÉMETH Lajos: Kassák Lajos avantgarde könyvművészeti törekvései. MKE Évk 1973. Bp. 1975. 61—63.
RÓZSA György: Friedrich Bernard Werner magyarországi vedutái. Művészettörténeti Értesítő 1974. 28—48.
SOLTÉSZ Zoltánné: Johannes Lichtenberger Prognosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi. = MKsz 1976. 25—41.
SZÁNTÓ Tibor: A könyvcímleap. = MG 1976. 9—24.
TÓTH Béla: A debreceni rézmetsző diákok. Bp. 1976. 87 l., 1 mell. (Magyar tipográfia 5.)
VÉRTESSY György: A régi térképek és metszetek jelentősége a helytörténeti kutatásokban. = GK 1975. 273—287.
WILHELM Gizella, C.: Thököly Imre és szabadságharca az egykori grafikában. = Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” Bp. 1976. 347—371.

Könyvtártörténet

Módszertan

- MAKKAI László:** A könyvtártörténetírás művelődéstörténeti módszerei. = MKE Évk 1973. Bp. 1975. 33—38.
REMBETE László: Könyvtártörténetírási tapasztalatok. = MKE Évk 1973. Bp. 1975. 39—45.

15—18. század

- BARCZA József:** Az első könyvtári törvények Sárospatakon. = Ktáros 1976. 89.
BERECZ József: Könyvtárgyarapító Rákócziak. = Borsodi Könyvtáros 1976. 1. sz. 1—3.
BERLÁSZ Jenő: Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16—17. században. = OSZK Évk 1973. 203—218.
FALLENBÜCHL Zoltán: Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója. = MKsz 1976. 128—133.
FODOR Adrienne: Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500. (Geschichte und Buchbestandrekonstruktion.) = Armarium 1976. 49—70.

- KISFALUDI Sándor: Muzeális értékek az iskolai könyvtárakban. = Ktáros 1976. 263—266.
- KOLTAY Jenő: A szombathelyi Herzán-könyvtár művészeti könyvei. I. = Savaria 5—6. Szombathely 1975. 523—540.
- SZIJ Rezső: „Könyvtárközi kölcsönzés” a XVII. században. Szezei Molnár Albert, az örökmozgó könyvtáros. = Komárom Megyei Könyvtáros 1976. 56—60.
- TÓTH Béla: Maróthi György szerepe a debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében. = Könyv és Könyvtár 10. Debrecen 1975. 215—228.
- VÉRTESY Miklós: A Corvina Könyvtár kutatása. Beszélgetés a Csapodi házaspárral. = Ktáros 1976. 542—545.
- 19—20. század
- BALOGH Attiláné: Százéves a Szolnoki MÁV Járműjavító szakszervezeti könyvtára. = Ktáros 1976. 545—548.
- BATÁRI Gyula: Első kísérletek betegek kórházi könyvtárának létrehozására Pesten. = Orvosi Hetilap 1975. 211—212.
- BERECZ József: A könyvtárügy alakulása tanítóképző intézeteinkben a dualizmus korában (1867—1918). = Borsodi Könyvtári Krónika. Miskolc 1976. 151—236.
- BERZA László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. = Ktáros 1976. 191—195.
- CSAPODI Csaba: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatványgyűjteménye. Bp. 1976. 34 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 53.)
- CSANAK Dóra, F.: A „G. Telekiek alapítványa.” = MT 1976. 545—551. I., I t.
- FRÁTER Jánosné: Az Akadémiai Könyvtár szerepe a múlt század közművelődésében. = Ktáros 1976. 475—479.
- FRÁTER Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia állandó Könyvtári Bizottsága, 1865—1949. = MT 1976. 563—569.
- FRIED István: A Maticea Sprska százötven éve. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása.) = MKsz 1976. 300—302.
- GYÓRI Erzsébet: A miskolci Városi Könyvtár története, 1960—1975. Borsodi Könyvtári Krónika. Miskolc 1976. 114—138.
- GYÓRI György: Könyvmúzeumok az iskolákban. = Köznevelés, 1975. 42. sz. 3—5.
- HILLER István: Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Könyvtárának története. Közread. az Erdészeti és Faipari Egyetem. Sopron 1976. 291 l.
- JUHÁSZ Erzsébet, B.: Elek Artur könyvtárának sorsa. = MKsz 1976. 145—149.
- KOVÁCS Ilona: Adatok az Országos Széchényi Könyvtár állománygyarapodásának alakulásához a két világháború között. (A könyvvállomány gyarapodása.) = OSzK Évk 1973. Bp. 1976. 131—140.
- LÁNG Máttyás: A Szilády Áron Gimnázium Könyvtára. = Bács Megyei Könyvtáros 1975. 1. sz. 34—38.
- LIGETI Lajos: Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. = MT 1976. 533—536.
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Szerk. Rózsa György. Bp. 1976. 40 l.
- NOVÁKNÉ SZABÓ Katalin: A Szabolcs-Szatmár megyei „Józsa András” Kórház Gerlei-könyvtárának rövid fejlődéstörténete. Az Orvosi Könyvtáros 1974. 79—89.
- PATAY Pálné: Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának keletkezése, fejlődése és mai állománya. = GK 1975. 188—194.
- PÓCSI Gusztáv—SZABÓ Gyula—URSZIN Sándor. A miskolci II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár eseménytörténete (1952—1975). = Borsodi Könyvtári Krónika. Miskolc 1976. 62—113.
- RÓNA-TAS András: Az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteménye. MT 1976. 573—577.
- RÓZSA György: „Tudományok és művészségek szeretete...” = MT 1976. 537—541.
- SULYOK János: A székesfehérvári püspöki könyvtár. = Fejér Megyei Könyvtáros 1976. 24—41.
- SZABÓ Gyula—URSZIN Sándor: Adalékok Borsod-Abaúj-Zemplén megye tanácsi könyvtárainak történetéhez (1945—1975). Borsodi Könyvtári Krónika. Miskolc 1976. 5—61.
- SZEMZŐ Piroska, D.: Az Osztrák Nemzeti Könyvtár története. = MKsz 1976. 302—307.
- TASI József: József Attila könyvtára. = ItK 1976. 378—401.
- TÓVÁRI Judit, M.: Nagyobb magánkönyvtárak Miskolcon az 1880-as években. = Ktáros 1976. 160—161.
- VÉRTESY Miklós: Százéves az Egyetemi Könyvtár épülete. = Ktáros 1976. 125—128.

Olvasókörök

- BEZDÁN Sándor: Hódmezővásárhelyi olvasókörök (1869—1900). Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Szeged 1973. I. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. 61—76.)

- FÜLÖP Géza: Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. = MKsz 1976. 94—102.
- MAGYAR András: Irodalmi és művészeti rendezvények a munkás olvasóköri körökben (1884—1950). = Borsodi Könyvtári Krónika, Miskolc 1976. 262—316.
- UGRIN Aranka: Olvasmányok, könyvélmények. Az irodalmi érdeklődés alakulása 1893 és 1937 között. = It 1976. 683—697.
- VARGA László: A sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban. = MKsz 1976. 244—255.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

SZEMLE

Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Studien aus der Geschichte der Schrift, der Bücher und der Periodica. Hrsg. von Piroška DEZSÉNYI SZEMZŐ und László MEZEY. Budapest, 1976. Akadémiai, 382 l.

A művelődéstörténeti érdekű és értékű írás- és könyvtörténeti kutatások fellendülésének korszakát éljük újra. A korunk igényei szerinti szintézisek késlekednek ugyan, ám számos vállalkozás ezek megalapozása irányába mutat. Hazánkban erős hagyományai vannak a könyvtári kutatásoknak, ezen belül a könyvtörténetieknek is. Manapság az elődök által összegyűjtött részletismeretek és a mai új felismerések egy magasabb egységbe illesztésének igénye merül fel.

A magyarországi tapasztalatok szerint (feltehetően a nemzetköziak szerint is) a könyvtörténeti kutatások fellendülése csaknem mindig egybeesik a nagy nemzeti retrospektív bibliográfiai vállalkozásokkal, a könyvtári feltáró munkában jelentkező fellendülések korszakaival, végsősoron a történeti kutatások által igényelt forrásfeltáró nekibuzdulásokkal. Természetszerű összefüggés ez: egy dokumentum bibliográfiai regisztrálásra akkor kerülhet, ha a vele kapcsolatos könyvtörténeti kutatások, meghatározások fő elemei már megbízhatóan összeálltak, ekkor jelölhető ki időbeli, térbeli és gondolati helye a művelődés folyamatában.

Nemzeti művelődésünk történetének az eddigiekhez képest teljesebb és hitelesebb bemutatása érdekében a nemzeti hagyományok, a nemzeti kulturális értékek számbavételének új vállalkozásai indulnak el. Az írott emlékek, a nyomtatott könyvek felkutatása, rendszerezése, a kezdetektől máig ivelt vonulatba rendezése nélkül nem képzelhető el forrásokra alapozott marxista művelődéstörténet. Bibliográfiai és könyvtörténeti műhelyeink jelentősége nő, hatékony működésük iránti igény fokozódik,

a munkálatok összehangolásának követelménye erősödik.

A könyvtörténeti kutatások fő műhelyei a legjelentősebb tudományos könyvtárak, mert a forrásfeltáró tevékenység a forrást őrző helyek elháríthatatlan kötelessége. Nem hagyhatók figyelmen kívül az egyetemi történeti tanszéki műhelyek sem. Az akadémiai bizottságok pedig a kutatásirányítás, a tudományos ellenőrzés és koordinálás fontos tényezői. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága ma elismerten olyan szervező erő, amely hazánkban a hatáskörébe tartozó kutatások magas szintű összefogására méltán hivatott és nemzetközileg is egyre rangosabb testületté, partnerré alakul. Publikációs lehetőségeink is bővülnek. Akadémiai folyóiratunk, a *Magyar Könyvszemle* már korábban a könyvtörténeti kutatások szerveződési központjává vált. Közgyűjtéményeink évkönyveiben, más kiadványaiban, közleményeiben gyarapszik a könyvtörténeti publikációk száma.

Szemle-rovatunkban most új sorozat indulásáról adhatunk hírt, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága új sorozatának első kötetéről.

A gyűjtéményes kötet tanúsítja a Munkabizottságról az imént leírtakat. Hazai írás-, könyv- és sajtótörténeti kutatásainkból fontos részeredményeket, metszeteket ad, de nem szűkíti le a vizsgálódási kört a hazai témákra. Magyar kutatók a külföldi írás- és könyvtörténet eredményeit is gyarapítják, a kötet külföldi szerzői viszont a szomszédos népek művelődéstörténetét szolgáló írásaik mellett magyar vonatkozású témákkal járulnak hozzá a magyarországi kutatásokhoz. A német, francia és angol nyelven közzétett tanulmányok kézíratait a szerzők Budapestről, Bécsből, Bukarestből, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről és Prágából küldték.

A sorozat egyik célja, az első kötet megvalósulásának értelme ebben a nemzetközi

jellegben keresendő. Hazai kutatásaink ugyanis az egyetemes művelődéstörténeti összefüggésekbe helyezendők. Az ismeretág művelésének szintjét, a műhely rangját, tekintélyét mindig elég megbízhatóan jelzi, ha külföldi szerzőket is vonzani tud. Az idegen nyelvű közlés pedig segíti a tanulmányoknak a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe való áramoltatását és igényli a nemzetközi figyelmet, valamint kritikát.

Más, további szervesebb egységbe fogó köteléket, rendező szálatokat most a szerkesztéstől ne követeljünk. Elegendő, sőt kellően méltánylandó, hogy a kötet tanulmányainak tárgyai az olvasó számára alkalmasat kínáljanak — a 9. századi kódextöredéktől a 20. századi könyvkiadásig terjedő tematika kapcsán — egy nagy ívű művelődéstörténeti háttér átgondolására, a szakember pedig a maga korszakában, a speciális kutatási területen értékes kutatási részeredményekhez jut. A további kötetek fogják bizonyára igazolni: lehet-e majd közös megközelítés, sőt közös kutatásra fogni, esetleg közös témák kidolgozására kérni a szóbajóhető szerzőket, szerzői közösségeket. Lehet-e a sorozat profilját, koncepcióját kollektív szerkesztő munkával (minden bizonnyal egy létesítendő szerkesztő bizottsággal) körülhatároltabbá fejleszteni.

A megjelent első kötet a korábbi években fogant elhatározás szülötte. A több mint két évtizede eredményesen működő Munkabizottság következetes munkálkodását demonstrálja és létrejötte is olyan folyamatról tanúskodik, amelyet ugyan az elhatározó, a megvalósítást elkezdő személyek sorába beálló változások (néha a kíméletlen eréjű és elhárítatlan változások) időlegesen megtörhetnek, de amely más személyek munkálkodása révén továbbblendül, a nemzedékek egymásra épülése folytán tartós irányúvá fejlődik. A kutatás tárgyának a történetisége mellett a kutató személyek közösségének kontinuitását is példázza ennek a gyűjteménynek a szerkesztése, közreadása. Az *Armarium* egyik szerkesztője, Mezey László a kötetet e kutató közösség vezető tudósának, Mátrai László akadémikusnak ajánlotta 65. születésnapjára. Ugyancsak Mezey László emlékezik az 1972-ben elhunyt Dezsényi Bélára, aki az *Armarium* elindításában is, de az egész könyv- és sajtótörténeti kutatásban, annak művelésében és szervezésében elévülhetetlen tudományos nyomokat hagyott. A jelen kötet másik szerkesztője Dezsényiné Szemző Piroska, aki töretlenül folytatja a maga sajátos kutatásait, gondozza Dezsényi Béla hátrahagyott szellemi örökségét és sokunk-

ban tiszteletet ébresztve ápolja eltávozott férje emlékét.

A tanulmányok sorát Timkovics Pálnak egy, a pozsonyi Akadémiai Könyvtárban található IX. századi kódextöredékről szóló elemzése nyitja meg. Mezey László a Pray-kódex keletkezéstörténetével foglalkozó kutatásai eredményét teszi közzé, tárja most már a tágabb nemzetközi szakérdeklődés elé. Vízkelety András Ulrich von Pottenstein, középkori szerző hatásának kérdését helyezi új megvilágításba salzburgi, bécsi, kalocsai, egri, budapesti és müncheni kéziratok összevetésével. Csapodi Csaba egy, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött kódex vizsgálatából állapítja meg, hogy ez a kódex az „Academia Istropolitana”, a Mátyás király alapította pozsonyi egyetem könyvtáráé volt; ily módon egyetemtörténeti ismereteinket is gyarapítja. Fodor Adrienne az 1500 előtti könyvtártörténet kutatási eredményeihez hoz fontos adalékot az egykor a lechnitzi kolostori könyvtárban őrzött kéziratok és ősnymtatványok jegyzéke ismeretében. Scheiber Sándor Magyarországon talált, olyan héber kéziratot tesz közzé és ismertet, amely az 1500-as évek legelejének történetébe enged bepillantást. Dán Róbert az erdélyi antitrinitárius mozgalom ideológiájának kialakulása és Matthias Vehe (Erdélyben M. Glirius néven tevékenykedett) viszonyát vizsgálja. Demény Lajos olyan, a XVI. századi Erdélyben nyomtatott cirillbetűs kiadványokat ismertet, amelyek moszkvai és leningrádi könyvtárakba kerültek. Dörnyei Sándor írása az ex librisek XVI. századi történetének megismeréséhez szolgáltat adalékokat. Jaroslav Kolár a XVI. századi sajtó és a cseh irodalom és irodalmi publicisztika viszonyát vizsgálja. Spielmann József, Trócsányi Zoltán és L. Szini Karola közös tanulmánya tudománytörténeti jelentőségű: a Lenés György által írt első magyar orvostudományi mű, az „Ars Medica” és szerzője életének vizsgálata a tárgya. Hólvényi György a XVIII. századi jezsuita történetírással foglalkozik tanulmányában. Dezsényiné Szemző Piroska a magyar folyóiratillusztráció XVIII. századi kezdeteit mutatja be művelődéstörténeti összefüggésben. A Dezsényi Bélától származó tanulmány pedig a XIX. század első felének magyar képes folyóirataiban látható fametszetekről és azok német és francia mintáiról szól. Livia Grámadá közleménye XIX. századi, Pesten nyomtatott magyar és román satirikus sajtótermékeket mutat be. Eugen Klemens írásából és levélközléseiből fény derül a múlt század végi magyar és szlovák nemzeti bibliográfiái kapcsolatokra. Herbert Exenberger Frankel Leó és az osztrák szo-

ciáldemokrata sajtó kapcsolatáról adott közre ismereteket. Markovits Györgyi tanulmánya a Hitler hatalomra jutása utáni időkről, közelebbiről az angliai magyar emigrációs írók tevékenységéről tájékoztat.

HAVASI ZOLTÁN

Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 376. 1.

A szerző — a kötet előszava végén — közli: számvetésnek szánta könyvét és „ítélet alá bocsátja” kutatási felfogása helyességének és eredményességének kérdését. Nos, megítélésünk: egyértelműen elismerő. A közölt kutatási eredmények erősítik és igazolják azt a meggyőződésünket, hogy az írást, a könyvet úgy tekintjük, mint az emberi művelődés nélkülözhetetlen hordozóját. A könyvtörténész a könyv és műveltség történetének kutatója, így kutatási eredményei művelődés- és tudománytörténeti jelentőségűek. Jakó Zsigmond felfogása tanúsítja, hogy a kutatói szemlélet tágasságára van szükség, amellyel a könyv kutatása behelyeződik az olvasási kultúra, a művelődés alakulásának horizontjába és a társadalmi, művelődéstörténeti folyamatba, mert a könyv az olvasásban, a műveltség fejlesztésében nyer értelmet, a műveltség, a kultúra pedig történetiségében fogható fel. De nem lehet parttalan sem az írásos emlékekre, a nyomtatott könyvekre irányuló tudományos vizsgálódás, megvan a könyvtörténetírás sajátos, specifikus területe is. Az írással és könyvvel foglalkozó kutatás sokoldalú felkészültséget és ugyanakkor konkrét esetekben egy különleges vizsgálódási tárgyra irányított, összpontosított, a gondolkodás szigorú fegyelmét kívánó megoldásokat, meggyőzően bizonyító szakmai eljárásokat követel.

A szerző vallja, hogy a tudományos haladás egyik előfeltétele a folytonosság, nemzedékek munkájának egymásra építése. A kötet erőnye a megelőző nemzedékek részeredményeinek, valamint saját kutatási eredményeinek egy magasabb egységbe szervezése, a szerző alkotó pályájának, az írás, a könyv és a középkori értelmiség történetével foglalkozó tanulmányainak összegezése. Átfogó a felfogás és a megvalósítás abban az értelemben is, hogy nagy történelmi korszakokat ölel fel. A paleográfiai felkészültséget követelő középkori témákról a szocialista könyvtárügyi vizsgálódásokig köti át az ismereteket.

A tanulmányok egy része már eddig is ismert volt előttünk. 1958-tól kezdve figyelhetünk fel közleményeire, most mégis

meglepő, hogy a hatvanas évtizedben és a hetvenes évtized első felében keletkezett erdélyi tanulmányok (amelyek szerteágazó konkrét forráskutatásokat követeltek) milyen gazdag hozzájárulást jelentenek a magyarországi művelődéstörténeti kutatásokhoz is.

A kötet jól példázza azt is, hogy a művelődéstörténeti és tudománytörténeti érdeklődés eredmények a könyv- és könyvtártörténeti kutatások szerves egysége jegyében várhatók, vagyis a művelődéstörténeti irányú könyvtártörténeti kutatások az egyes gyűjteményeket megalapozó könyvek kutatása nélkül, az állományok elemzése nélkül elképzelhetetlenek. A forrásokhoz, a kezdetekhez visszanyúlás, a részletmunka, az analízis, az új módszerek kipróbálása adja az alapját az összefoglalásnak, a szintézisnek, adja alapját az irányok felderítésének, az összefüggések megismerésének, a továbbhaladás megjelölésének.

Az első fejezetben (*Írástudás — Írás-használat — Értelmiségi fejlődés*) az erdélyi értelmiség kialakulásának, a laikus írásbeliségnek a kezdeteiről, Ródi Cseh Istvánról, az anyanyelvi írásbeliség egyik erdélyi úttörőjéről, valamint az erdélyi vajdai kancellária 16. század eleji szervezetéről szol. *Az Írás emlékek — iratvédelem — levéltárügy c. második fejezet (A torokói legenda születése és kritikája. — Az erdélyi hivatalok levéltári utasításai (1575—1841). — Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lejtromozásáról 1785-ből. — A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében)* a korszerű történettudomány és segédtudományai kitűnő alkalmazását tanúsítják. A harmadik fejezet legközvetlenebbül a könyv- és könyvtártörténeti kutatások tematikájába vág.

Az ismertetésben idáig érve fájjaljuk, hogy most e kötetnek csak a Szemle rovatunkban keltjük a híret. Nem vállalkozhatunk a részletekbe hatoló értékelésre. Ebben a fejezetben érvényesül igazán a gyűjteményes kötet keretei között is egyfajta teljesség, a középkortól kezdve ível az egyes témákon át a jelenig a könyv- és könyvtártörténeti fejlődési vonal. Várad helye középkori könyvtártörténetünkben c. tanulmánytól az Erdély és a Corvina kapcsolatán, a XVI—XVII. századi könyvnyomtatást és könyvtárfejlődést bemutató írásokon (*Szeben latinbetűs könyvnyomtatása a XV. században. — Az 1544. évi román katekizmus nyomában. — A nagyenyedi Bethlen kollegium régi könyvtárának kéziratok ritkaságairól*) át a XVIII—XIX. századig (*A székeljudvarhelyi Tudományos Könyvtár története. — A balázsfalvi nyomda kezdetei. — A Cipariu-könyvtár kialakulása és története*) és egészen el egy tömör össze-

gezésig, ebben jelenünkig (*Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben*). Mind ez az előző nemzedékektől összehordott adatok kritikai ellenőrzésével, a légből kapott információknak a hitelesek közül történő kirostálásával és sok új, az eredeti források kutatásán alapuló saját eredményre, továbbá számos, a könyvtártörténet és a könyvtárosi gyakorlat számára megzívelendő szakmai tanáccsal.

A szerző nagyfokú tudatossággal törekedett a romániai történetkutatás országos és nemzetiségi érdekei egyidejű szolgálatára. Miközben a marxista történetírás követelményei szerint hitelesen tárja elénk az adott témakörökben a román—magyar—szász együttlélés művelődéstörténeti tényeit, jó szolgálatot tesz a szocialista Románia kulturális gazdagodásának, jól szolgálja a két szomszédos szocialista ország közös érdekű tudományosságát.

HAVASI ZOLTÁN

A múlt magyar tudósai VII. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Bp. 1976. Akadémia K.

A kultúra és a tudományok története iránt az utóbbi évtizedben világszerte megnövekedett az érdeklődés. A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége, felismerve e hazánkban is jelentkező igényt, nyolc esztendővel ezelőtt elhatározta, hogy egy tudománytörténeti sorozat keretében bemutatja a magyar tudomány múltjának kiemelkedő személyiségeit. Azoknak a tudósoknak az életrajzát és méltatását kívánták közreadni, akiknek tevékenysége jelentős nyomot hagyott a hazai és nemritkán a nemzetközi tudomány fejlődésében.

Az évi öt kötet tudós-életrajz kiadásának tervét az Akadémiai Kiadó sikeresen valósítja meg: az 1970-ben indított sorozatból eddig 35 kis kötet jelent meg. A 60 kötet kiadására készülő vállalkozásnak a félidejében, az eddigiek alapján is megállapíthatjuk, hogy szerencsés ötlet sikeres megvalósításának lehetünk tanúi. Olyan kiadványnak, amely össze tudja egyeztetni az olyan — nem éppen ellentétes, de mégsem mindig egybevágó — szempontokat, mint a tudományos és az ismeretterjesztő célkitűzés. E többnyire csak két-három szerzői ívre méretezett „mini monográfiák” a szaktudományok művelői számára is értékes tájékoztatást adnak a hazai kutatások korábbi szakaszairól, amikor — nem egy ízben első alkalommal — összefoglalják egy-egy tudós életművét. Ugyanakkor, közvetlen stílusuk és vonzó, bibliofil kiállításuk révén, alkalmasnak bizonyulnak arra, hogy az olvasóközönség szélesebb rétegei számára

is bepillantást nyújtsanak a magyar tudománytörténetbe.

A sorozat most megjelent VII. gyűjteménye keretében a hazai statisztika és közgazdaságtan, a pszichológiai valamint a nyelv- és a zenetudomány kiváló képviselőiről kapunk színes tablót. Az itt tárgyalt öt tudós életműve a magyar tudomány történetének fontos fejezeteit alkotja — a reformkortól a XX. század derekáig.

A magyar reformkor kiemelkedő íróira, politikusaira és a közvéleményre egyaránt nagy hatást gyakorló tudósának, Fényes Eleknek enciklopédikus gazdagságú tevékenységét Paládi-Kovács Attila foglalta össze. Fényesben több szaktudomány művelői is elődjüket tisztelhetik, mert annak az államismereti tannak volt az összegezője, amely magába foglalta a földrajzot, a statisztikát, a néprajzot és a közgazdaságtant. Közéleti elkötelezettségű tudós volt, akit Széchenyi István a „magyar Marat”-nak nevezett, és akinek munkásságát az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása törte derékba. Ugyancsak a reformkor társadalmi mozgalmait és eszményeit indították el tudományos pályáján Rónay Jácint bencés tanárt is, a darwini tanok első hazai hirdetőjét; az ő munkásságával Pál Lajos könyve ismertette meg. A negyvenes évek hazai liberális mozgalmában, majd a forradalomban és a szabadságharcban is tevékenyen résztvevő Rónay londoni emigrációja alatt neves angol tudósokkal ismerkedett meg, és — európai viszonylatban is — az elsők között tette magáévá és ismertette a darwini tanításokat.

E sorozatban olvashatunk első ízben összefoglaló munkát Vámbéry Arminról, a híres magyar utazóról és nyelvészről. Hazai György tekinti át a tudós életének főbb állomásait, ismerteti közép-ázsiai utazásait, mérlegre teszi ezeknek, valamint turkológiai munkásságának és a magyar—török nyelvi és kulturális kapcsolatok terén elért eredményeit. Ezek az eredmények — a többnyire már a kortársak által is helyreigazított tévedései és hibái ellenére — már szervesen beolvadnak az újabb tudós nemzedékek munkájába.

Bizonyára nem véletlen folytán, hanem tudatos szerkesztői munka révén, ez alkalommal két magyar zenetudós portréját is kézhez kaptuk: a magyar zenetudomány múlt századi megteremtőjének és európai szintre emelőjének és korunk — zenetudomány terén is — világhírű lángelméjének a munkásságáról egyidőben tájékozódhatunk. Sz. Farkas Márta mutatja be Bartalus István úttörő jelentőségű tevékenységét, Lampert Vera pedig Bartók Béla zene-tudósi munkásságát. A hazai és a nemzetközi Bartók-irodalom gazdagsága ellenére

ez az első olyan mű, amely Bartók Béla zeneszerzői működéséhez szorosan kapcsolódó, de mégis: önmagában is nagyjelentőségű tudományos munkásságának egészéről ad képet. Beszámol népdalgyűjtő útjairól, tudományos módszereinek fejlődéséről, az elemző és rendszerező tevékenységéről és az összehasonlító népzene-kutatás terén elért eredményeiről. Bartók ismeretebb művészi profilja mellett így alkalmunk van a tudóst is megismerni és felfedezni a kettő közti harmóniát.

A múlt tudósai-sorozat újabb kötetei — miként a korábbiak is — nem csak emléket állítanak tudományosságunk kiválóságainak, hanem sok értékes példát, tapasztalatot és ismeretet is közvetítenek számunkra. A sorozat közönségikere, csakúgy mint e kiadványok által is jól dokumentált tény: tudománytörténetünk még mindig meglévő sok fehér foltja, bizonyára szintén ösztönző lesz kutatásunk és kiadáspolitikánk számára egyaránt. Mert amennyire dicséretes, hogy e vállalkozás segít valamit törleszteni művelődéstörténetünk adósságaiból, mégis tisztában kell lennünk azzal is, hogy e kereteken kívül is, az eddigieknél sokkal nagyméretűbb és szervezettebb tevékenységre van szükség ahhoz, hogy tudomány- és művelődéstörténetünk éppen úgy népünk közkinésévé válhasson, mint irodalmunk és történelmünk hagyományai.

KÓKAY GYÖRGY

Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920—1945. Bp. 1977. Akadémiai K. 439 1. (Irodalom — Szocializmus)

Sokféle tudományág látja hasznát ennek a munkának, mivel egyaránt foglalkozik az 1920—1945 közötti időszak amerikai magyarságának politikai, irodalmi, színházi és nem utolsósorban sajtótörténeti tevékenységével. Az anyag két részre oszlik: egy kismonográfiát pótló igen alapos bevezető tanulmányra, valamint egy koncepciózusan válogatott, gazdag forrásanyagot feltáró szépirodalmi (és egyéb tartalmú) antológiára.

A tanulmánykötet első része a szerző korábbi kandidátusi disszertációjára támaszkodik, de kibővíve és új csoportosításban került átdolgozásra. Úgy tűnik, hogy annak egy igen előnyösen, árnyaltan fogalmazott kiérlelt változata. A történeti rész hírlappal foglalkozó tanulmányai közül különös figyelmet érdemelnek az első hírlapok (*A Magyar Száműzöttek Lapja*, *Magyar Híradó* stb.) és egyesületek

(Clevelandi Magyar Segélyező Egylet, Munkás-Betegsegélyző és Önképző Szervezet stb.), de persze *Az amerikai magyar munkássajtó* jelenti a kérdés érdemi tárgyalását. Ez a fejezet végigkíséri a szociáldemokrata és a kommunista sajtó egyes termékeit indulásuktól megszűnésükig. (*Előre, Szabadság, Amerikai Magyar Népszava; Bér-munkás, Új Előre, Kanadai Magyar Munkás.*) Kovács József ezzel a magyar sajtótörténet, a magyar munkássajtó egy régen hiányzó, megíratlan fejezetét készítette el, melynek tudományos értéke jelentős. Felmerülhet a kérdés, hogy az amerikai magyar sajtó hogyan lehet a magyar sajtótörténet része, de Kovács kötete választ ad erre is, kimutatva, hogy a két világháború közti időszakban milyen szoros volt a kapcsolat pártmunka formájában a magyarországi baloldali értelmiség moszkvai és bécsi emigrációja, valamint az amerikai magyar munkássajtó szerzői és irányítói (Péter József, Bebrits Lajos, Bolgár Elek, Kövess Lajos, Lékai János) között.

Érdeme Kovács Józsefnek az is, hogy mindezeket széles művelődéstörténeti keretbe ágyazza, egyes részfejezetekben kitér az amerikai magyar munkásmozgalom általános, főleg szervezeti kérdéseire, például a Nemzetközi Munkásegylet, a Kultúrszövetség megalakulására. Teszi ezt azért is, mert ezekből a szervezetekből „nó ki” a mozgalom legtöbb lapja, folyóirata, így a Kultúrszövetségből például a leg- rangosabb amerikai folyóiratok egyike, a *Kultúrharca*.

A kötet nagyobbik fejezete az első, kutatásra is alkalmas antológia a szocialista irodalom amerikai magyar sajtóbeli anyagából. Olyan nevekkél találkozhatunk itt, mint Gábor Andor, Illyés Gyula, Lengyel József, Karikás Frigyes, Illés Béla, Zalka Máté, de megtalálhatjuk a nem kevésbé érdekes ismeretlen tehetségek írásait is.

Függeléként Kovács József az *Új Előre* 1921—1937 közötti időszakának válogatott irodalmi bibliográfiáját, az *Előre* Működvelő Kör 1913—1934 közötti színpadi bemutatóit, valamint névmutatót ad kiegészítésül.

Jó lett volna, ha az önmagában is tanulságos kötethez (vagy bevezetőként, vagy a függelék élére) keszült volna pár szavas szerkesztői eligazítás, amely a szokásos tájékoztatáson kívül elárulná a tanulmánykötet jelentős, új eredményeinek forrását. De így is elmondhatjuk, hogy Kovács József munkája sajtótörténeti szempontból különösen értékes darabja az évek óta rendszeresen megjelenő *Irodalom — Szocializmus* című közismert sorozatnak.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

Pató Imre: Az osztályharcos. (Simokovich Rókus élete és naplója.) (Szabadka), 1976. 143 l. (Életjel Miniatrörök 30.)

A jugoszláviai magyar sajtó- és folyóirattörténeti kutatások föllendülésben vannak. Összefoglaló, nagy szintézisek ugyan még nem készültek (hacsak Bori Imre irodalomtörténetét nem számítjuk ide), de megszorodtak az előkészületek, a rész-munkák, a vázlatok. Ma már csak a *Kalanygyáról*, ill. a *Hídről* (e két, igaz központi jelentőségű folyóiratról) egyedül is tanulmányok, cikkek sora szól. Történetüket legutóbb is tudományos ülészek tárgyalta (vö.: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, 21.); nemrég pedig elkészült, pontosabban megjelent Pató Imre *Híd* repertóriuma, s elkészült, bár egyelőre kéziratban van a *Híd* monografikus földolgozása is.

E munka egyik szükségszerű és hasznos állomása Pató Imre most megjelent kis könyve: *Az osztályharcos (Simokovich Rókus élete és naplója)* is. A kötetke ugyan szemmel láthatólag az alkalom szülötte, hiszen Simokovich Rókus (1905—1941) halálának 35. évfordulójára adták ki, de e munka mind Pató, mind a *Híd*-kutatás szempontjából nézve egy átgondolt, tervszerű munkafolyamatba illeszthető be. Pató Imre immár jó évtizede kutatja a *Híd* történetét; nagy (többnyire még publikálatlan) anyagot gyűjtött össze, cikkei, különféle összeállításai (*Híd*-képeskönyv, -repertórium) jelentek meg e témakörből. E sorba szervesen tartozik új könyve is, mert Simokovich nem „csak” a jugoszláviai munkásmozgalom egyik jelentős alakja volt, de a *Híd* egyik felelős szerkesztője is 1936 májusa és 1937 januárja között. Következésképpen Simokovich tevékenysége a lap történetének is része, el nem hanyagolható összetevője. Az ugyanis közhely: hogy milyen „ember” a szerkesztő, mi jellemzi műveltségét, ízlését, milyen irányúak vonalmai és ellenszenvai, milyen körülmények között dolgozik, vannak-e kapcsolatai stb., stb. — mind-mind kulcskérdés egy folyóirat története szempontjából. Márpedig az életrajz — egyebek mellett — e kérdéssorra is válasz; ez teszi érdekessé szempontunkból Pató munkáját is. Tanulmánya ugyan itt-ott nem eléggé adatszerű, az életrajz hiányait a kegyelet konvencionális nyelvi fordulatai töltik ki, s ezért munkája kicsit bőbeszédűnek tűnik. De Pató összegyűjtött mindent, amit ma el lehet érni Simokovich életéről, — s ez egy ismeretlen pálya esetében, mint a Simokoviché, nem kevés. Főlkutatta (s könyve függelékeként) közölte Simokovich 1926/29 közötti írt naplóját; összegyűjtötte a

rávonatkozó kortárs-émlékezéseket, bírósági aktákat, családi iratokat és fényképeket, stb. Adataiból kirajzolódik Simokovich életútja, tevékenysége. Nagy érdeme, hogy ezekből az adatokból az is nyilvánvalóvá válik: Simokovich nem a szerkesztők „hagyományos”, literátus típusába tartozott. Neki a *Híd* szerkesztése nem „hivatali” munkát, vagy önmaga kiteljesítésének eszközét, hanem a mozgalmi kötelesség teljesítését jelentette. Voltaképpen autodidakta, „egyszerű” nyomdai munkás: könyvkötő volt. A húszas évek végén egyéni nyomorúsága, eszmélése vitte a munkásmozgalomba is. A szabadkai Munkásotthon, a nyomdász szakszervezet volt az igazi „iskolája”; az ottani *Népszava* körében nőtte ki magát. Azok között a „munkás tollforgatók, terjesztők és tudósítók” (tehát ún. munkáslevelezők) között kell látnunk őt, akik e mozgalom bázisát adták, s akik nem külön-külön ítélték meg helyesen, hanem inkább együttesükben, ahogy együtt is tevékenykedtek. Nem véletlen, hogy nem annyira szerkesztőként, inkább a *Híd*-mozgalom „fáradhatatlan szervezőjeként” emlékezett rá egyik jó társa, Malušev Cvetko is. S bár a *Híd* akkor tolódott igazán „balra”, amikor Simokovich jegyezte szerkesztőként a lapot, ez nem egyedül (s talán nem is elsősorban) az ő érdeme volt, hanem a szerkesztést végző kollektíváé. E munka azonban így is — Patót idézve — „életének egyik legnagyobb feladata volt” (30. lap). Pató nem mondja ki, de kutatásai sejtetik velünk: az autodidakta Simokovichnak ez volt a „csúc”; az intézményes kultúra elsajátításából kizárt vajdasági munkások ilyen irányú lehetőségeinek és teljesítményének főlső háttára. Szögezzük le: nagy szó, a társadalomfejlődés nagy eseménye, hogy egy munkás végül is eljutott e szintre; hogy önmaga és osztálya ideológusa, „frástudója” lett.

Ha komolyan kifogásolnunk kell valamit Pató könyvében, akkor azt, hogy nem sikerült rekonstruálnia megfelelően Simokovich Rókus műveltségének (egyszerűben szólva: „olvasottságának”) körét és tartalmát. Ez, különösen az előbb mondottak szempontjából lett volna hasznos, — s úttörő. De, ismerve Pató Imre szorgalmát s ügyseretét, egyszer talán erre is sor kerül. Bizonyos, hogy megérné a fáradságot.

LENGYEL ANDRÁS

Documenta artis Paulinorum. 2. A magyar rendtartomány kolostorai. N—Sz. A kötet anyagát gyűjtötte: GYÉRESSY Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát

írta: HERVAY Ferenc. Bp. 1976. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 474 l. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Kiadványai)

E sok haszonnal forgatható forráskiadvány első kötetéről szólva (MKSz 1977. 313.) már méltattuk Gyéressy Béla anyaggyűjtő és regesztázó módszerének azt az előnyét, hogy a szűken értelmezett művészettörténeten kívül nem hagy veszendőbe menni más művelődéstörténeti — könyv- és könyvtártörténeti — adatot sem. A mostani második kötetre ugyanezek az erények jellemzőek, így forrásértéke is változatlan. Ezúttal 35 újabb pálos kolostor anyagával ismerkedhetünk meg, zömében kiadatlan akták, historia domusok, levelek, protokollumok, alkalmilag összeállított leltárak és még sok egyéb vegyes írat alapján. Ezeket latin nyelvűség esetében egységesre átírva, magyar szöveggéközlés esetében pedig betűhíven közli Gyéressy.

Ha valaki össze akarná gyűjteni a régi magyar könyvjegyzékeket (mely nagyon hálás feladat lenne), a *Documenta artis Paulinorum* vaskos köteteiben valóságos kincseshányára lelne. Lépten-nyomon könyvadományok és könyvtári célokra szánt pénzadományok adataira, könyvjegyzékek lelőhelyeire bukkanhatunk 1444-től (Fr. Berec könyvajándékozásától) kezdve egészen az 1700-as évek végéig. Könyvtártörténeti szempontból is korszakhatár a felosztás éve (1786), mivel ekkor mindenütt leltárt készítettek a pálos kolostorok állapotáról.

Elismeréssel szólhatunk a bevezetéseket és jegyzeteket író Hervay Ferenc munkájáról is, aki példamutató tömörséggel foglalja össze a szükséges tudnivalókat minden kolostorról. Szigorú filológusi kritikája megóvja őt a megalapozatlan hipotézisektől —, pedig a hiányzó adatok csábítanak erre — ám néha mégis kénytelenek vagyunk vitatkozni vele. Nem értjük például, milyen elv alapján nevez meg egyes kolostorokat.

Kézenfekvő lett volna, hogy közkeletű, modern elnevezéseket használva a történeti bevezetőben sorolja fel az összes korábbi változatokat.

Hervay azonban ennél bonyolultabb megoldást választ. Márianosztra esetében például a legrégibb okleveles adatot veszi át (1366), így lesz belőle Nosztre, Székesfehérvárnál azonban eltekint ettől a gyakorlattól és az első említést (1780) mellőzve nem az „Alba Regalis” mellett dönt, hanem meghagyja a mai Székesfehérvár név-

alakot. Legkülönösebben a Pálos-rend ősmonostorával bánik. A fejezet élén álló „Szentkereszt” mellé hozzáteszi: „Keresztúr”, jöllehet több, hasonló „Szentkereszt” elnevezés nincsen. Aztán elmondja, hogy a helyet „Sancta Crux”-ként említik 1274-től 1686-ig, s ettől fogva lett belőle magyarra fordítva „Szentkereszt”, illetve később Pilisszentkereszt. A meglepő az, hogy Hervay mindezek után mégsem szentkereszt, vagy pilisszentkereszt pálos kolostorról beszél, hanem következetesen *keresztúrról*, ama spekuláció alapján, hogy ez a Sancta Crux megfelelője a középkori magyar nyelven (1).

A Gyéressy-féle kötet forrásértékét mindezek az apróbb következetlenségek természetesen nem érintik. Reméljük, hogy a folytatás ezúttal sem marad el és e nagyszabású vállalkozás mihamarabb teljessé válik.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Horae Beatae Mariae Virginis. Az egri főegyházmegyei könyvtárban őrzött kódex hasonmása. IVÁNYI Sándor és DERCSÉNYI Dezső tanulmányával. Két kötet. Magyar Helikon—Corvina, 1976, 160 lap.

Napjainkban világszerte megnőtt az érdeklődés a hasonmás kiadások iránt. Az olvasók nemcsak kiállításokon szemlélik meg gyönyörködve a régi szép, kézzel festett kódexek, pompás metszeteket tartalmazó könyvek egy-egy bemutatott lapját, hanem művészi érdeklődésüket otthon is szeretnék kielégíteni újra és újra átlapozva, szinte átelmélkedve, s a kísérő tanulmány révén egyre jobban megközelítve azokat.

Ennek a reális társadalmi igénynek igyekszik megfelelni a jelen kiadás: az egri főegyházmegyei könyvtár U² VI. 8. jelzetű 15. sz. végi, 16. sz. eleji pergamenre írt 56 leveles festett *hóráskönyv*ének 1976 karácsonyára történt hasonmás publikálása.

Az első kötet a kódex facsimile kiadása Katona Tamás szerkesztésében és Szántó Tibor tipográfiai megformálásában jelent meg közel tizenegyezer példányban. A reprodukálás és nyomás a Kossuth Nyomdát, a kötés pedig a Dürer Nyomdát dicséri. A Radocsay Dénes emlékének szentelt második kötet ugyanazzal a borítólapal van ellátva, mint az első: a 21. levélen látható vizitáció jelenettel: Mária látogatása Erzsébetnél.

Az első tanulmány szerzője az egri főegyházmegyei könyvtár vezetője, Iványi Sándor, aki a hóráskönyvekbe, a laikus hí-

vek számára készült középkori Mária-ima-könyvekbe vezeti be az olvasókat, bőséges irodalmat adva. Kódexünk valahol Franciaországban készült, egy tehetős, polgári réteghez tartozó világi hívő számára. A 18. századból már néhány prosscissor is ismerünk, a Montrozat, a Guillot, a Noyel családokat. A 18. sz. végéről való a legmeghatóbb, legemberibb bejegyzés: „Joseph aime Marie Chastelain de Latour, année 1799”. (A magunk részéről az évszámot nem 1793-nak olvassuk, hanem 1799-nek.) A 19. sz. elején szerezte meg a művészpártoló egri érsek, Pyrker János László, az ő hagyatékából került a könyvtárba 1848-ban.

A művészettörténész Dercsényi Dezső a kódex díszítésével foglalkozik tanulmányában. A magyar könyvtárak több mint harminc, kézzel írt imakönyvet őriznek, ezek közül a túlnyomó többség idegenben készült, nem magyar megrendelők számára, hisz a órások könyvek közül csak *Kinizsi Pálné Magyar Benigna* két imádságos könyvéről a *Festetich*- és a *Czech-kódex*ről tudjuk, hogy magyar volt a megrendelője és a művésze is. Az *egri órásokönyv* a toursi Jean Bourdichon iskolájának terméke. 10 egész oldalt betöltő nagy, 6 kisebb miniatúrájának és 24 naptár-képének részletes elemzését adja Dercsényi.

Az *egri órásokönyv* hasonmás kiadása, mint az első ilyen jellegű mű kíséreléssel tanulmánytörténet facsimile publikálása, mind a szépet kedvelő bibliofilek, mind pedig a szaktudomány számára jelent nyereséget.

KOVÁCH ZOLTÁN

Koós Judith: Kozma Lajos munkássága. Grafika, iparművészet, építészet. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 265 l.

Három nagy fejezetben foglalta össze a szerző az európai rangú Kozma Lajos munkásságát. A könyvművészeti, az illusztratív és az alkalmazott grafikával foglalkozik az első. Itt mond az irodalomtörténetnek a legtöbbet. Ady Endre, Bartók Béla és Révész Béla nevét találjuk ebben a fejezetben. Koós Judith gazdagon dokumentálja Kozma velük kapcsolatos munkásságát csakúgy, mint a Tanácsköztársaság alatt. Külön érdemes említeni, ahogy Kozma és a Kner — a nagy közönség előtt talán legjobban ismert — alkotó kapcsolatát elemzi. A Kner-klasszikusok Kozma illusztrációi sokakban élnek elevenen, de elévülhetetlen érdemei vannak a korai Ady kiadások körül is, és emlékezetes a *Margita élni akar* Amicus kiadásához vésett metszete.

Az iparművész és az építész (a belsőépítész is) kerül ezután sorra. Szintén gazdagon dokumentáltan.

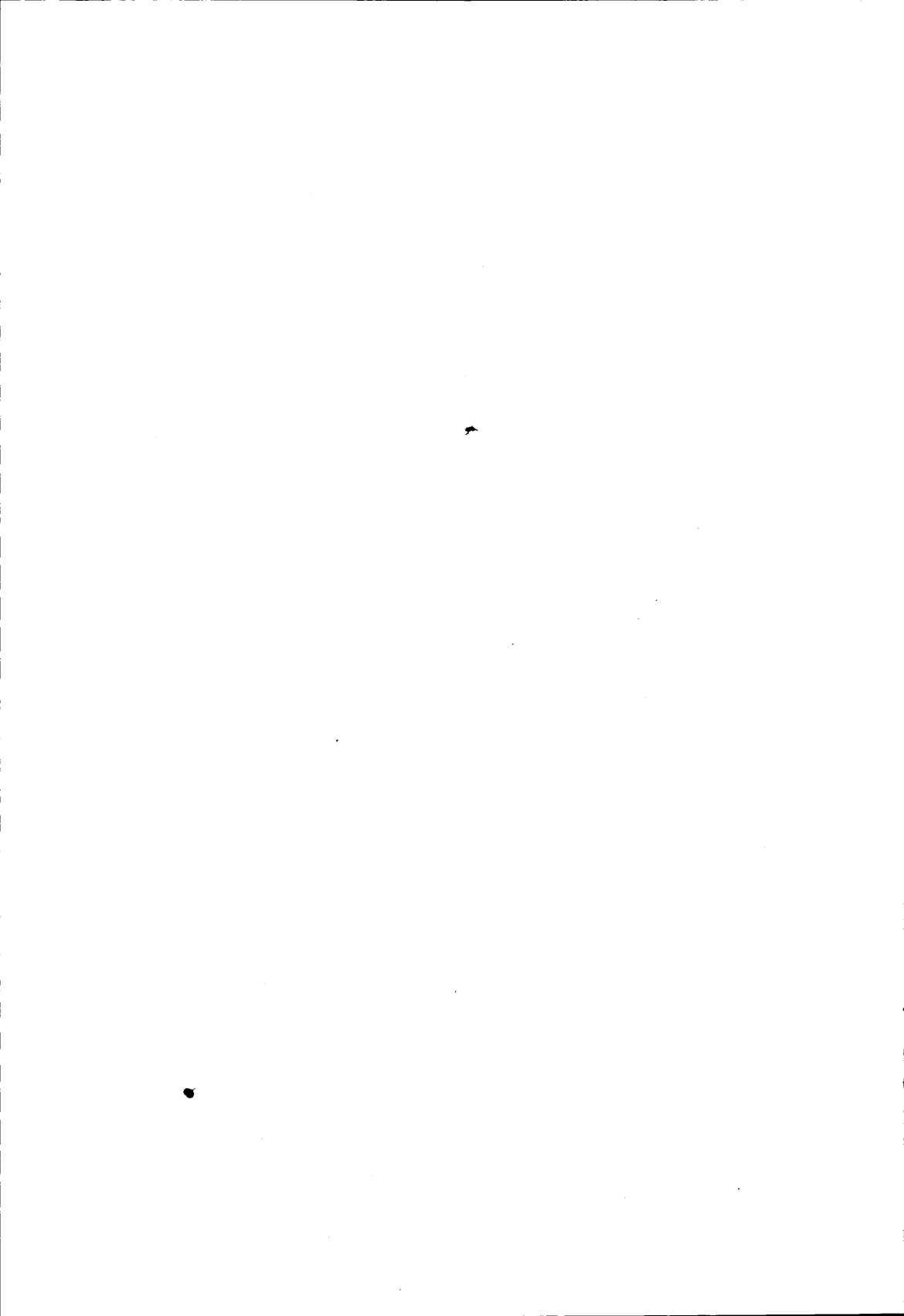
Egy ilyen rangú és kvantumú életműről szólva — meghökkentő, hogy Koós Judith munkája az első Kozma Lajos munkásságáról. Ez azonban igazi adósságtörlesztés. Érénye, hogy mindig szem előtt tartja az itthoni és a külföldi párhuzamokat, egyszerre figyel a hazára és Európára. Csaknem háromszáz illusztráció hozza közel vizuálisan is Kozma Lajos világát.

VARGA JÓZSEF

1829—1978

Megjelent az Akadémiai Könyvkiadás
150. évében

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Salgó István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. VIII. 21. Terjedelem: 8 (A/5 iv)
77. 74488 Petőfi Nyomda, Kecskemét

TARTALOM

(<i>Tóth Béla</i> : Szilágyi Tönkő Márton „Philosophiá”-ja megjelenésének körülményei	313
<i>Fabó Irma</i> : Barsi József laptervei 1848 őszén	325
<i>Batári Gyula</i> : Magyar írók olvasmányairól	335

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Elias Corvinus és magyarországi barátai	345
<i>Gombáné Lábos Olga</i> : Joinus—Joó János padovai Aristoteles-példánya	354
— <i>Székely Júlia Anna</i> : II. Apafi Mihályné Bethlen Kata ismeretlen könyvjegyzéke	357
<i>Fenyő István</i> : A klasszicizmus visszaszorulása és utóvédharca — a Felső Magyar Országi Minerva	361
— <i>Szilágyi Ferenc</i> : Bartha Boldizsár Rövid Chronicájának XIX. századi kiadásairól	367
— <i>Lengyel András</i> : Darvas József Fekete kenyér című regényének ügyészi „kritikája”	371

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Holl Béla</i> : Pécsi Lukács levele az 1593. esztendőre nyomtatott nagyszombati kalendáriumról	374
<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) első kötetéhez IV.	375

F I G Y E L Ő

<i>Fényes Miklós</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973.	382
<i>Miklóssy János</i> : Buday György-kiállítás a Széchényi Könyvtárban	384

B I B L I O G R Á F I A

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1976-ban. Összeáll.: <i>Fodor Adrienne, Madas Edít, Szelestei N. László</i>	387
--	-----

S Z E M L E

Armarium. Hrsg. von Piroska Dezsényi und László Mezey. Bp. 1976. (<i>Havasi Zoltán</i>)	395
Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez Bukarest, 1976. (<i>Havasi Zoltán</i>)	397
A múlt magyar tudósai VII. Bp. 1976. (<i>Kókay György</i>)	398
Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920—1945. Bp. 1977. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	399
Pató Imre: Az osztályharcos. Simokovich Rókus élete és naplója. Szabadka, 1976. (<i>Lengyel András</i>)	400
Documenta artis Paulinorum 2. Bp. 1976. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	400
Horae Beatae Mariae Virginis. Az egri főegyházmegyei könyvtárban őrzött kódex hasonmása. Bp. 1976. (<i>Kovács Zoltán</i>)	401
Koós Judith: Kozma Lajos munkássága. Grafika, iparművészet, építészet. Bp. 1975. (<i>Varga József</i>)	402

TABLE DES MATIÈRES

<i>Tóth, Béla</i> : Les circonstances de la publication de la „Philosophia” de Márton Szilágyi Tönkő	313
<i>Fabó, Irma</i> : Les projets de journal de József Barsi en automne de 1848	325
<i>Batári, Gyula</i> : Sur les lectures des écrivains hongrois	335

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Barlay, Ó. Szabolcs</i> : Elias Corvinus et ses amis de Hongrie	345
<i>G. Lábos, Olga</i> : Un exemplaire d' Aristote de Padoue de János Joinus—Jóó	354
<i>Székelly, Julia Anna</i> : Un inventaire de livres inconnu de Madame Mihály II Apafi, née Kata Bethlen	357
<i>Fenyő, István</i> : La régression et le combat d' arrière-garde du classicisme—la Minerve de Haute Hongrie	361
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : Sur les éditions au XIX ^e siècle de la Chronique Brève de Boldizsár Bartha	367
<i>Lengyel, András</i> : La „critique” de procureur du roman de József Darvas, intitulé Pain noir	371

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Holl, Béla</i> : La lettre de Lukács Pécsi sur le calendrier imprimé pour l'année 1593 à Nagyszombat (Tyrnavie)	374
<i>Borsa, Gedeon</i> : Suppléments et corrections au premier volume des „Anciens Imprimés de Hongrie” IV.	375

CHRONIQUE

<i>Fényes, Miklós</i> : L'Annuaire de la Bibliothèque National Széchényi	382
<i>Miklóssy, János</i> : L'exposition des oeuvres de György Buday à la Bibliothèque Nationale Széchényi	384

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale de l'histoire du livre hongrois en 1976. Rassemblée par <i>Adrienne Fodor, Edit Madas, László Szelestei N.</i>	387
---	-----

REVUE

Armarium. Hrsg. von Piroska Dezsényi und László Mezey. Bp. 1976. (<i>Havasi, Zoltán</i>)	395
Jakó, Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. (Écriture, livre, intellectuels. Études à l'histoire de la Transylvanie.) Bucarest 1976 (<i>Havasi, Zoltán</i>)	397
A múlt magyar tudósai VII. (Savants hongrois VII.) Bp. 1976. (<i>Kókay, György</i>) ...	398
Kovács, József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920—1945. (Les documents de la littérature socialiste hongroise dans la presse hongroise des États Unis 1920—1945.) Bp. 1977. (<i>B. Juhász, Erzsébet</i>)	399
Pató, Imre: Az osztályharcos. Simokovics Rókus élete és naplója. (Le champion de la lutte de classes. La vie et le journal de Rókus Simokovics). Szabadka 1976. (<i>Lengyel, András</i>)	400
Documenta artis Paulinorum II. Bp. 1976. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	400
Horae Beatae Mariae Virginis. Le facsimile du codex conservé à la bibliothèque du Diocèse d' Eger. Bp. 1976. (<i>Kovács, Zoltán</i>)	401
Koós, Judit: Kozma Lajos munkássága. Grafika, iparművészet, építészet. (L'activité de Lajos Kozma. Graphique, art industriel, architecture.) Bp. 1975. (<i>Varga, József</i>)	402